

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TASAVVUF BİLİM DALI

KLASİK TASAVVUF KAYNAKLARINDA

MÜCÂHEDE KAVRAMI

Betül OKUYUCU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman:

Doç. Dr. Betül GÜRER

Konya-2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrenci ni	Adı Soyadı	Betül Okuyucu
	Numarası	138106011039
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Tasavvuf
	Programı	Tezli Yüksek Lisans
	Tezin Adı	KLASİK TASAVVUF KAYNAKLARINDA MÜCÂHEDE KAVRAMI

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı

Betül OKUYUCU

İmzası

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrenci	Adı Soyadı	Betül Okuyucu
	Numarası	138106011039
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Tasavvuf
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Betül Gürer
	Tezin Adı	KLASİK TASAVVUF KAYNAKLARINDA MÜCÂHEDE KAVRAMI

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Klasik Tasavvuf Kaynaklarında Mücâhede başlıklı bu çalışma 15.10.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Doç.Dr.	Betül Gürer	
2	Prof.Dr.	Dilaver Gürer	
3	Dr.Öğrt.Üyesi	Süleyman Narol	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü		 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Ö ğ r e n c i n i	Adı Soyadı	Betül Okuyucu	
	Numarası	138106011039	
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimler/Tasavvuf	
	Programı	Yüksek Lisans	
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Betül Güler	
	Tezin Adı	KLASİK TASAVVUF KAYNAKLARINDA MÜCÂHEDE KAVRAMI	

ÖZET

Mücâhede, insanın nefsinin eğitilmesi için verdiği mücadeledir. Cihâd, zahirdeki düşmana karşı verilen direniş iken, mücâhede batında bulunan nefse karşı olan direniştir, nefsin kötü vasıflardan arındırılmasıdır. Bunun için çeşitli metotlar uygulanır. Az yeme, az uyuma, az konuşma ve insanlardan uzakta yaşama pratikleri ile nefis belli bir süreçte terbiye edilir. Nefsi terbiye etmek uzun ve zorlu bir süreçtir. Bu konunun genel çerçevesini ilk dönem sûfleri, kavram etrafında yaptıkları ahlakî ve epistemolojik tanımlamalar ile çizmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Mücâhede, nefis, nefis terbiyesi, seyr-u sülûk, insan-ı kâmil, killet-i taâm, killet-i menâm, killet-i kelâm, halvet, riyazet.

 KONYA		T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü		 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	
A u t h o r	Name and Surname	Betül Okuyucu			
	Student Number	138106011039			
	Department	Basic Islamic Sciences DİVİSİYON Sufizm			
	StudyProgramme	Master's Degree (M.A.)			
	Supervisor	Doç. Dr. Betül Gürer			
	Title of the Thesis/Dissertation	THE CONCEPT OF MUJAHADAH İN CLASSICAL SUFI SOURCES			

ABSTRACT

Mujahadah is the struggle of man to reach God by educating himself. Jihad is the resistance to visible enemies. Mujahadah is a resistance to the invisible "nafs", and removal of bad properties. Various methods are applied for this. With less eating, less sleeping, less talking and living away from people, nafs is trained in a certain process. Educating the nafs is a long and challenging process. The moral and epistemological descriptions of the early Sufis provide a general framework for the mujahadah.

Key Words: Müjahadah, the soul (nafs), edification of the soul, the journey (seyr u suluk), the perfect man, eat sparingly, sleep sparingly, talk sparingly, secluded, asceticism, everything that is not Allah, accounting oneself

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	i
YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vii
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ	1
NEFİS VE TERBİYESİ	1
A. NEFSİN TANIMI VE MAHİYETİ.....	1
1. Sözlük Anlamı:	1
2. İstilah Anlamı:	2
3. Nefsin Mahiyeti:	5
4. Nefsin Sıfatları ve Mertebeleri:	10
a. Nefs-i Emmâre:.....	15
b. Nefs-i Levvâme:	16
c. Nefs-i Mutmainne:.....	17
5. Mücâhedenin Süreci Bağlamında Nefsin Değeri:	18
B. NEFSİ TANIMANIN ÖNEMİ.....	23
I. BÖLÜM KLASİK TASAVVUF KAYNAKLARINDA MÜCÂHEDE	28
A. MÜCÂHEDENİN TANIMI VE GENEL ÇERÇEVESİ.....	28
1. Sözlük Anlamı:	28
2. İstilah Anlamı:	29
3. Klasik Tasavvuf Kaynaklarında Mücâhedenin Tanımı	31
B. MÜCÂHEDENİN GEREKLİLİĞİ.....	34
1. Allah’a Kurbîyet	34
2. Niyetin Arınması.....	36
3. Kötü Arzuların Zevali	37
4. İlahi Mesajları Kavrama ve Dinî Gayret.....	38
5. Nefsin Korunması	40
C. MÜCÂHEDENİN AMAÇLARI.....	41
1. Kulluğa Dair Amaçlar	41
2. Bireysel Amaçlar	45
3. Sosyal Amaçlar	48
II. BÖLÜM MÜCÂHEDE SÜRECİ VE AŞAMALARI	50
A. MÜCÂHEDENİN ESASLARI	50
1. Seyr-u sülûk	58
a. Seyr-u sülûk	58

b. Sâlik	61
Sâlikin Görevleri	64
b. Seyr-u sülûk Merhaleleri	66
2. Mücâhede Bağlamında Mürşid:	68
a. Mürşid Gerekliliği	68
a. 1. Nefsi Arıtma	68
a. 2. Rehberlik Yapma	70
b. Mürşidin Vasıfları	74
c. Mürşidin Sâliki Eğitimi	75
B. MÜCÂHEDE USULLERİ	78
1. Killet-i Taâm (Az Yeme):	78
2. Killet-i Menâm (Az Uyuma):	86
3. Killet-i Kelâm (Az konuşma):	89
4. Halvet/Uzlet:	97
C. MÜCÂHEDENİN SONUÇLARI:	104
İnsan-ı Kâmil:	109
III. BÖLÜM MÜCÂHEDE İLE İLGİLİ KAVRAMLAR	115
A. RİYAZET:	115
B. ZÜHD VE MASİVAYI TERK:	121
C. MUHASEBE:	132
D. HEVA VE HEVES:	139
SONUÇ	148
BİBLİYOGRAFYA	150
ÖZGEÇMİŞ	154

KISALTMALAR

a.s.	Aleyhi's-selam
bkz.	Bakınız
bs.	Baskı, Basım
byy.	Baskı Yeri Yok
C.	Cilt
c.c.	Celle Celâluhû
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
h.	Hicri
haz.	Hazırlayan
İSAV	İslami İlimler Araştırma Vakfı
k.s.	kuddisehû sırrahû
m.	Miladi
r.a.	Radıyallahu anh
r.h.	Rahmetullahi aleyh
S.	Sayı
s.	Sayfa
s.a.v.	Sallallahu aleyhi ve sellem
ss.	Sayfalar Arası
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
T.D.V.Y.	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
terc.	Tercüme
ts.	Tarihsiz
v.	Vefat
yay.	Yayınları, Yayınevi

ÖNSÖZ

Tasavvuf, bir zühd hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra yaşanan dönemlerde dünya nimetlerine temayül artmış ve bu duruma tepki olarak zühdü kendisine hayat tarzı edinen insanlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Sonraki zamanlarda tasavvuf çeşitli evrelerden geçerek farklı temayüllere zemin olsa da zühd her dönemde temel konu olarak yerini korumuştur. Buradan hareketle, zühd, Allah'a kavuşmak isteyen insanın dünyadan ve masivadan el etek çekmesidir. Bu ise, nefsi terbiye ederek Allah'a vasıl olma gayesi güden mücâhedenin bir çeşit yöntemi olarak görülmektedir. Tasavvuf, zühd ile doğmuş, zühd ise tasavvufun temel pratiklerinden olan mücâhedenin bir yöntemi haline gelmiştir.

Araştırmamızın başlığı, “klasik tasavvuf kaynaklarında mücâhede kavramı”dır. Kavrama, klasik kaynaklarda ne şekilde değinildiği incelenecek ve tasavvufî gelenekte mücâhede kavramının anlamı, önemi ve muhtevası ortaya konmaya çalışılacaktır. Mücâhede kavramının tasavvuf klasiklerindeki anlamı ve anlam muhtevasındaki diğer hususların ortaya konması, kavramla ilişkili diğer tasavvufî terimlerin izahı ve ilk devir müellif sûfîlerinin mücâhede kavramına yaptıkları vurgunun açıklanması araştırmanın temel amacıdır.

Mücâhede konusu, tasavvuf ilminin ana başlıklarından biridir. İhtiva ettiği, ilintili olduğu konuları da düşündüğümüzde neredeyse bütün bir tasavvuf müktesebatını ihtiva edecek genişliktedir. Tasavvuf ilmi için önemli bir konu olan mücâhede hakkında, alanımızın en yetkin isimleri olan ve yıllarca sahada eserleri ilk incelenen kaynak kitaplar olma özelliğine sahip, ilk dönem mutasavvıflarının konuya yaklaşımı, konunun sıhhatle incelenmesi bakımından önemlidir. İlk dönem müellifleri eserlerinde işledikleri her konuyu Kur'ân ve Sünnet ekseninde, meşruiyet gayesi ile incelemişlerdir. Mücâhede konusu da ilk dönem eserlerinde bu yöntem ekseninde ele alınmıştır. Bu sebeple her tasavvufî ıstılahı ilk kaynak olarak klasik tasavvuf kaynaklarından incelemek çok önemlidir. Çalışmamızda Muhâsibî'nin *er-Riâye*, Hakim Tirmizî'nin *Hatmu'l-Evliyâ*, Ebu Nasr es-Serrâc'ın *el-Lümâ*, Kelâbâzî'nin *et-Ta'arruf*, Mekki'nin *Kûtu'l-Kulûb*, Kuşeyrî'nin *er-Risâle*,

Hucvirî'nin *Keşfu'l-Mahcûb*, Gazzâlî'nin *İhyâ- u Ulûm'id-Dîn*, Sühreverdî'nin *Avarifü'l-Maârif* adlı eserleri kaynak olarak kullandığımız klasik kitaplardır.

Mücâhede konusunu, klasik tasavvuf eserlerinde incelememizin temel sebeplerini şöyle ifade edebiliriz: Mücâhede kavramının, mütehasıslar tarafından kavram çerçevesinin çizilmesinin konuyu en doğru şekilde tanımlamaya götürecektir. Tasavvuf ilmi araştırmaları içerisinde mücâhede konusu hakkında yapılan çalışmalar olsa da tasavvuf klasiklerinin incelenerek geniş bir araştırma ile bu konuya temas edilmediğini gördük. Bu anlamda bir boşluk olduğunu düşünerek klasik tasavvuf eserlerinde mücâhede konusunun işlenişini inceledik. Dolayısıyla klasik kaynaklarda taramasının yapılarak toplu bir şekilde konunun ele alınmasının alana bir zenginlik katacağı ve mücâhede ile ilgili çalışmalar için bütüncül veri içeren bir kaynak olacağını umuyoruz.

Bütün eserler konu bazında titizlikle incelenmiş ve her konu başlığı altında konumuz kapsamına giren bölümler tezimizde tasniflendirilmiştir. Konunun, klasik kaynaklardaki sunumu yapılırken eserlerin kronolojik sıra ile incelenmesi şeklinde olmadan, konunun başlıklarının mantıksal düzeni içerisinde bütüncül bir yöntemle sistematik bir şekilde sunumu yapılmıştır. Tezimiz için çizilen sınır kapsamında kalınarak, mücâhede ile ilintili olan kısımlar ele alınmaya gayret edildi. Araştırmamızın yöntemi mevcut literatür taraması neticesinde ortaya çıkarılan eserlerin kavrama ilişkin geliştirdiği yorumları tespit etmek ve bunları kendi sistematigi içinde ele almaktır. Çalışmamızda kavramımızı, sûfîlerin söz ve uygulamaları ekseninde inceleyerek bir tür kavram analizi yaptık. İlk dönem müelliflerinin eserlerinde konumuza dair bilgileri mukayeseli ve bütüncül bir yöntemle inceledik. Çalışma, eğitim bilimlerinde kullanılan özel araştırma yöntemlerinden belge inceleme (dokümantasyon) yöntemiyle oluşturulmuş olup ve incelemelerde genel araştırma yöntemlerinden tümevarım ve tümdengelim yöntemleri kullanılmıştır.

Çalışmamız giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Marifet-i ilahiyye, vuslat gibi yaradılış gayelerine ulaşması için insanın terbiyesi sürecinde ana saik olan nefis girişte incelenmiştir. Terbiyenin mahiyetini analiz edebilmek için öncelikle nefsin bilinmesi gerekir. Bunun için ilk olarak sûfîlerin nefse dair görüşleri, mücâhede bağlamında sınırlı kalınarak girişte incelenmiştir. Çalışmamızda asıl

mevzunun incelendiği bölüm birinci ve ikinci bölümdür. Mücâhede kavramı, neden gerekli olduğu, nasıl yapılması gerektiği, sonucunda olacak olanlar ve bu süreç esnasında karşımıza çıkacak olan seyr-u sülûk, mürşid gibi konular mücâhede kavramı ile ilintili olarak işlenmiştir. Üçüncü bölümde ise, mücâhede konusundan bahsedilirken sürekli olarak konusu geçen, mücâhedeyi ilk sırada etkileyen kavrama müteallik bahisler incelenmiştir.

Akademik çalışmaların girizgâhı sadedinde bulunan yüksek lisans tezimde konu seçimim ile alana vukûfiyetim noktasında en büyük yardımını yapan, çalışmalarım esnasında gerek teknik, gerek yöntem ve metot ve gerekse teşvik, moral, motivasyon anlamında her türlü desteği sağlayarak yardımcı olan, tecrübe ve ufuk açan görüşlerinden faydalandığım danışman hocam Dr. Betül GÜRER'e teşekkür ederim.

Betül OKUYUCU
Konya/2019

GİRİŞ

NEFİS VE TERBİYESİ

A. NEFSİN TANIMI VE MAHİYETİ

Tasavvufun temel gayelerinden bir tanesi insanın şahsiyetini doğru temeller üzerine inşa etmektir. Allah abes bir şey yaratmadığı ve her şeyin bir yaratılış gayesi olduğu gibi nefsin de bir yaratılış gayesi vardır ve boşa yaratılmamıştır. Nefis hayra da şerre de anahtardır. Nefis olmadan hayatın idamesi, neslin devamı olmayacağı gibi terbiye edilmediği takdirde huzur vermeyeceği de aşikârdır. Bu anlamda insanın aslî vazifesi Rabbine kul olmak ise, kul olma eylemine nefisini tanımak ve onu terbiye etmek ile başlamalıdır.

Nefis, terbiye gördüğü takdirde sahibini menzile taşıyacak iyi bir binit olacaktır. Bu anlamda insan, eğitilmesi ve terbiye edilmesi gereken bir varlıktır. İdeal bir insanın gelişimi için nefsin varlığını bilmek ve tanımlamak elzemdir.

İnsanı ve onun manevi hayatını konu alan tasavvuf ilmi, insana müteallik olarak nefsi de konularının merkezine yerleştirmiştir. Nefsi, nefsin mahiyetini, işlevini ve nefisten muradın ne olduğunu bilmek tasavvufun temel meselelerindedir.

1. Sözlük Anlamı:

Kur'ân-ı Kerîm'de birçok ayette konu edilen nefis kavramı lügatte, can, Allah'ın zatı, esinti, ruh, benlik, aşığı duygular anlamına gelmektedir.¹ Bu kelime Kur'ân'da sekiz ayrı manada kullanılmıştır: Allah'ın zatı, insan ruhu, kalp ve sadr, insan bedeni, beden ile ruhun birlikte kullanımı, insana kötülüğü emreden kuvvet.²

Türkçede de nefis kavramının bir takım deyimleşmiş kullanımları mevcuttur. Bu deyimlerden yola çıkarak da nefsin ne manada kullanıldığına yönelik çıkarımlar yapmak mümkündür. Halk arasında sıkça kullanılan 'nefsine hâkim olmak' deyimini, arzu, istek ve öfke vs. gibi süflî duygulara sabretmek manasında kullanılırken,

¹ Râgıp el-İsfahânî, *Müfredât-Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev.Yusuf Türker, Pınar yay., İstanbul 2012, s. 1472-1473; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı yay., İstanbul 2016, s. 274.

² Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto yay., Ankara 2014, s. 363-364; Süleyman Uludağ, "Nefis", *DİA*, C. XXXII, T.D.V.Y., İstanbul 2006, s. 526; Âdem Çatak, "Mevlana Celâleddîn Rûmî'nin Nefis Anlayışı", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, S. 1, 2012, s. 217-218.

‘Nefisle mücâdele dünyevî muharebeden güçtür.’ gibi meşhurlaşmış kullanımlar da mevcuttur. Bu deyimlerden hareketle insanın iç ve dış dünyası üzerinde düşünerek nefisini tanımaya ve kontrol etmeye çalışmasının zorlu bir süreç olduğunu ifade edebiliriz.³

Nefis kavramı için yalnızca bir tanım yapmak, nefsin kapsamını daraltmak olup, kullanıldığı yerlerde amacından çıkmış veya amaca göre daha sığ kalmış bir ifade olacaktır. Bu açıdan nefsin sözlük manaları ve kullanımını göz önünde bulundurularak yapılan yorumlar, nefis kavramının geçtiği her konunun sıhhatli izahı açısından mühimdir.

Nefis kavramı; Kur’ân Kerim’de Allah, insan ve diğer mahlûkat için kullanılmıştır. Allah kendi zatı için de insan için de nefis tabirini kullanmıştır. Bununla birlikte nefsin insan için kullanımı ağırlıktadır. İnsandaki nefsin ne olduğuna dair açıklamalar nefsin ıstılah anlamı ve nefsin mahiyeti başlıkları altında verilecektir.

2. İstılah Anlamı:

Allah insanları kendisine kulluk etmesi için yaratmış⁴ ve insanlar içinden kimin en güzeli ile kendisine kul olacağını imtihan edeceğini bildirmiştir.⁵ Bu anlamda ruh, beden, akıl, kalp ve nefis ile tezyin ederek insanı dünyaya göndermiştir.

Tasavvuf terimi olarak nefis; kendisinde hayat, irade ve his bulunduran bir cevherdir. Allah tarafından kula üflenen rûh-i rahmânî boyutuyla ilahi bir benliği ifade ederken, kötülüğe meyyal olması da sûfiler tarafından en çok vurgulanan noktadır. Hakim Tirmizî (v. 320/932) bununla ilgili olarak nefsi, hayvanî ruh olarak tanımlar ve kalp ile beden arasında bir vasıta olduğunu ifade eder.⁶

Nefis, kötülüğe meyyal yönü ile insan için hep şerri hazırlar. Ayetlerde nefsin kötülüğü emrettiğine dair geçen ifadeler, Hz. Peygamberin birçok duasında nefsin

³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 364.

⁴ Bkz. Zariyat, 51/56.

⁵ Bkz. Mülk, 67/ 2.

⁶ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 363; Musa Kaval, “Mevlana’nın Mesnevî’sinde Nefis Kavramı”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011, s. 150.

şerrinden Allah'a sığınması, sūfîlerin, nefsin şer ve günahın kaynağı olduğu yönündeki beyanlarına temel teşkil etmiştir.⁷

Nefis, çift kutupludur. İyi özellikleri olduğu gibi kötü hususiyetleri de mevcuttur. Fakat ilk olarak ele alınması gereken husus, nefsin kötü yönü, kötü huy ve alışkanlıklarıdır. Mutasavvıflar nefsin daha ziyade kötü vasıfları üzerinde durmuş ve nefsin terbiyesinin gerekliliklerini izaha çalışmışlardır. İlk dönem mutasavvıflarının tasavvuf sahasında nefse yükledikleri anlamı irdeleyecek olursak şunları ifade edebiliriz:

“Lügatte bir şeyin nefsi demek, o şeyin varlığı demektir. Sūfîler nefis sözünü kullandıkları zaman bu kelime ile ne bir şeyin varlığını, ne de va'z olunmuş kalıbı kastederler, onların nefis kelimesinden muradı, kulun kötü vasıfları ile yerilen huy ve fiilleridir.”⁸ Sūfîler nazarında ruh övülmüş sıfatları temsil ederken, nefis her yönden kötü huyları temsil eder. Bununla birlikte Gazzâlî'nin (v. 505/1111) de ifadesi ile nefsin insan hakikatini ifade eden değerli bir yönü de vardır. Bu bakımdan nefsin sıfatları vardır. Nefis eğitim ile terfi edebilen bir varlıktır.⁹ Fakat terbiye edilmeyen nefsi Muhasibî (v. 243/851) aşırıya düşmeye yatkın, hep uzun emeller peşinde koşan, darda ve sıkıntıda kaldığında kendini harab eden, azimsiz gibi kötü vasıflarla nitelendirir.¹⁰

Gazzâlî, nefsin birçok manasının olduğunu belirttikten sonra sadece iki tanımının mutasavvıflar tarafından kullanıldığını ifade etmiştir. Gazzâlî'ye göre nefis, şehvet ve öfke kuvvetini toplayan manadır. Ehl-i tasavvufun, insanın çirkin sıfatlarını toplayan asıl ve esası kastederek ‘Nefisle mücâhede etmek ve nefsi kırmak lazımdır.’ beyanlarına istinaden Gazzâlî nefse mana olarak şehvet ve öfke kuvvetlerini toplayan mana demiştir. İkinci tanım olarak; nefsi bir latife olarak ele

⁷ Süleyman Uludağ, “Nefis”, *DİA*, C. XXXII, s. 527.

⁸ Abdülkerim b. Havâzin Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah yay. İstanbul 2016, s. 181.

⁹ Mehmet Zeki Süslü, “Tasavvufî Tefsirlerde Müşterek Yorumlar-Nefis, Kalp ve Ruh'a İşaret Ettiği İddia Edilen Kur'an Kelimeleri Bağlamında Bir Çalışma”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 24, 2016, s. 125.

¹⁰ Haris b. Esed el- Muhâsibî, *er-Riâye-Nefis-Muhasebesinin Temelleri*, çev. Şahin Filiz-Hülya Küçük, İnsan yay., İstanbul 2014, s. 110.

almıştır. Latife olarak temas ederken, nefsin hallerinin değiştiğini ve her bir halde yeni bir sıfatla sıfatlandığı ifade ederek nefsin mertebelerine işaret etmiştir.¹¹

Gazzâlî'nin nefis tanımına paralel olarak Sühreverdî (v. 632/1234) de aynı çizgi üzerinde durmuş ve ayetlerden istinad ederek bahsedilen nefsin tek bir tane olduğunu fakat değişik sıfatları haiz olabileceğini ifade etmiştir.¹²

Nefis kavramının; tasavvuf ıstılahında Allah'ın zatı, insan ve mahlûkat için kullanıldığını ifade etmiştik. Bu anlamda nefsin ait olduğu veya mesned edildiği kaynağa göre kullanımı hususunda birkaç çeşidinden bahsetmek gerekir:

- “*Nefs-i cemâdî*: Maddi nefis (ruh) demektir. Maddeyi bir arada tutup dağılmasına engel olan güç.
- *Nefs-i hayvânî*: Hayvanî nefis. His ve iradeli harekete sahip olma gücü.
- *Nefs-i insânî*: İnsânî nefis demektir. İnsandaki küllileri kavrama ve akıl yürütme gücü.
- *Nefs-i kudsiyye*: Kutsallaşmış nefis. Buna ilahi nefis de denir yakînî bir şekilde, kemâlatın tamamını veya büyük bir kısmını haiz olma melekesini elde etmiş yüce nefis. Yani, türü için mümkün olan her şeyi elde etme melekesine sahip nefis. Ermişlerin nefisleri.
- *Nefs-i nâtika*: Konuşan nefis. Zatında maddeden sıyrılmış, ancak yaptığı işte maddeye bitişik olan bir cevherdir. Feleklerin nefisleri de böyledir. Akla da nefis-i nâtika denir.”¹³

Mutasavvıfların nefis hakkındaki görüşlerine bakıldığında, nefsin bir cevher olması ile birlikte insanı her zaman kötüyeye teşvik eden, öldürülmeden insanla var olan fakat terbiye edilmesi, dizginlerinin büyük bir ihtimamla elde tutulması gereken bir his ve kuvvet olarak yorumladıkları görülmektedir. Bununla birlikte sûfiler, nefsin Allah'a ve canlı varlıklara da işaret eden sözlük manasından daha ziyade insana müteallik tarafları ile alakadar olmuşlardır.

¹¹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tüsî , *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, terc. Ali Arslan, C.III, Merve yay., İstanbul ts., s. 10.

¹² Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer b. Muhammed Sühreverdî, *Gerçek Tasavvuf-Avârifü'l- Maârif*, terc. Dilaver Selvi, Semerkand yay., İstanbul 2016, s. 574.

¹³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 364-366.

3. Nefsin Mahiyeti:

İnsanın Rabbini tanıyabilmesi için kendisini bilmesi gerektiği mutasavvıfların ittifak ettiği bir mevzudur. ‘Kendini bilen Rabbini bilir’ sözü bu noktada yönlendirici bir kılavuz olmuştur. Var olduğu ilk günden itibaren insan, kim olduğu nereden gelip nereye gittiği gibi varoluşsal sorular etrafında dönmüştür. Rabbini tanımak üzere çaba sarf eden her müminin yolu kendini tanımaktan geçmiştir. Bu anlamda insanın batinî boyutunu daha çok gündem edinen ehl-i tasavvuf, insanın aslı benliği olan nefsin mahiyeti hakkında çeşitli çalışmalar yapmış, nefsin niteliği hususunda açıklamalarda bulunmuşlardır. Dünyaya gönderilme amacı, varoluş gayesine dönük olarak Rabbini tanımak olan insanın önündeki en büyük adım içindeki var olan nefsin ne olduğunu bilmesidir.

“Fahredden er-Râzî (v. 606/1210) tarafından söz konusu edilen ve İbn Kayyım el-Cevziyye (v. 751/1350) tarafından da benimsenen bir görüşe göre nefis nurani, ulvî, şerefli, latif ve canlı/diri bir cisim olup mahiyeti itibariyle hissi/maddi olan bedenden ayrı bir şeydir. Suyun güle, ateşin kömüre, yağın süte yayılması gibi vücudun her tarafına sirayet ederek onu harekete geçirir. Beden ve organlar bu latif cisimden gelen etkileri kabule elverişli olduğu sürece bu latif cisim onlarla kenetlenmiş bir halde bulunarak onlara hissetme, hareket etme ve irade gibi halleri kazandırır. Organlar bozulup işlevsiz hale gelince nefis bedenden ayrılır ve ruhlar âleminde yerini alır.”¹⁴

“Nefis, muhtemelen şu beden kalıbına tevdi edilen ve kötü huyların mahalli olan bir latifedir. Nitekim ruh da şu beden kalıbına tevdi edilen ve güzel huyların mahalli olan bir latifedir. (nefis, ruh, akıl gibi kuvvetlerin) bazısı bazısını etkisi altına alır. (içinde bu muhtelif kuvvetler bulunmasına rağmen) insan bunların toplamı olan bir varlıktır. Şekil ve suret itibariyle nefis ve ruhun latif cisimlerden oluşu, melek ve şeytanın letafet sıfatına benzer. İşiten, gören, koku ve tat alan, tek bir insan olduğu halde, işitme mahallinin kulak, görme uzvunun göz, koku alma organının burun, tat alma yerinin dil olması mümkün olduğu gibi, iyi huy ve vasıflara kalbin ve

¹⁴ Uludağ, “Nefis”, C. XXXII, s. 526.

ruhun, kötü huy ve vasıflara nefsin mahal olması da mümkündür. Nefis bu bütünün parçasıdır.”¹⁵

Nefis terimi, dünya zevklerine mail ve hüküm gününde sorumlu ruhtur. Tasavvufî düşüncede nefis, düşman kabul edilmiş ve bir takım eğitim terbiye süzgecinden geçmediği takdirde bütün kötülüklerin kaynağı olarak kabul edilmiştir. Bu sebepten nefsin, aşağılanması ve terbiye edilmesi, istenmiştir. “Nefis, insanın yaratılışında var olan içgüdülerin, aşırı ihtirasların, zaafının, bencilliğin, kendini beğenmişliğin, kıskançlık ve çekememezliğin odaklandığı merkez demektir. Bir başka ifadeyle kişiliğimizin olumsuz yönüdür. İşte ‘büyük cihâd’ veya mücâhede, insanın nefsânî arzularına ve aşırı isteklerine karşı direnip savaş açmasıdır.”¹⁶

“İbnü’l-Arabî (v. 638/1240) nefsin üç niteliğinden bahseder. Bunlar nebatî, hayvanî ve aklî nefislerdir. Aklî nefis, akıl değildir. Akıl onun tali bir özelliğidir. Nebatî nefsin baş görevi yiyecek aramak ve onu uzviyete dönüştürmektir. Hayvanî nefsin yeri kalptir. Maddidir. Bütün insan ve hayvanlar hayvanî nefis sahibidir. Aklî nefis ise mutlak zatıyla, kavrayıcıdır, bütün günahlardan arınmış ve hür olarak doğmuştur. Yok, edilemez, ezeli ve ebedidir. Bedenle birlikte olduğu sürece onunla işler, ancak bedenden tamamen bağımsızdır. İnsan ölünce akli nefis, küllü nefse döner. Ruh ise bu üç nefsin reisidir.”¹⁷

Ruh insan bedenine yayılan latif bir cisimdir. Canlılık, teneffüs gibi ruhun varlığına işaret eden alametlerin yeri cismani kalptir. Kalpte bulunan ruh, hayvânî ruhtur. Kaynağı beyin olup da bedene nüfûz eden ruh ise nefsânî ruhtur. Maddesi kalpte bulunan hayvânî ruhtur. Bu durumda nefsânî ve hayvânî ruh birbiri ile bağlantılıdır. Ruh insanlar arasında farklılık gösterir. İnsanlardan bazısında bu ruh ince, latif ve saf olur. Böylece bu insan akıllı, düşünceli, irade kuvvetine sahip, müdebbir, temyiz gücü yüksek bir kişi olur. Diğer bazılarında ise bu ruh,

¹⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 181.

¹⁶ Mehmet Demirci, “İçe Dönük Mücâhede Cihâd”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S.19, 2007, s. 13-14.

¹⁷ Uludağ, “Nefis”, C. XXXII, s. 528; Hayvanî nefsin özellikleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Tuncay Aksöz, “İnsan Benliğinin Arınması”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 31, Haziran-2015, s. 82.

zikredildiğinin aksi özelliklere sahip olur. Böyle bir insan, düşüncesiz, akılsız, ahmak ve aptal olur.¹⁸

Muhasibî, nefsi kötü sıfatların merkezi olarak ele alır ve insanların nefisleri itibariyle farklı olduklarını vurgular. Sepet dolusu kumaşlardan kiminden güzel koku gelirken kiminden kötü koku yayılır.¹⁹ Verdiği bu örnekte Muhasibî insanların ahlak ve edep boyutunda farklı olduklarını, bununda nefsin halleri ile bağlantılı olduğu için sınanıp imtihan edilerek nefsin mahiyetinin hakkıyla bilinebileceğini ifade eder.

Nefsin halleri hususunda Sühreverdî, nefsin varlık olarak bir tane olduğunu fakat değişik sıfatlarla nitelenebileceğini ifade ederken bu teorisini ayetler ile temellendirir ve nefsi Kuran Kerim’de geçtiği üzere üç vasıf ile tanıtır. Bu vasıflara nefsin mertebeleri bahsinde değinileceği için açıklamadan geçiyoruz. Nefsin halleri kalbin eylemleri ile ilintilidir. Nefis ve ruh kalpten birbirini kovmaya çalışır. Kalbe bazen ruhun arzuları, bazen de nefsin arzuları hâkim olur.²⁰

Mekkî (v. 386/996) de nefsin mahiyeti hakkında, nefsin kötülüğü emreden tabii yapısına değinmiş ve iman ile nefsin sükûnetini bağdaştırmıştır. İman arttığı takdirde nefisteki itmi’nan ve sükûnet de artacaktır. “İyi bilin ki, insanın eksilme ve noksan içinde olması, içinde bulunduğu gaflet halinden dolayıdır. Gaflet ise nefsin türlü afetlerinden doğar. Nefis, daimi hareket etme üzerine yaratılmıştır. Allah tarafından da daima en büyük imtihanı olan sükûnete çağırılmıştır. Çünkü nefis ancak sükûnete erip kendi güç ve engellemesinden beri kaldığı ve Mevlasına muhtaç olduğu zaman istikamet bulabilir.”²¹

Mekkî nefsin tabiatını teşkil eden dört mizaçtan bahsetmiştir: “Dört mizaç, Allah Teâlâ’nın onu yarattığı fitratın eseri olan hevedan türemiş esaslardır. Bunların ilki zaaftır ki, toprak fitratının icabıdır. İkincisi olan buhl (cimrilik), çamur tabiatının icabıdır. Üçüncüsü şehvettir ki, ateşin icabıdır. Dördüncüsü olan cehalet ise, kuru çamurun icabıdır. Bu dört tabiatı ifade eden sıfatlar, türlü karışımlarla insanın

¹⁸ Kutsa b. Luka el-Yunânî, “Ruh ve Nefis Arasındaki Fark Hakkında”, çev. İbrahim Halil Üçer, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, byy. 2009, s. 196-197.

¹⁹ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 110.

²⁰ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 574.

²¹ Ebû Tâlib Muhammed b. Ali el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb Fî Mu’âmeleti'l-Mahbûb ve Vasfı Tarîki'l-Mürîd İlâ Makâmi't-Tevhîd-Mahbûb ile Muamelede Kalplerin Azığı ve Mürîdin Tevhîd Makamuna Giden Yolu*, terc. Muharrem Tan, C. I, İz yay., İstanbul 2018, s. 292.

imtihan edilmesi için yaratılmıştır. Bu imtihan nefsin gevşeklik ve sapmasının başlangıcını ifade eder. Bu her şeyi bilen ve çok yüce olan Allah'ın takdiridir.”²²

Gazzâlî; nefisten bahsederken rabbani latife kavramından bahseder ve rabbani latifenin insanı diğer canlılardan ayıran yön olduğunu ifade eder. Rabbani latife ise; kalp, ruh, akıl ve nefis kavramlarına müştereken delalet eden kavramdır ve bilen, anlayan, sorumlu tutulan sıfatlarını haizdir. Bununla birlikte her kalp, ruh, akıl ve nefsin müstakil olarak ayrı ayrı anlamları da mevcuttur.²³

Sühreverdî kalp, ruh ve nefis kavramlarını izah ederken Hz. Havva ile Hz. Âdem arasındaki ünsiyet ve sükûnet ile bağlantı kurduğu gibi ruh ve nefsin, kalbi oluşturduğunu şöyle ifade eder: “Böylece Âdem (a.s.) Havva validemize meyledip onunla sükûnet buldu. İnsanî-ulvî ruh da hayvanî ruha meyledip yerleşerek onu ‘nefis’ yaptı. Ruhun nefse olan meyil ve sükûnetinden kalp oluştu. Bu latif kalple, latif et parçası olup onunla irtibatı bulunan kalbi kastediyorum. Şu kadar var ki et parçası halk âleminde, bu latif kalp ise emir âleminde. Kalbin emir âleminde ruh ve nefisten oluşması, halk âleminde Âdem ve Havva’dan zürriyetlerinin oluşup meydana gelmesi gibidir. Şayet nefis ve ruh çifti arasında bir kaynaşma olmasaydı kalp olmazdı.”²⁴

Nefsin birçok manası olmakla birlikte sûfiler, nefsi şerre meyyal yanını daha çok ele almışlar ve tabiatındaki kötülüğe işaret etmişlerdir. Bu meyllin törpülenmesi ve terbiye edilmesi ile insanın hakiki kulluğa ereceğini, sükûnete ulaşacağını ve kemâlât yolunda ilerleyeceğini ifade etmişlerdir. Velayeti açıklayan Hakîm Tirmizî de nefsin insanı etkisi altına alan mahiyetinden şu şekilde bahsetmiştir: “Nefis, kendinde mevcut olan şehvetlerden dolayı haindir. Şayet sahibi bu hususta onu kendi haline bırakacak olursa o nefis, şehvetleriyle kendi payına düşen ihsanları ifsâd edecektir. Diğer taraftan büyük bir gayretle yolunu muhafaza eden kişi rükunları gerçekleştirmeye nasıl muvaffak olabilir ki?”²⁵

Kelâbâzî (v. 380/990) ise nefsin mahiyetine dair, onun hareket, sükûn ve arzuların kaynağı olan sıcak bir rüzgâr (rîh-i hârre) olduğunu ifade etmiştir. İnsana

²² Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 296.

²³ Uludağ, “Kalb”, C. XXIV, s. 230.

²⁴ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 570.

²⁵ Hakîm et-Tirmizî, *Hatmu'l-Evliyâ-Veliliğın Sonu-Veliliğın Sonu*, haz. Salih Çift, İnsan yay., İstanbul 2018, s. 66.

hayat veren ve onu insan yapan şeye insânî ruh, insânî nefis, nefis-i nâtika, ruh-i izâfî, ruh-i menfuh gibi isimler verilmiştir.²⁶

Birçok mutasavvıfın nefsin şer merkezi olduğuna dair beyanları ile birlikte nefsin mahiyetine dair Hucvirî (v. 465/1072), diğerlerinden farklı bir yorum olarak nefsin kötülüğün odağı olmasına ilaveten; âlemdeki melek- şeytan, cennet-cehennemi görmediğimiz halde varlığını kabul etmemiz gibi, nefis ve ruhun da aynı şekilde görülmediğini ama var olduğunu, bedene tevdi edilmiş bir latife olduğunu ifade eder. Ruh hayr mahalli, nefis ise şer mahallidir. Nefis; ruh gibi kalıba ve bedene tevdi edilmiş olan bir ayndır, kendine has varlığı ve bünyesi olan bir şeydir.²⁷

“Nefsin mahiyetinin ne olduğunun bilgi ve idrakine Allah’ın onu nitelmesiyle erişilebileceğini belirten Muhâsibî, nefsi kötülük buyuran, günaha çağırır ve sürükleyen şey diye tarif eder. Muhâsibî’ye göre;

- Nefis çift kutuplu olup iyiliğe de kötülüğe de mütemayildir.
- Öyleyse nefis ne cisim, ne cismin bir parçasıdır. Araz değildir. Cevherdir. Cismin cisim olmasını sağlayan uzunluk, genişlik ve derinlik bizatihi nefiste değil, onun hallerinde söz konusudur.”²⁸

İnsan ruh, beden ve nefisten müteşekkil bir varlıktır. Nefis, insanda bulunan bir cevherdir, ayndır. Bir takım sıfatlarla mevsuftur. Mutasavvıflara göre ise nefis temelde şerrin ve kötülüğün merkezidir. Terbiye edilmemiş çocuk gibi kendisi için iyi olanı da kötü olanı da arzu eder. Bu sebepten onun terbiye edilmesi gerekmektedir. Nefis terbiye edildiği takdirde kötülüğe olan meyli yön değiştirerek farklı sıfatlarla nitelenecektir. Temelde nefis tek olsa da farklı sıfatları alabilmekte ve değişebilmektedir. Ancak bu terbiye hakka’l yakîn ölüm gelene kadar devam etmek durumundadır. Çünkü nefis Hz. Mevlana’nın (v. 672/1273) bahsettiği üzere uyuyan bir yılan gibidir.²⁹ Hayra yönelse bile, serbest kaldığı zaman tabiatında bulunan şerre yönelir.

²⁶ Ebubekir Muhammed b. İshak Buhari Kelâbâzi, *Doğuş Devrinde Tasavvuf-Ta’arruf*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah yay., İstanbul 2014, s. 102-103.

²⁷ Ali b. Osman b. Ebu Ali Cüllâbî Hucvirî, *Hakikat Bilgisi-Keşfu’l-Mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah yay., İstanbul 2016, s. 259-260.

²⁸ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 111.

²⁹ Çatak, “Mevlana Celâleddîn Rûmî’nin Nefis Anlayışı”, s. 225.

4. Nefsin Sıfatları ve Mertebeleri:

Nefsin mahiyetinden bahsederken, nefsin terbiye ve eğitimi ile hallerinin değişeceğini ve farklı sıfatlar ile vasıflanacağını belirtmiştik. Klasik tasavvuf kaynaklarında nefsin sıfatları konusu, nefsin her hal ve makamdaki hareketlerini, hilelerini, duruşlarını ve kul üzerindeki yaptırımlarını aktarması sebebiyle geniş bir alanı tutmuştur. Bu sebeple çalışmamızın sınırı sebebiyle klasik tasavvuf kaynaklarında nefsin sadece sıfatları ve mertebelerine temas edeceğiz.

Gazzâlî'nin ifadesi ile insanı diğer varlıklardan ayıran yöne rabbani latife dendiğini ifade etmiştik. Kalp, ruh, akıl ve nefis kendi başına ayrı anlamları taşısa da Gazzâlî bunların hepsi birden rabbani latifedir ve bu yönü ile insan diğer canlılardan farklıdır demiştir. İnsanın bu yönü ile ilgili olarak bu kavramların bazen birbirinin yerine de kullanıldığı olmuş ve çerçeveleri net bir şekilde çizilememiştir. İnsanı insan yapan rabbani latife içerisindeki nefsin birden fazla olup olmayacağı konusunda farklı görüşler vardır. Bir kısma göre bir bedende tek nefis vardır, ama farklı ve zıt sıfatları olabilir. Bir kısma göre insanda emmâre, levvâme ve mutmainne olmak üzere üç nefis vardır, hangisi üstünlük kurarsa hâkimiyet ondadır. Bir kısım mutasavvıflar da bir bedende cemâdî, nebâtî, hayvânî ve insanî olmak üzere dört nefsin olduğu görüşündedir. Ve bu dört nefiste sürekli mücâdele içindedir. İnsanî nefis, hayvanî nefsi denetimi altına aldığı anda insan hayra yakın olur.³⁰

Temelde sûfîlerin nefse kötülüğe meyyal vasfını yüklediklerini belirtmiştik. Kuşeyrî (v. 465/1072) bu minvalde nefsi ele alarak illetli vasıflarını iki kısma ayırarak inceler. Birincisi; iradesi ile kazandığı günah ve isyan, ikincisi; aşağı huylar. Aslında kötü olan bu nevi huylar insan tarafından tedavi ve terbiye edilerek, tedrici bir şekilde düzeltilmeye uğraşılırsa, devamlı bir mücâdele ile kötü huyları yok etmek mümkün olur. Nefse ait birinci kısım hükümler, haram ve mekruh kılınarak yasak kılınan şeylerdir. İkinci kısım hükümler ise nefsin aşağı ve bayağı huylarıdır. Kibir, gazap, kin, haset vs gibi yerilen ve kötülen huylar ikinci kısmı teşkil eder. Nefsin hükümlerinden en çetini ve en zoru; nefsin bu gibi şeylerin güzel olduğu vehmine kapılmasıdır.³¹

³⁰ Uludağ, "Nefis", C. XXXII, s. 527.

³¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 181.

Nefsi istek ve arzularından ayrı tutarak kontrol altına almak, nefsin zararından kişinin korunmasını sağlar. Bu süreçte, Gazzâlî'nin tarifi ile bu latife, hallerin değişmesi sebebiyle çeşitli sıfatlarla sıfatlanır. "Emrin altında durduğu ve şehvetlerin muhalefetinden ötürü tir tir titrediği zaman kendine *nefs-i mutmaine* adı verilir. Allah bu nefsin benzeri hakkında şöyle buyurmaktadır: 'Ey itaatkâr nefis! Dön rabbine! Sen O'ndan razı O senden razı olarak.'³² Birinci manaya gelen nefis için Allah Teâlâ'ya dönüş tasavvur edilemez. Çünkü o manadaki nefis, Allah'tan uzaklaştırıcıdır ve nefis şeytanın tarafındadır. Nefsin sükûneti tamam olmadığı, fakat şehvânî nefse karşı direndiği ve itiraz ettiği zaman, ona *nefs-i levvâme* adı verilir. Çünkü bu nefis; sahibi, Mevlâsının ibadetinde kusur yaptığı zaman sahibini kınar. Nitekim Allah Teâlâ 'Kasem ederim pişmankâr nefse ki...' ³³ buyurmuştur. Eğer nefis itiraz etmeyi terk ederse, şehvetlerin isteğine ve şeytanın çağırışına itaat edip baş eğerse ona *nefs-i emmâre bi's-sûi* adı verilir. Allah, kulu ve peygamberi olan Hz. Yusuf'tan ve Aziz'in hanımından haber vererek şöyle buyurmuştur: 'Ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis gerçekten kötülüğü şiddetle emreder. Ancak rabbimin esirgediği müstesnadır.'³⁴ Bazen nefis-i emmâre ile kastedilen, nefsin birinci manasıdır demek de uygun olur. Bu açıyla nefis birinci mana bakımından gayet çirkin ve kötüdür. İkinci manasıyla övülmüş ve güzeldir. Çünkü ikinci mana ile insanın nefsi, yani insanın zâtı Allah'ı diğer bilinenleri idrak eden hakikatidir."³⁵

Sâlikin olgunlaşma süreci temelde nefsin arınması üzerine odaklanır. Başlangıçta nefis-i levvâme ile baş başa olan sâlik, ruhsal yolculuğa başlar başlamaz bir dizi ızdırap, sıkıntı, zorluk, acı, keder, sefalet, huzursuzluk ve cefa çekmeye başlar. Bunların hepsine tahammül etmek zorundadır. ³⁶

Muhâsibî de Gazzâlî'nin tarifindeki gibi nefsin birinci manasına gelen *nefs-i emmârenin* vasıflarını tanıtarak, bu nefsin her kötülüğün kaynağı olduğunu ifade etmiştir. "O, her türlü belaya çağırandır. Rabbin, onun kötülüğü emredici olduğunu, uçuruma sürükleyici hevaya uyucu olduğunu haber vermiştir. Öyleyse ona karşı

³² Bkz. Fecr, 89/27.

³³ Bkz. Kıyame, 75/2.

³⁴ Bkz. Yusuf, 12/53.

³⁵ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C. III, s. 11.

³⁶ A.Serdar Öztürk, "Klasik Tragedyalarda ve Tasavvufta Nefis Eğitimi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 171, S. 171, byy. 2013, s. 242.

tedbirini al ve dinin hususunda (sadece) onu itham et.(başka suçlu arama)”³⁷Nefsin sürekli kötülüğü emreden olmasına istinaden, Hucvirî, Bayezid Bistamî’den (v. 234/848) onun bu sıfatına yönelik şu sözü aktarmıştır: “Nefis bâtil olandan başka bir şeyle sükûn bulmayan bir sıfattır.”³⁸

Sühreverdî de nefsin sıfatları ve mertebeleri konusunda Gazzâlî ile paralel tanım yapmış ve aynı ayetleri kullanarak nefsin mertebelerini izah etmiştir. Nefse dair bu mertebelerdeki vasıflandırmayı Allah Teâlâ’nın yaptığını bildirirken, nefsin sıfatlarına dair ruh ve kalp ile ilintili bir izahta bulunur. Ona göre nefis sadece bir tanedir. Fakat haline göre çeşitli sıfatlar alır. Örneğin kalpte sekinet imanın artması ile olur. Bu durum kalbi ruhun makamına yükseltir. Kalp ruhun mahalline yönelince nefis de kalbe yönelir ve kalpte de nefiste de sükûnet meydana gelir. Kendisinde sükûnet oluşan nefse nefis-i mutmainne elbisesi giydirilir. Nefis; cibilliyetinin yerleştiği yerden ve tabiatının arzularından ruhun bulunduğu makama doğru çekildiği zaman ‘levvâme: kendini kınama’ mertebesindedir. Çünkü mutmainne mahalline nazar ederek oranın yüceliğini idrak edince, kendisini devamlı kötülük mahalline çeken nefisini kınamaya başlar. Nefis kendi mahalline çakılıp kalınca, ilim ve mağfiret nurundan mahrum kalır. Bu durumda o karanlık içinde kalıp, devamlı kötülüğü emreder. Bu ise nefis-i emmâredir.³⁹

Nefsi emmâre, tasavvufî anlamda kendisi ile meşgul olunan en mühim konudur. Sûfîler kötülüğü emredici olarak nefsi emmâreyi görmüşlerdir. Bu anlamda Hucvirî, en kâmil insanın ruh, beden ve nefis olmak üzere üç terkipten oluştuğunu beyan eder. Ruhun akıl, nefsin heva ve beden his sıfatları vardır. Hucvirî nefsin arzu ve heva ile sevk edildiğini ve güdücüsünün heva olduğunu bildirirken onun isteklerinin yerine getirilmesi ile insanın cehennemi hak edeceğini ifade eder. Bu tür nefis-i emmâreye ait olan sıfatlarla muttasıf olan nefis insanı cehenneme davet eder, kurtuluş ise ona muhalefettir. Nefis, afet ve sıkıntı sebebidir.

İmanın artması anlamına gelen sükûnet ile nefis hevadan uzaklaşır ve kalpteki gaflet perdeleri kalkar. Nefsin tabiatı harekettir. Hareketi durduğu zaman minnet ve fazilete ulaşır. Bu anlamda hareketi seçerse imtihan ile karşılaşır. Hareketi tercih

³⁷ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 423.

³⁸ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 263.

³⁹ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 573-574.

etmek, sükûnet bulan nefsin değil, henüz başlangıç basamağında olan nefis-i emmârenin özelliğidir. Bu anlamda Mekkî nefsin sıfatlarını esas anlamıyla iki noktada toplar. “Tayş; yani hataya meyil ve Şereh; yani açgözlülük. Tayş umumiyetle cehaletten, şereh ise hırstan kaynaklanır. Bunlar, nefsin yaratılış fitratını teşkil ederler. Tayş’ın durumu; pürüzsüz ve doğrultulmuş bir satıh üzerinde ucu ucuna duran bir top veya ceviz tanesine benzetilebilir. Ona üfleme veya hafifçe itmek dahi harekete geçirmek için kâfidir. Hafiflik ve yuvarlaklıktan dolayı derhal hareket ederler. Nefis de aynen böyledir. Hırstan kaynaklanan ‘Şereh’e misal olarak da bir kelebeği gösterebiliriz. Kelebek ışığa duyduğu şiddetli hırstan ötürü yanan bir ateşe cahilce atılır ve ışık ararken helak olur. Işığın az bir bölümüne ulaştığında onunla yetinmeyerek onun kaynağına, kısaca ışığın bizzat kendine ulaşmak ister. Hâlbuki o yanan bir lambadır. Eğer uzakta durup az bir ışıkla yetinecek olsa kurtulacaktı. Cahilce hırsın ardına düşen nefis de aynen böyledir. İnsan nefsindeki bu hırs ondaki acelecilikten kaynaklanmaktadır.”⁴⁰

Sûfîlere göre nefis, kula ait sıfatlardan illetli olanları, insanın kötü huy ve fiilleridir. Günah, isyan gibi yasaklar ile nefsin aşağı ve bayağı huyları, kibir, öfke, kin, hased gibi. Nefsin hükümlerinden en çetini ve en zoru, nefsin bu gibi şeylerin güzel olduğu vehmine kapılmasıdır.⁴¹ Tasavvuf klasiklerinde de mutasavvıflarımız nefsi kötülüğün odağına alarak, onun eğitimi terbiyesi, yani insan-ı kâmil olmadaki seyr-u sülûkünün kademeleri ve bu kademelerdeki mertebelerini, vasıflarını işlemişlerdir. Hakîm Tirmizî ve Muhasibî dolaylı olarak nefis-i emmâre halindeki nefsin nasıl istenilen mertebeye geleceğinden, hilelerinden bahsederek emmâre mertebesindeki nefsin hallerini izah etmişlerdir.

“Nefsin vasıfları için yaradılışından kaynaklanan bir takım asıllar vardır. Çünkü o topraktan yaratılmıştır. Toprak sebebiyle kendisinin bir vasfı vardır. Allah şöyle buyurmuştur; ‘Allah insanı pişmiş çamura benzeyen bir balçıktan yarattı.’⁴² Ayetin aslında geçen ‘el-fehhâr’, ateşte pişirilmiş kerpiç demektir. Bunun için denmiştir ki: bu unsurla, insana ateşe ait özellikler girmiş demektir. Onun için insanın nefsinde şeytanlık vasfından bir parça bulunur. İnsandaki aldatma, hile ve

⁴⁰ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, s. 293-294.

⁴¹ H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar yay., İstanbul 2009, s. 341.

⁴² Bkz. Rahman, 55/14.

haset duyguları bundan ileri gelmektedir. Kim nefsinin mayasında olan şeyleri ve onun yaratılışındaki huyları yakinen bilirse, onunla ancak onu yaratan ve ona sahip olan Allah Teâlâ'dan gelecek olan yardımla baş edebileceğini anlar. Demek ki kul, gerçek insanî vasfını ancak, kendisindeki hayvanî arzuları ilim ve itidalle tedbir ve ıslah ettikten sonra elde edebilir. Bu şekilde insanî vasıflar ve mana kuvvet bulur. İnsan kendisinde bulunan şeytani vasıfları ve kötü ahlakları idrak etmiş olur. Hem insanî kemâlat, insanın nefsi adına bu kötü ahlaklara razı olmamasını gerektirir.”⁴³

Özetle, nefis temelde tektir, bununla birlikte kulluk sürecinde bir takım hal ve makamlara eriştikçe mertebesi ve her mertebede de sıfatları değişir. Nefs-i emmâre, nefs-i levvâme ve nefs-i mutmainne mertebeleri Kur’ân-ı Kerîm’deki ayetler ile sabittir. “Muhatabı insan ve amacı insanı dünya ve ahiret saadetine götüren yolda kılavuzluk olan Kur’ân-ı Kerîm’, insana önce kendisini tanıması için nefis ile alakalı yüz, türevleri ile birlikte iki yüz doksan sekiz ayet sunmaktadır. Yine Kur’ân-ı Kerîm’ ve mutasavvıfların şahsi tecrübelerinden hareketle yedi ayrı nefis tasnifi yapılarak mahiyetleri açıklanmaya çalışılmıştır.”⁴⁴ Ayetlerde bahsedilen nefis bir tane olmasına rağmen, nefsin sıfat ve özelliklerinden bahsedilir. Çünkü nefis, çeşitli mücâhede, riyâzet ve eğitim metotlarıyla terbiye edildikçe, nefsin mertebe ve dereceleri değişir. Buna bağlı olarak sıfatlarında da bir takım farklılıklar olur. Tasavvufun amacı, nefsi mücâhede ve riyâzetle yenmektir. Bu surette sıfatları değişen nefis, emmâreden levvâmeye, levvâmeden diğer kemâl mertebelerine ulaşarak seyrini devam ettirir. Seyr-u sülûkü esnasında nefsin girmiş olduğu hal ve mertebeler olan nefsin sıfatları, ilk dönem tasavvufunda nefsi emmâre, levvâme ve mutmainne olarak üç tane tayin edilmesi ile birlikte, tasavvufun gelişim seyri sürecinde mutasavvıflar tarafından yedi makam olarak tebellür etmiştir. “Nefsin yedi makamı şöyle sıralanır: *nefs-i emmâre*; üzeri yoğun ve kalın perdelerle örtülü nefis. *Nefs-i levvâme*; üzeri hafif ve ince perdelerle kaplı nefis. *Nefs-i mülhime*; üzeri nur zulmet karışımı perdelerle kaplı nefis. *Nefs-i mutmainne*; bir öncekine göre nurlu perdelerin ağırlıkta olduğu nefis. *Nefs-i râziye*; bir öncekine göre nurun daha fazla, karanlığın daha az olduğu nefis. *Nefs-i merdiyye*; bir öncekine göre nurun daha fazla, karanlığın daha az olduğu nefis. *Nefs-i kâmile (nefs-i zekiye)*; perdelerin tamamen

⁴³ Mehmet İldırar, *Tasavvuf ve Nefis Terbiyesi*, Semerkand yay., İstanbul 2018, s. 137.

⁴⁴ Kaval, “Mevlana’nın Mesnevi’sinde Nefis Kavramı”, s. 150.

kalktığı, zulmetin kalmadığı nefis makamı. Birinci nefisten yedinci nefse doğru gelindikçe cismaniyet, zulmâniyet, kesafet azalırken derece derece ruhaniyet, letafet artar. Her nefsin bir âlemi, bir seyri, bir hali, bir varidi, bir mahalli, bir müşâhedesi, bir ismi ve bir nuru (rengi) vardır.”⁴⁵

İlk dönem tasavvuf klasik kaynaklarında mevzu edilen nefsin üç temel vasfını, makamını şu şekilde özetleyebiliriz.

a. Nefs-i Emmâre:

Çok emreden nefis demektir. Bu nefis ilk dönem sûfilerine göre bedeni ve dünyevi olan şeylere meyleden, lezzeti ve hazzı çokça isteyen nefistir. Yüce makamların değil, daha çok peşin arzu ve isteklerinin peşindedir. Kur’ân-ı Kerîm’’de Yusuf suresi 53. ayette bu nefisten bahsedilerek nefsin hep kötülüğü emrettiği ifade edilmiştir.⁴⁶

Bu nefis daima kötülüğü ister, kötü işleri güzel görür, iyiyi kötüyü ayırt edemez. Kendisi için neyin iyi olduğunu tespit edemez, sadece arzu ve hevesleri ile hareket eder. Sürekli günaha dalanların, kâfir ve münafıkların nefsi bu mertebededir. “Hiç işe yaramayan bir nefistir. On iki alameti sıfatı, alameti ve huyu vardır. Bunlar hiçbir zaman mü’min-i muvahhide yakışmaz. Kâmil ve olgun mü’min bu mertebeleri ve sıfatları geçmiş, huyları geçmiş, kendisini arıtmış, güzelleştirmiş, nurlandırmış, nur üstüne nur olmuştur.”⁴⁷

Kûtü’l-Kulûb’da Mekkî nefis-i emmâre mertebesindeki nefsin sıfatlarına dair farklı bir açılım yaparak, nefsin dört çeşit sıfatından bahseder. “Nefis, dört değişik sığata mübteladır ki bunların ilki rubûbiyet sıfatlarının, kibir, azgınlık, övülmeyi sevmeye, ululanma isteği ve zenginlik gibi tezahürler karşısında kendini göstermesidir. İkinci olarak nefis; kandırma, hile yapma, hased ve gıybet gibi şeytan ahlakından olan sıfatlara mübteladır. Üçüncü olarak yemeyi içmeyi ve cinsi münasebeti sevmek gibi hayvanî tabiatlara mübteladır. Bunların yanı sıra dördüncü olarak; korku, tevazu ve alçakgönüllülük gibi kulluk sıfatlarını da duyabilir. Nefsin hareketli olarak yaratılmış ve sükûnetle emrolunmuştur. Nefsin sahibi olan Allah yardım etmedikçe

⁴⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 274-275.

⁴⁶ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 364.

⁴⁷ Mehmed Zahid Kotku, *Nefsin Terbiyesi*, Server yay., İstanbul 2017, s. 19.

nefis nasıl sakinleşebilir. Allah onu harekete geçiren muharrik olarak onu sakinleştirmedikçe sırf bir emirle onun sakinleşmesi nasıl mümkün olabilir. Kula ancak sayılan ilk üç sıfatın terkinde ihlâslı olduğu zaman muhlis bir kul olabilir. Kulluk sıfatlarına hakiki manada sahip olabildiği zaman müptelası olduğu sıfatlardan uzak ve temiz kalabilir.”⁴⁸

Örtülü olup kendimizden gibi bildiğimiz fakat şeytan gibi damarlarımızda olan bu nefsin daimi surette kötülüğe çağırmasından onu kontrol etmekle korunulabilir. Bu ise istikrarlı bir riyâzet ve mücâhede ile olur.⁴⁹

b. Nefs-i Levvâme:

Kendini devamlı surette azarlayan, kınayan, pişmanlık duyan nefis demektir. Yaptığı kötülüklerin farkındadır, kalbi bir parça nur ile aydınlanmış ve gaflet perdelerinden bir parça kurtulmuştur. Artık bu nefiste birtakım iyileşmeler görülür. Nefs-i emmârenin vasıfları halen mevcuttur, iyileşme kendini eleştirmeye başlamasıdır, günahları kerih görmesidir, emir ve yasaklara ittiba noktasında kalbinde istek uyanmasıdır. Günahları yapmak istemez ancak olgunlaşmadığı için sürekli hata yapar, pişman olur ve tevbe eder. İstikrar henüz bu nefis için söz konusu değildir. Ancak mücâhede ve riyâzetlerle bu olgunlaşma gerçekleşir ve günahlara daha az düşer.⁵⁰

Bu nefse Kur’ân-ı Kerîm’’de “Kıyamet gününe ve devamlı kendini kınayan nefse yemin ederim ki...”⁵¹ ayeti ile işaret edilmiştir. Bu nefis iyilikle kötülük arasında sürekli gelgitler yaşar. Bazen ruhu ve kalbi galebe çalar, bazen ise emmâreden gelen bazı hususiyetlerinin tesirinde kalır. Aslana benzetilen bu nefis için denilebilir ki, aslan vahşi, yırtıcı ve zararlı bir hayvandır. Fakat terbiye edilirse sirkte dahi kontrollü hareketlerle kendisinden istifade edilebilir. Ancak aslan yine aslandır. Bu yönü ile sürekli denetimde olmalıdır çünkü her ne kadar terbiye görmüş olsa dahi fitratından gelen ivme ile fırsatını bulduğu anda saldırabilir. Nefs-i levvâme rağbet

⁴⁸ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, s. 297.

⁴⁹ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs*, İnsan yay., İstanbul 2013, s. 278.

⁵⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 365.

⁵¹ Bkz. Kıyame, 75/1-2.

edilecek bir makam değildir. Çünkü bu makam güzel ahlakın tecelli ettiği bir makam değildir.⁵²

“Nefs-i levvâme küfür ve şirkten ne kadar kendini kurtarmışsa da diğer kötü huylar üzerinde bulunduğundan, fırsat bulur bulmaz emmâreliğe düşüverir. Bu makamda öyle bir haldedir ki, ruhun nuru ile bazı kere nurlanıp ruha mûtî olur, bazı kere de isyan edip asi olur. Levvâmenin huyları şöyledir: fisk, cehalet, ucub, uykuyu sevmesi, yemek ve içmeye merak ve düşkünlüğü, hırs, kahr-ı nedamet, giyim ve mefruşatına merak, lağviyat ve geçimsiz olma. Bu huylardan nefsi kurtarabilmek için; ibadet ve taatte mümkün mertebe kusur etmemeli, Allah’a fazlaca yalvarmalıdır.⁵³

c. Nefs-i Mutmainne:

Bu makama ulaşan bir nefis saf ve temiz bir hal alır. Huzur bulmuş, sükûnete ermiş, hareket vasfından sakinliğe geçiş yapmış nefistir. Şek şüphesi yok olmuştur. Kalbin nuru ile aydınlanmış, kötü vasıflarından arınmış, ilahi emirlere gönülden tabii olarak şehvetlerine karşı durarak ıstıraptan kurtulmuştur. İbadetlere devam etmek suretiyle kudsiyete ve bu makama ulaşmıştır. Kur’ân-ı Kerîm’’de Fecr suresinin son ayetlerinde mutmain olan nefis olarak ifade edilmiştir. Bu makama erişen nefsin üzüntüleri, korku ve kaygıları giderilmiş, bütün bunlardan kalbi emin kılınmıştır. Güler yüzlülük, geçim ehli, kendisi ve toplum ile barışık, cömert gibi birçok güzel ahlak vasıflarını kazanmıştır. Kalbi daimi surette Rabbine bağlı olduğu için rıza, tevekkül, tefviz hallerindedir. İslam’ın emir ve yasakları, Hz. Peygamberin sünnet-i seniyyesini yaşamaktan büyük sevinç duyar ve bu haliyle kendisine şeriatın bazı sırları ilham olunur, keşif ve ilhamlara mazhar olur.⁵⁴

Nefsin bu makama ulaşması kolay değildir. Aynı zamanda bu makamı korumak da kolay değildir. Bunun için amel, riyâzet ve mücâhedeye istikrarla devam edilmelidir. “Nefs-i mutmainnenin altı güzel vasfı vardır: amel, tevekkül, açlık, riyâzet, ibadet, tefekkür.”⁵⁵

⁵² Ildırar, *Tasavvuf ve Nefis Terbiyesi*, s. 25, 176.

⁵³ Kotku, *Nefsin Terbiyesi*, s. 257-260.

⁵⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 365-366.

⁵⁵ Kotku, *Nefsin Terbiyesi*, s. 273.

5. Mücâhedenin Süreci Bağlamında Nefsin Değeri:

Nefis, tasavvufta ve İslam düşünce geleneğinde yorumlanması müşkil bir kavram olmuştur. Genel kabul dikkate alınarak nefisten bahsedildiğinde ise nefis, daha çok insanın tabii yönelimlerini, arzularını, isteklerini, kural kaide tanımadan isteğine ulaşmayı hedefleyen, bu yolda her yolu meşru bilen ve menfaatini gözetken yönlerini ifade eder. Bu yönüyle nefis için eğitilmemiş ham insan vasıflandırması uygundur.⁵⁶ Şerrin de takvanın da yüklendiği bir merkez olarak nefis, sûfiler tarafından şerre meyilli oluşu ile tarif edilmiştir.

“Nefis, insanın insan olması için tamamlayıcı bir unsurdur. İnsan ancak nefis ile birlikte bir insandır. Bu açıdan nefis Allah’ın insana ihsan ettiği büyük bir lütuftur. İnsanın Allah’ın emirlerini yerine getirmesinde nefsin yadsınamaz bir rolü vardır. Örneğin; oruç tutmak için insanın yemek ve içmek gibi temel gereksinimleri olması gerekir. Yemeğe, içmeye ve cinsel tatmine ihtiyacı olmayan bir varlığın orucundan bahsedilemez. Bu anlamda nefis, insanı Rabb’ine götüren bir binektir. Dolayısıyla da her binek gibi nefsin de sahibi üzerinde bazı hakları vardır. Kişi kendisine emanet olarak verilmiş bu nefis bineğine iyi bakmalı ve onun ihtiyaçlarını meşru olan yollarla tatmin etmelidir.”⁵⁷

Nefis, kulluk sürecinde insanın rabbine ulaşmasındaki en büyük engellerden biridir. Bertaraf edilmesi gereken huyları ve hileleri olan nefis, Mevlana’nın teşbihi ile de uyuyan bir ejderha gibidir ve her an fırsat kollar. Bu sebeple nefse karşı daima müteyakkız olunmalıdır. “Bir taş parçası yüzlerce testiye kırar ama pınarın suyu durmadan kaynar, taş ona kar etmez. O yüzden putu kırmak kolaydır. Ama nefsi küçük görmek büyük hatadır. Zira nefsin her an hileleri vardır. Her hilesinde yüzlerce firavun, yandaşları ile birlikte helak olmuştur. Bu yüzden nefisten, Hz. Musa’nın Allah’ına iltica etmek gerek. Aksi halde Cüneyd-i Bağdadi’nin (v. 297/909) dediği gibi çok güçlü nefsin isteklerine uymak ilerde küfrün esası olacaktır. Çünkü tatmin edilmiş nefis, zalim ve nankör olan insanın farkında olmadan kendi içinde tapındığı bir varlık olabilir ve insanın helakına yol açar.”⁵⁸

⁵⁶ Ekrem Demirli, “Özgürlük Nefsin Arzularına Karşı Durabilmektir”, *Diyanet Dergisi*, S. 324, Ankara, Aralık-2017, s. 24.

⁵⁷ Çatak, “Mevlana Celâleddîn Rûmî’nin Nefis Anlayışı”, C. I, s. 223.

⁵⁸ Kaval, “Mevlana’nın Mesnevi’sinde Nefis Kavramı”, s. 152,153.

Nefis iyilik ile kötülüğün, hayr ve şerrin mücâdele sahasıdır. Fakat terbiye görmeyen çocuk gibi isteklerinde had ve hudud bilmemezlik çok zaman kulu Allah'tan uzaklaştıran bir perde olmuştur. Bu yönü ile kınanmıştır. Bununla birlikte nefis olmadan Allah'a vasıl olmak da mümkün değildir. Nefsi yok etmeye çalışmak isabetli bir adım değildir. “Psikiyatır Şeyh Nurbahşi, nefis-i emmârenin asla tamamen yok edilmemesi gerektiği uyarısında bulunmaktadır. Onun iyi huylara ve amellere dönüştürülmesi gerekir. Çünkü nefis-i emmâreyi yok etmek kendimizi yok etmektir. Sûfiler nefsin yok edilmesinden söz ettikleri zaman ‘fena-yı nefis’ ifadesini kullanırlar. Bu ifade nefse dair kötü özelliklerin yok edilmesi ve bunların doğru bir insanda bulunması gereken niteliklere dönüştürülmesine işaret eder. Ancak nefsin kendisi yok edilemez. Sûfiler ‘bir kimsenin nefsinin olmadığını’ söylediklerinde, o kişinin nefsinin kötü özelliklerini, iyi insanî niteliklere dönüştürdüğünü ve artık o kimsede nefsin hiçbir izinin görünmediğini kastederler.”⁵⁹ Nefsin yok olması, nefsanî özelliklerin zevali olarak anlaşılmazsa fena kavramı da benliğin yok olması ve kişisizleşme olarak algılanabilir. Fena, sahte yüzleri atarak gerçek benliğe ulaşmaktır. Sahte benliğin çözülmesi ile nefis-i emmâreye ait olan kötü vasıflar yok olur, insan kendisini hakiki manada bulmuş olur.⁶⁰ Nefsin ölmesi veya yok olması olarak ifade edilen bütün kalıplar mecazidir. Bu kalıplar ile kastedilen nefse hâkim olmak, ölmeden önce nefsanî isteklerin sonunu getirerek nefse tahakküm kurmaktır.⁶¹

Nefis aslı itibarıyla kötülüğe meyillidir. Ancak Allah'a ulaşma yönü ile çok değerlidir. Nefis ile mücâdele, mücâhede insanı manevi olgunluğa erdirdiği için Allah katında değerli kılar. Eğer kul iradeli olur ve nefsinin her arzu ve isteğine, hevasına uymadan sonunu düşünerek hareket ederse nefis terbiye olacak ve kulu hayra teşvik eden bir amil haline gelecektir. Ancak yine de özünde şer kodları yüklü olduğu için, arzu ve istekleri tamamen bitmiş olmayacak, sadece söndürülmüş olacaktır. “Mevlana konu ile ilgili olarak şunları söyler: ‘...nefis, soğukta donmuş ejderha gibidir. Güneş çıkıp hava ısınınca Firavun gibi neler yapmaz? O yüzden her nefsin eline fırsat geçse, yüzlerce Musa'nın ve Harun'un yolunu vururdu. Ona bu

⁵⁹ Robert Frager, *Tasavvuf Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum: Kalp, Nefis ve Ruh*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, Sûfi Kitap yay. İstanbul 2018, s. 109.

⁶⁰ Aksöz, , “İnsan Benliğinin Arınması”, s. 97.

⁶¹ Demirci, “İçe Dönük Mücâhede Cihâd”, s. 14.

imkânı vermemek için, o donmuş ejderhayı şehvet güneşinden uzak tutmak gerekir.”⁶² Nefsin iplerini bırakmak, kesbedilen makam ve mertebelerin zevaline sebebiyet verebileceği için nefis her an gözetim ve sıkı irade ile kontrol altında tutulmak zorundadır. “Nefsin iyi ve kötü potansiyeli bünyesinde barındırdığı için merkezi bir konum elde ettiğini vahiy teyit etmiştir.”⁶³ Bu açıdan nefsin mahza bir tehlike veya düşman olarak telakki edilmesi, nefis hakkındaki sahih bilgi elde etme çabalarını akamete uğratacaktır. Dolayısıyla burada vurgulanması gereken husus nefsin bünyesinde barındırdığı kötüyü işleme meylini muhasebe yoluyla kontrol altında tutmak ve münkere fırsat vermemektir... Nefsin bilinçli bir yaklaşımla kontrol edilmediği takdirde, şeytanın da saptırmasıyla beşerdeki; dünyaya aşırı meyletme, kibir, arzularının ardından sürüklenme gibi duyguları tahrik ederek insanı, çevreyi ve toplumu ifsat etmesi imkân dâhilindedir. Bu sebeple, nefsin söz konusu gücü karşısında sürekli uyanık olmak, insanın maslahatına muvafık bir durumdur.”⁶⁴

İnsan yaratılış itibariyle şeytandan aşağı mertebelere de inebilir, meleklerden üstün bir makama da çıkabilir. Nefsini tezkiye ve terbiye eden bir insan, kâmil insan olmaya ve melekleşmeye doğru ilerler. Bu anlamda Mevlana'nın hadis şerifi referans olarak izah ettiği melekteki salt akıl, hayvandaki salt nefis ve insandaki akıl ve nefsin birlikteliği ⁶⁵ ile kulluktaki kalite, nefis ve aklın iş birliğine bağlı görünmektedir. Salt nefis ile hareket insanı havyalardan da aşağı hallere sürükleyebilmektedir. Meleklerden daha üstün olması ise insanın salt akıldan değil de, nefis ve akıldan müteşekkil bir varlık olmasındandır. Çünkü melek nefis gibi bir engelle karşı karşıya değildir, tabiatı gereği kulluk eder, isyan edemez. Ancak insan nefisine rağmen tercihte bulunur ve meleklerden üstün olma vasfını nefis vesilesi ile kazanır. Bu bağlamda insanı ve fillerini kıymetli yapan nefsi ve nefsinin terbiyesi ile ulaştığı yüce makamlardır. “Sûfi psikolojisinde insanoğlu meleklerle hayvanlar arasında bir derecededir. Her ikisinin fitratını da paylaşıyoruz. Meleklerden daha yükseğe (a'lâ-yı illiyyîn) yükselme ya da hayvanlardan daha aşağı (esfel-i safilîn) düşme potansiyeline sahibiz. Bu nedenle olumsuz huylar ve eğilimlerimizle yüzleşerek

⁶² Kaval, “Mevlana'nın Mesnevi'sinde Nefis Kavramı”, s. 153.

⁶³ Bkz. Şems, 91/ 8.

⁶⁴ Ali Erbaş, “İyi ve Kötünün Mücadele Alanı Nefis”, *Diyanet Dergisi*, S. 324, Ankara Aralık-2017, s. 5.

⁶⁵ Emine Yeniterzi, “Mesnevi'de Nefis Terbiyesi”, *Diyanet Dergisi*, S. 324, Ankara Aralık-2017, s. 19.

mücâdele etmek zorundayız. Buna bâtinî cihâd, içsel mücâdele, nefis terbiyesi denir. Ayrıca fitratımızın olumlu, manevî eğilimlerini su yüzüne çıkarıp aktif hale getirebilmek için, aklımızı ve irademizi güçlendirmeye ihtiyacımız vardır. Tasavvuf yolunda ilerledikçe batınî mücâdele daha zorlu ve daha hassas hale gelecektir. Tasavvuf psikolojisi sağlıklı, müspet nefis ile benmerkezli, nefis-i emmâre arasında ayırım yapmaktadır. Müspet nefis bize hizmet eder ve hedeflerimize ulaşmamıza yardım eder. Nefis-i emmâre (menfi nefis) ise; şişirilmiş bir öz-değer, benmerkezlilik, yaşama egoistçe bir yaklaşıma sahiptir. Sürekli olarak bizi kendisine hizmet ettirmeye çalışır. Tıpkı bizi taşıması gerekirken, bizim sırtımızda taşıdığımız eşek gibidir.”⁶⁶

Yüce yaratıcıya vasıl olabilmesi için insan gerekli donanım ile tezyin edilmiştir. Kalp, akıl, ruh ve nefis bu donanımların parçalarıdır. Mücâhede ile terbiye edilmeye müsait olan ve mücâhede neticesinde insanı kâmilliğe erişebilen nefsin, manevî olgunluktaki yeri çok önemlidir. Hayr ve şer potansiyeli ile birlikte şer işleme meyli daha baskın olan nefsi zabtedebilmenin, onu eğitmekteki kolaylığın ve de nefsi yüce bir ahlaka kavuşturabilmenin yolunu Sühreverdî ruh ile nefis arasındaki ülfete bağlamıştır. Ona göre ruh iki türdür; hayvanî ve insanî ruh. Hayvanî ruh, bütün canlılarda olan ruhtur ve tek başına farkındalık anlamında bir kıymeti haiz değildir. Halk âlemindedir. Fakat hayvanî ruha eklenen insanî ruh emir âlemindedir ve insanı kıymetli kılan etkenlerdendir. İnsanî ruhun gelişi ile insan, konuşma ve ilhamın mahalli olan bir nefis olmuştur. Böylece nefis, Allah'ın yaratmasıyla ulvî ruhtan oluşmuştur. İnsandaki hayvanî ruh olan nefsin, ulvî ruhtan meydana getirilmesi, emir âleminde olmuştur. Ve bu şekilde ruh ile nefis arasında karşılıklı bir aşk ve ülfet oluşmuştur.⁶⁷

Allah'a giden yollar insanlar adedince çoktur. Fakat yol temelde ikidir. İlki; peygamber, velî ve müminlerin yoludur. Diğeri ise şeytana ve nefse uyanların yoludur. Nefis Allah'a giden yolda şeytanın en büyük yardımcısı, insanın önünü kesen en usta haramidir. Fakat velîlik makamına da nefsin vasıtasıyla, nefis terbiye edilerek ulaşılır. Terbiye görmüş ve velîlik makamına ulaşan nefis nefis-i kâmile sıfatını alır. “Her ne kadar nefsanî tabiat kendisinde mevcut ve baki ise de O, nefsanî

⁶⁶ Frager, *Tasavvuf Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum*, s. 36, 39.

⁶⁷ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 569.

afetlerden de mahfuzdur. Bu sebeple tabi ve beşeri şeylerden hoşlanma hali kendisinde mevcut olduğu halde, dini konularda fitneye düşecek derecede nefsanî zevklerden haz almaz.”⁶⁸

Eşya zıttı ile kaimdir. Kötü olmadan iyi ve iyinin kıymeti bilinemez. İnsanın kemâle ermesi ve veli makamına ermesi için nefsin de olması şarttır. Nefis olmadan kemâlat olmaz. “Muhakkiklere göre en kâmil insanın terkihi üç manadan meydana gelir. Birincisi ruh, ikincisi nefis, üçüncüsü bedendir. Bunlardan her ayn ve varlık için bir sıfat mevcut olup onunla kaimdir. Ruhun akıl, nefsin heva ve bedeninin his sıfatı vardır.”⁶⁹ Nefsin heva sıfatından kurtulması ile imanı güçlenir ve kendisine sükûnet iner. Mekkî, imanın artmasıyla inen sükûnetle nefsin hevedan uzaklaşacağını ve gaflet perdelerinden kurtularak Allah’a olan muhtaçlığını anladığını ifade eder. İnsanın nefsi yaratılışı üzere hareketlidir. Hareket durduğunda nefis huzur ve fazilete kavuşur.⁷⁰ Nefsin sükûnete erip itminana ermesi, kınanmış vasıflardan kurtulup âli makamlara erişmesi de, kendini ve yaratıcısını bilerek ona göre davranması ile olur. Nitekim Şibli’ye (v. 334/949) “Nefis, azığı hazır olunca mutmain olur.” sözünün manası soruldu. “Nefis, kendisine rızık vereni tanıyınca mutmain olur.” diyerek açıkladı.⁷¹

Özetle nefis tasavvuf geleneğinde daima kötülüğe, zevke, arzuya, hevaya çağırان bir varlık olarak nitelendirilmiştir. Bununla birlikte safiyete erip arınabileceği güzel ahlakla da ahlaklanabileceği ifade edilse de nefse karşı insanlar, her zaman için teyakkuza davet edilmiştir. Bu anlamda nefis Allah’ın mahlûkatındandır ve Allah boş yere bir yaratışta bulunmayacağı gibi, abes işlerle iştigalden de münezzehtir. Dolayısıyla, Allah nefsi insanlara külfet olsun diye değil, kendisine ulaştıracak vasıflarla donatarak yaratmıştır. Nefis olmadan insanın Allah’a vasıl olması düşünülemez. Bunun için nefsin varlığı kemâlât yolunda önemlidir.

⁶⁸ Kelâbâzî, *Ta’arruf*, s. 114.

⁶⁹ Hucvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, s. 262.

⁷⁰ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, s. 292.

⁷¹ Ebû Nasr Abdullah b. Ali es-Serrâc et-Tûsî, *el-Lümâ-İslam Tasavvufu*, haz. Hasan Kâmil Yılmaz, Erkam yay. İstanbul 2012, s. 66.

B. NEFSİ TANIMANIN ÖNEMİ

İnsan ahsen-i takvim⁷² üzere yaratılmıştır. Yaradılışından gelen donanımları kullandığı takdirde meleklerden üstün bir mertebeye gelebilir. Bu minvalde Allah insanı, kendisine halife kılmıştır. Melekler, kendisine ibadet ettiğini ifade etse de Allah Âlim sıfatını meleklerine hatırlatarak, bilmedikleri başka bir yöne işaret etmiştir. “Bir zamanlar Rabb'in meleklerle: ‘Ben, yeryüzünde bir halife atayacağım.’ demişti de onlar şöyle konuşmuşlardı: ‘Orada bozgunculuk etmekte olan, kan döken birini mi atayacaksın? Oysaki bizler, seni hamd ile tespih ediyoruz; seni kutsayıp yüceltiyoruz.’ Allah şöyle dedi: ‘Şu bir gerçek ki ben, sizin bilmediklerinizi bilmekteyim.’”⁷³ Allah birçok ayette insanı nefis kavramı ile anmıştır. İnsan, sadece beden olarak bir değeri haiz değildir. Nefis ile bir anlam ifade etmektedir. Nefis ise; akıl, ruh ve kalp ile ilişki içindedir. Buna mukabil, nefis bu üstün vasıflarla muttasıf olsa da, arındırıldığında insana fayda sağlarken, kirletildiğinde insanı zelil duruma düşürebilir.

İnsan yaratılışı ve yaratılış amacı ile diğer varlıklardan farklıdır. Allah’a vasıl olacak bir donanım ile yaratılmıştır. Dolayısıyla insanın nihai amacı Allah’ı tanımak, bilmek ve O’na ulaşmaktır. Allah insanı kendi suretinde yaratmış, kendi boyasına boyanmasını istemiştir.⁷⁴ Ameller O’nun rızasına mutabık olduğu ölçüde bir değer ifade eder. Bu sebeple insan O’nun muradı üzere olmalıdır ve O’nun ahlakı ile ahlaklanmalıdır. Bu durumu ise marifet ile izah edebiliriz. Allah’ın rızasına ermek için Allah’ı bilmek tanımak gerekir. Bu durum, Allah ile insan arasında önemli bir köprü kurar. Sûfîler buradan hareketle Allah’ı tanımanın kendini bilmekten geçtiğini sık sık ifade etmişlerdir. Kendini bilmek, ben kimim sorusu etrafında cevap aramak insanı daha evrensel boyutlara taşır ve bireysellikten öte ‘insan’ genel kavramı üzerinde yoğunlaşır. Bu biliş karşılıklı olur. İnsan kendini bildikçe Rabbini de o nisbette tanır. Kişi nefisini tanıdıkça Allah’ın ahlakı ile ahlaklanma konusunda nefsinin engellerini fark eder ve onlarla mücâdeleye başlar. Bu nitelikli mücâdele, bir müddet sonra evrensel ahlakı kazanma neticesiyle insan-ı kâmil insan kıvamına getirir.

⁷² Bkz. Tin, 95/4.

⁷³ Bkz. Bakara, 2/30.

⁷⁴ Bkz. Bakara, 2/138.

“Kendini bilmek, canı bilmek; insanın nefisini, kendini tanıması, kabiliyet ve zaaflarının farkında olmasıdır. Kabiliyetlerini ortaya çıkarıp geliştirmesi, zaaflarını ıslah ile eğitmesidir. Nefisini bilen, tanıyan ve koruyan Hakk’a varır ve cihâd-ı ekbere erer.”⁷⁵ İnsanın içinde yerleşik vaziyette bulunan nefis, çok defa kendimizden ayrı düşünülmediği için insan, ya geç bir zamanda kendisini tanımaya yönelmesi gerektiğini fark eder, ya da lütf-u ilahi ile kendini, nefisini tanımaya sevk edilir. Ancak insanların çoğunluğu nefisinden bîhaber yaşamaktadır. Hâlbuki insan iç âlemini keşfetmeli ve zayıf ve kötü yönlerini bu vesile ile iyiye tebdil ettirmelidir. Nefsin hilelerinin kaynağını bilebilmek için nefsin özelliklerine dair malumat sahibi olmak gerekir. “Nefis kendini beğenir, kendine tapar, kendine hayrandır, bencildir, şımarıktır, kibirlidir. Toprakta yaratılmış olduğundan zayıf, çamurdan olması sebebiyle cimri, balçıktan olduğu için şehvetli, pişmiş topraktan olduğu için de cahildir. Zaaf, cimrilik, şehvet ve cehalet onun esas özellikleridir. Nefsin tabiatında yırtıcılık/vahşilik, hayvanlık, şeytanlık ve tanrılık vardır. Nefisteki düşmanlığın, saldırganlığın kaynağı yırtıcılık, oburluğun ve hırsın kaynağı hayvanlık, hilekârlığın ve kurnazlığın kaynağı şeytanlık, büyülenme ve her şeye tek başına hükmetme arzusunun kaynağı tanrılıktır. Bu dört nitelik sırasıyla köpeğe, domuza, şeytana ve bilge kişiye tekabül eder. Nefis, içinde bunların tamamını barındırır.”⁷⁶

Tasavvuf temelde kendini arayış sürecidir. Bu arayıştaki ana unsur insanda ilahi bir nefhanın bulunduğu inancıdır. Bunun için sûfiler, kendini bilen Rabbini de bileceği tezini sürekli dillendirmişlerdir. Bu ilahi nefha ile kendini arama sürecinde imansız elde edilen her malumat çarpıktır. Kutsala, yaratıcıya ulaştığını iddia eden pek çok asılsız ve sapkın görüş mevcuttur. İnsanı gerçek idrake ulaştıracak yegâne bakış açısı iman ile yakalanır.⁷⁷

Kendimizi tanıma, kendimizi dönüştürmemiz adına atılan en önemli adımdır. “Bu konuda bilgi sahibi olmak, Hakk’a talip olan herkesin üzerine farzdır. Çünkü nefsi hakkında bir şey bilmeyen, başkası hakkında hiçbir şey bilemez. Ulu ve yüce Allah’ı tanımakla mükellef olan kulun nefisini de tanıması lazımdır. Bu suretle hudûsunun sıhhati ile aziz ve celil olan Allah’ın kıdemini öğrenmiş olur. Kendisinin

⁷⁵ Hasan Kâmil Yılmaz, “Nefis ile Mücâdele Cihâd-ı Ekber”, *Diyanet Dergisi*, S. 324, Ankara Aralık-2017, s. 11.

⁷⁶ Uludağ, “Nefis”, C. XXXII, s. 527.

⁷⁷ Frager, *Tasavvuf Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum*, s. 42.

fani bir varlık oluşuna istinat ederek Allah'ın baki olduğunu bilmiş olur. Kur'ân'daki nass bu hususu açıkça ifade eder. Nitekim Hakk Teâlâ buyurur: 'Nefsi hakkında sefih olan müstesna, İbrahim'in dininden kim yüz çevirir.'⁷⁸ Burada 'nefsi hakkında sefih olan', 'nefsi hakkında cahil olan ve kendisini bilmeyen' demektir. Şeyhlerden biri demiştir ki: 'Nefsi hakkında cahil olan, başkası hakkında çok daha fazla cahil olur. Peygamber (s.a.v.) 'Nefsini tanıyan Rabbini da tanımış olur.' buyurmuşlardır. Yani nefsinin fani olduğunu bilen, Rabbinin baki olduğunu bilmiş olur. Nefsini zilletle tanıyan, Rabbini izzetle tanımış olur. Nefsini ubudiyetle tanıyan, Rabbini rububiyetle tanımış olur da denilmiştir. İmdi bir kimse kendini bilmezse, diğer tüm varlıkları bilme ve tanıma imkânından külliye mahrum olur.'⁷⁹

İnsanın Allah'a ulaşmasında en önemli vasıta olan nefsin varlığının, mahiyetinin ve sıfatlarının bilinmesi, kişinin Allah'a olan yolculuğunda vakıf olması gereken en mühim meseledir. Nefsin her ciheti ile bilinmesinin önemi varoluşun temel sancısıdır. İnsanlık var olduğundan beridir, her insan kendini tanımaya yönelik varoluşsal sancılar yaşamıştır. Bu minvalde seyr-u sülûk yolunda önemli bir yere sahip olan nefsi tanımak, nefsin terbiyesi, dönüşümü açısından çok büyük bir adımdır. İnsan nefsinin tanıyınca nefsinin durumuna göre muamele eder, onun hilelerinden emin olur, istek ve yönlendirmelerine kanmaz, onun kölesi olmaz, bilakis ona efendilik yapar.

Muhasibî, nefisten gelecek zararları önlemek için, nefis ve onun hilelerinin, hallerinin, özelliklerinin bilinmesi üzerinde durur. Eserinde insanın kendisini, benliğini, nefsinin tanımasını sık sık salık vermiştir. İnsan kendini, kalpteki akıl nuru ve tecrübesi ile elde ettiği marifet yoluyla bilir. Bu bilme, biliş, marifet ise kulun nefsi üzerindeki mücâhede ve muhasebesi oranında Allah tarafından verilir.⁸⁰ Buradan hareketle, kul Rabbini hakkıyla tanıyabilmek için ilk adımı atmak ile mesuldür. Öncelikle kul mücâhede ve muhasebe yapar ve sonrasında Allah'ın yardımı ile marifete ulaşır. Allah'ın yardımı olmaksızın marifet hep nakıs kalır. Kelâbâzî, kulun Allah'ı bilmesi noktasında Cüneyd'e isnad edilen sözü kullanarak iki ayırımıda bulunmaktadır. Kelâbâzî'ye göre; marifetin husule gelmesinin hiçbir sebebi

⁷⁸ Bkz. Bakara, 2/130.

⁷⁹ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 260-261.

⁸⁰ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 120, 426-427.

yoktur. Sebep sadece Allah'ın kendisini arife tarif etmiş olması, arifin de O'nu bu tarif ile bilmiş ve tanımış olmasıdır. Bu iki ayrım; ta'arruf (tanınma) yolu ile hâsıl olan marifet ve tarif (tanıtma) yolu ile hâsıl olan marifettir. Ta'arrufun manası şudur; ulu ve yüce Allah kullarına kendisini bizzat tanıtır. Bu nevi marifet hakkında İbrahim (as): 'Üful edenleri, zevale erip yok olanları sevmem' demişti. Tarifin manası da şudur; Allah kullarına kudretinin eserlerini afakta ve enfüste, maddi ve manevi âlemlerde gösterir. Bu lütuf sayesinde eşya, kendisinin bir Sani'i bulunduğunu insanlara gösterir. Avamdan olan müminlerin marifeti budur. İlki ise havasın marifetidir. Hakikatte hepsi O'nu O'nunla tanımışlardır.⁸¹

Nefsin insanın seyr-u sülûkünde en önemli engel olduğundan ve çeşitli metotlarla yönlendirilerek terbiye edilmesi ve Allah'a vasıl olabileceği bir kıvama getirilmesi gerektiğinden bahsettik. Nefsin kötü huylarının kaybolması ona karşı ciddi bir karşı duruş ve engelleme olması gerektiğine değindik. Nefsi terbiye edebilmek için önce onu tanımak, nasıl bir yapıya sahip olduğunu bilmek gerekir ki etkili bir eğitim olsun. Bu durumda nefis eğitilirken aynı zamanda haklarının korunması da gerekmektedir. Bu ince çizgi, nefsin terbiyesi ve hakkının verilmesi için nefis üzerine ciddi bir eğilimi gerektirmektedir. İnsan ne ile fazlaca meşgul olursa onun hakkında mütehassıs bir hale gelir. Nefsin istekleri konusunda, istenilen şeyin nefsin hazzı mı hakkı mı olduğuna, ancak onu çok iyi tanıyanlar karar verebilir. Zahiri işlerde nefsin hakları açısından hüküm bellidir. Fakat batını bir meselede kalbe gelen düşünce veya isteğin nefsin hazzı mı hakkı mı olduğuna karar verilemezse samimiyetle Allah'tan bu konuda yardım istenir. Bazı insanlar için nefsin sadece hakkının verilmesi gerekir, hazzını aldığı zaman kişi günaha girer. Sağlam manevi ilme sahip olanlar ise, nefse hazzını da verebilir ve onu kontrol eder. Bu ayrımı yapabilmek için kişinin nefsinin kıvamını, mertebesini ve ahlakını iyi tanınması ve bilmesi gerekmektedir. Aksi halde dini ve manevi işlerinde sıkıntılar yaşar ve fitneye düşer.⁸²

Nefsi tanıma süreci farklı zorluk ve meşakkatleri olan bir süreçtir. Çünkü insanın kendi içindeki iyi ve kötü yönlerini tespit edip karşılaştırarak, tek tek bütün özelliklerini tanıyarak doğru olanı tercih ederek bunu nefse kabul ettirmek kolay bir

⁸¹ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 98-99.

⁸² Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 583.

faaliyet değildir. Nefis, daha önceden verdiğimiz üzere arzu ve isteklerine sıkı sıkıya bağlı, hilesi çok ve güçlü olan bir yapıdadır. İnsanı hakikatlerden alıkoyan nefse karşı yapılan bu eylemler elbette kolaylıkla olmayacaktır.⁸³

‘Yaratılmış olduğu halde nefisini tanımanın yolunu bulamayan kimse, yaratıcı olan Allah’ı tanımaya hiç yol bulamaz. Bir kimse beşeri sıfatlardaki afetleri görmezse, rubûbiyetin sıfatlarındaki latifeleri ve incelikleri nerden bilecekti.’ cümleleri ile nefsi tanımanın önemini ifade eden Tirmizî, insana lazım olan ilk bilginin kendi öz nefisini tanıması olduğunu söyleyen Ragıp el-İsfehânî (v. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) ve kişinin kendisini bilmesi gibi irfan olmaz sözleri ile marifetü’n-nefse işaret eden Yunus Emre (v. 720/1320) temelde aynı noktayı göstermişlerdir.⁸⁴

Kısacası, insan kendisini tanımak ile mesuldür. Çünkü öncelikle eksik ve fazlalıklarını bilmesi, kendisini dönüştürebilme noktasında en mühim adımdır. Dahası seyr-u sülûk yolunda Allah’a vasıl olmak için bu bilmenin olması zaruridir, zira kendisini dahi tanımaktan aciz olan bir varlık âlemlerin yaratıcısını bilme noktasında yeterli gayret ve performansı gösteremeyecektir. İlâveten klasik tasavvuf kaynaklarımızda uzun bir şekilde bahis olarak işlenen insan ve onun kurtuluşu; hep nefis, nefsin tanımı, mahiyeti, sıfatları, mertebeleri, istekleri, hazzı ve hakkı, terbiyesi, hileleri konu başlıkları ile izah edilmiştir. Bu anlamda kendisinden bu kadar önemle bahsedilen nefsi tanımak her bireyin huzur, saadet ve kurtuluşu için vazgeçilmez bir eylemdir.

⁸³ Safi Arpaguş, “Kötülüğü Emreden Nefisten İtminana Eren Nefse Nefsin Mertebeleri”, *Diyanet Dergisi*, S. 324, Ankara, Aralık-2017, s. 13.

⁸⁴ Hür Mahmut Yücer, “Nefisini bilen Rabbini Bildi”, *Diyanet Dergisi*, S. 324, Ankara, Aralık-2017, s. 16.

I. BÖLÜM KLASİK TASAVVUF KAYNAKLARINDA MÜCÂHEDE

A. MÜCÂHEDENİN TANIMI VE GENEL ÇERÇEVESİ

1. Sözlük Anlamı:

Mücâhede kelimesi, köken olarak c-h-d kökünden türemiştir. Cihâd düşmana karşı savunma yaparken bütün gücünü kullanmaktır. Cihâd üç çeşittir: Görünürde olan düşmana karşı tüm gücü sarf etmek, şeytana karşı tüm gücünü sarf etmek, nefse karşı tüm gücünü sarf etmektir.⁸⁵

“Cihâd, İslamî literatürde; dini emirleri öğrenip ona göre yaşamak ve başkalarına öğretmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya çalışmak, İslam’ı tebliğ, nefse ve dış düşmanlara karşı mücâdele vermek şeklindeki genel ve kapsamlı anlamı yanında fıkıh terimi olarak daha çok müslüman olmayanlarla savaş, tasavvufta ise nefsi emmâreyi yenme çabası olarak kullanılmıştır.”⁸⁶ “Savaşmak, mücâdele etmek”⁸⁷ anlamlarına gelen cihâd, insan ve İslam arasındaki bütün engelleri bertaraf edebilmek için gösterilen her türlü gayrettir. Bu mücâdelenin dış ve içe dönük olmak üzere iki yönü vardır. Dışa dönük yönü; İslam’ın emir ve yasaklarının yaşanabilirliğini sağlama hususunda ve İslam’ı insanlığa ulaştırma, tebliğ etme amacıyla insanlara karşı verilen mücâdeledir ve daha ziyade fıkıhın kapsamına girer. İçe dönük yönü ise; insanın kendi içindeki düşmana karşı yürüttüğü mücâdeledir. Mücâhede kavramı; “vuruşmak, dövüşmek, harp etmek, bütün masivadan sıyrılmak suretiyle Allah’a duyulan ihtiyacın sıdk üzere olması, nefsin Hakk’ın rızasını kazanmak yolunda kullanılması. Nefse şehvet sütü emzirmeyi terk etmek, kalbi istek ve şüphelerden uzak tutmak”⁸⁸ olarak değerlendirilmiştir. Mücâhede kavramı sözlük anlam olarak, aynı zamanda ıstılah manasını da ihtiva ettiği için, bu bölümde kökeni itibariyle cihâd kelimesi üzerinde durmak ile yetineceğiz.

⁸⁵ İsfahânî, *Müfredât*, s. 349.

⁸⁶ Ahmet Özel, “Cihâd”, *DİA*, C. VII, T.D.V.Y., İstanbul 1993, s. 527; Mehmet Salmazzem-Abdülkerim Bingöl, “Tefsirlerde Cihâda Yönelik Yorum Farklılıkları”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, Aralık 2016, s. 231.

⁸⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 259.

⁸⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 345.

2. İstilah Anlamı:

İnsan çeşitli yapılardan mürekkep bir varlıktır. Diğer mahlûkattan farklı ve üstün olmasının cevapları burada aranabilir. Zira Allah'a vâsıl olabilme kabiliyeti sadece insana bahşedilmiştir. Bu anlamda Allah'a ulaşmak için kulun da bu yapıyı bilmesi ve çözmesi, ona göre hareket etmesi gerekmektedir. İnsanın Allah'a vâsıl olma yolları hakkında kadim ulema da birçok gayretler sarf etmiştir. “Mücâhede kelimesi, tasavvufun ilk dönemlerinden itibaren terim olarak kullanılmıştır. Terimin içeriğini, mücâhedenin üç türünden bahseden ve bunları; direncini kırana kadar insanın şeytanla, ibadetleri Allah'ın emrettiği şekilde yerine getirinceye kadar nefsiyle ve cephede düşmanla cihâd etmesi şeklinde sıralayan ilk sûfilerden Hâtim el-Esam (v. 237/851) belirlemiş görünmektedir. ‘Allah uğrunda hakkıyla mücâhede ediniz.’⁸⁹ ve ‘Allah yolunda mallarınız ve canlarınızla cihâd ediniz.’⁹⁰ mealindeki ayetler mücâhedenin üç türünü de kapsamaktadır. Tasavvufta cihâd ve mücâhede denilince genellikle kötülüğü emreden nefse ⁹¹ ve şeytana karşı verilmesi gereken savaş; mücahid, müctehid ve ehl-i ictihad denilince de böyle bir savaş yürüten sâlik anlaşılır.”⁹²

Vuslatın gerçekleşebilmesi için insanın, Allah'a giden yolların önünde bir perde olarak gerilen bazı engelleri bertaraf etmesi gerekmektedir. Bu engelin en büyüğü ve azılısı ise nefistir. Eğitilmemiş nefsi kontrol altında tutmak oldukça güç bir iştir. Çünkü nefis, zahiri düşmanlar gibi müşahhas gözle görünen bir varlık olmayıp, insanın içinde kendindenmiş gibi görünen bir surette var olduğu için nefsin, bütün algılardan uzak bir şekilde değerlendirilmesi, ilaveten mücerred olması sebebiyle sıfatlarının tespitinin zorluğundan dolayı terbiyesi de zorlaşmaktadır. “Nefs-i emmâre ile harp etmek büyük cihâd; dış âlemde, gözle görülen düşmanla savaşmak da küçük cihâttır. Bu şöyle de izah edilir: Mana sonsuz, madde sonludur. İç âlemde, yani sonsuz mana âlemindeki savaş sonsuz ve bu sebepten büyük, dış âlemde yani sonlu madde âlemindeki harp sonlu ve bu yüzden de küçüktür.”⁹³ Bu

⁸⁹ Bkz. Hac, 22/78.

⁹⁰ Bkz. Tevbe, 9/41.

⁹¹ Bkz. Yusuf, 12/53.

⁹² Süleyman Uludağ, “Mücâhede”, *DİA*, C. XXXI, T.D.V.Y., İstanbul 2006, s. 440; Betül Gürer, *Gönül Gözüyle Kur'an İbn Ata Tefsiri*, H yay., İstanbul 2018, s. 295.

⁹³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 102; Çatak, “Mevlana Celâleddin Rûmî'nin Nefis Anlayışı”, s. 221.

sebeple nefis ile girişilen savaşta muvaffak olabilmek için nefsi etkisiz hale getirmek gerekmektedir. Mahiyeti, insan tarafından tam olarak bilinmeyen bir şeyi etkisiz hale getirmek ise mümkün görünmemektedir. Nefsin mahiyetini, nefsi yaradan tam olarak bildiği için O'nun kuldân istedikleri bu minvalde hedefe erdirici niteliktedir. Bu bakımdan nefisle savaş; “şeriatça istenen fakat nefse zor gelen şeyleri nefis-i emmâre ye yükleyerek onunla savaşmaktır. Nefse karşı açılan savaş cihâd-ı ekberdir. Nefsi ezmek, etkisiz hale getirmek, hatta ölmeden evvel öldürmektir. Çile çekmektir.”⁹⁴

İnsan kendisiyle, istikamette olmak için mücâdele eder. İstikamette olabilmesi için de nefsin terbiye ve tezkiyesi etmesi gerekmektedir. ‘Emir olunduğun gibi dosdoğru ol.’⁹⁵ ayeti istikametın zorluğu için yeterli bir referanstır. Zira Hz. Peygamber dahi bu ayetin kendisini ihtiyarlattığını ifade etmiştir.

Terbiye belli bir zaman üzerinde durulup sonra bırakıldığında aynı hali ile devam edecek bir olgu değildir. Nefis hareketlidir, her an emmâreye dönmek için fırsat gözetir. Bu sebeple terbiye için yapılan eğitim ölüm gelene kadar devam etmek zorundadır. “Cüneydi Bağdadi ‘Tasavvuf sonu olmayan bir cenktir.’ derken tasavvufun durmadan, dinlenmeden nefis cihâdını gerçekleştirmeyi amaçladığını belirtmektedir.”⁹⁶ İnsanın kendi kendisiyle savaşı ancak istikamet içindir. Bir vaad olarak terbiyeliler cennete ve bir vaîd olarak terbiyesizler de cehenneme gidecektir. Çünkü en son terbiye azaptır.⁹⁷

Nefsin vuslata ermesi için terbiyesinin zaruri olduğundan bahsettik. Bunun için nefisle mücâdele edilmelidir. Bu anlamda yapılan iç mücâdeleye tasavvuf terminolojisinde mücâhede dendiğini belirttik. “Mücâhede bedenle dürüşmektir ve cehdetmektir ve rızâ-yı risâletle ve rızâ-yı mürşidle olur. Amma asıl hakikat-ı riyâzet, yemeği ve uyumayı terk etmektir. Ve eğer bir kişi yemeği ve uyumayı terk etse, her ne iş kim işler, Hak rızasına ve Rasul rızasına muvafık gele.”⁹⁸

Cihâd ve mücâhede kavramları iç içe kavramlardır. Cihâd, zahiri düşmanla bilfiil çarpışmak; mücâhede ise, nefis ve onun arzuları ile savaşmaktır. “İman edenler ve hicret edip Allah yolunda cihâd edenler varya, işte bunlar Allah’ın rahmetini

⁹⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 259.

⁹⁵ Bkz. Hud, 11/112.

⁹⁶ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 42.

⁹⁷ Abdülkadir Etöz, “Nefis Terbiyesi ile İlgili Bazı Ayetler”, İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu, *Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi*, S. 18, İlmî Neşriyat, İstanbul, ts., s. 105.

⁹⁸ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs*, s. 279.

umabilirler.’⁹⁹ ayeti ile ilgili olarak sūfî müfessir İsmail Hakkı Bursevî (v. 1137/1725) şu hususa dikkat çeker: Cihâd ve mücâhede bir hedefe yönelik sarf edilen gayrettir. Bu gayretin çeşitlerine değinmiştik. Zahiri düşman ile yapılan ve insanın iç dünyasında bizzat kendisi ile yaptığı savaşa da cihâd ve mücâhede denir. İnsanın bizzat kendisi ile uğraşması sūfîler tarafından büyük cihâd olarak nitelendirilmiştir. Çünkü bu daha zor ve uzun bir mücâdeledir. İlâveten mücâhede terimi, mukâtele terimine nazaran daha geniş ve geneldir. Savaş alanına çıkmadan, tek bir kılıç sallamadan da bir mümin cihâd etmiş olabilir. Zira hadis kitaplarındaki tasniflere bakıldığında cihâd bölümlerinde sadece savaştan bahsedilmediği görülecektir. Kulun nefsini istikamete sevk etmek adına meşru dairede yaptığı her şey cihâd zümresine dâhildir.¹⁰⁰

Hakk’a ermek için insanlar farklı usuller kullanmışlardır. Bu usuller oluşurken kişilerin fitrî yapıları da bunu etkilemiştir. Bu anlamda üç yoldan bahsedilebilir; ahyar, ebrar, şüttar. Ebrar yolunu benimseyenler, mücâhede ve riyâzet ile yollarını belirlemişlerdir.¹⁰¹

Nefsin istenmeyen özelliklerini, teşvik edilen özelliklere çevirmek için nefse ve şeytana karşı gösterilen gayrette en etkili silah ibadetler, zikir, duadır. Ayrıca nefsin isteklerine karşı durmak, riyâzet uygulamaları yapmak ve isteklerini asgariye indirmek gerekir ki nefsin palazlanarak güç bulması engellensin.¹⁰²

3. Klasik Tasavvuf Kaynaklarında Mücâhedenin Tanımı

Mücâhedenin tasavvuf terminolojisindeki yerinden bahsettik. Kavramlar, Hz. Peygamber zamanında uygulama olarak mevcut olsa da bir ilmî disiplin bünyesinde ortaya çıkması Hz. Peygamberin vefatından sonraki dönemlerde, hicri II. asırdan sonrasına tekabül etmektedir. Tasavvuf alanındaki temel konuları ele alması ve en geniş sınırları ile izah etmesi bakımından bazı âlimler ve eserleri en çok başvurulan kaynaklar olup klasik tasavvuf eserleri olarak yerini almıştır. Bu anlamda ilmî ve pratik sahada en önemli konu olan mücâhede kavramının klasik kaynaklarda nasıl incelendiğine bakmak, mücâhedenin tasavvufî gelenekteki yerini ortaya koymak

⁹⁹ Bkz. Bakara 2/218.

¹⁰⁰ Demirci, “İçe Dönük Mücâhede Cihâd”, s. 14-15.

¹⁰¹ Uludağ, “Mücâhede”, C. XXXI, s. 441.

¹⁰² Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 214-215.

gerekli ve önemlidir. Konunun alt başlıklarına geçmeden önce, klasik kaynaklar bağlamında mücâhede kavramının genel çerçevesine değinilecek ve kadim ulemanın kavramı hangi perspektiften değerlendirdiği kısaca incelenecektir.

İç dünyamız ve manevî gelişim olarak niteleyebileceğimiz tasavvufun tanımlamasında, mücâhede kavramının muhtevasını görmek mümkündür. Yani bir yerde tasavvuf, mücâhede; mücâhede tasavvuftur denilebilir. “Ebu Hasan Nuri’ye, ‘Tasavvuf nedir?’ diye sorulmuş. O da: ‘Nefsin tüm haz ve arzularını terk etmektir.’ diye cevap vermişti. ‘Tasavvuf nedir?’ diye soran bir şahsa Cüneyt şu cevabı verdi: ‘Halka uyma kirinden arınmak (Hakk’a tabi olmak), tabii (ve süflî) huylardan ayrılmak, beşerî (ve aşağı) sıfatları söndürmek, nefsanî davalardan uzaklaşmak, ruhani vasıflar kazanmaya gayret etmek, hakiki ilimlere sarılmak, daima en uygun olana göre hareket etmek, herkese nasihatte bulunmak, Allah’a verilen ahit üzerinde samimiyetle durmak, Rasulallah (s.a.v.)’a ve şeraitine uymak.’”¹⁰³ “Tasavvuf, tamamen (nefis adına) çile ve ıstıraptır. Çile ve ıstırap bulunmayınca (nefis rahat olunca) tasavvuf gerçekleşmez.”¹⁰⁴

Bu tanımlardan yola çıkıldığında, tasavvufun nefsin arınması anlamında gerçekleştirilen ilmî ve pratik bir disiplin olduğu görülecektir. “İsmi yüce olan Allah kitabında şöyle demektedir: ‘Allah için gerektiği gibi cihâd (gayret) edin.’ Cihâdın hakikati, sıdk için adım atacak bir yerin kalmamasıdır.”¹⁰⁵ Yani, cihâd insanın varlığının bütününe içine alacak kadar onu kuşatmış olması demektir. Bu ise yoğun bir motivasyon ve gayret ile gerçekleştirilir. “Riyâzet ve mücâhede baştan sona kadar nefse muhalefet etmekten ibarettir. Bir kimse nefsini tanımadığı sürece, yapmış olduğu riyâzetin ve mücâhedenin ona bir faydası olmaz.”¹⁰⁶ Mücâhedenin istenilen neticeyi vermesi için yapılan çalışmaların, uygulanan mücâhede usullerinin bireysel anlamda kişiye göre farklılık göstereceği realitesini göz ardı etmeden, sâlikin ilk olarak nefsini tanımak ile yola başlaması gerekir. Nihaî hedef için ilk adım, kişinin kendi kabiliyet ve eksikliklerini bilmesi veya kendisine bildirecek liyakatli bir

¹⁰³ Kelâbâzî, *Ta’arruf*, s. 60.

¹⁰⁴ Sühreverdî, *Avârifü’l-Maârif*, s. 91.

¹⁰⁵ Tirmizî, *Hatmu’l-Evliyâ*, s. 68.

¹⁰⁶ Hucvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, s. 259.

mürşide gitmesi gerekmektedir. Hucvirî, bu konuda asıl gazanın kişinin kendi nefisinden başlayarak onunla mücâhede etmesi olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁷

Allah kula hayr ve şer programlarını birlikte yüklemiştir. Kötü özellikleri bulunan nefsin, Hakk'a ulaştırabilecek iyi özellikleri de mevcuttur. Sühreverdî bu konuyu eserinde tohum ve çakmak taşı örnekleri ile izah eder. Tohum ve çakmak taşı usulünce kullanıldığı takdirde insana hizmet eder. Bu örneklerde olduğu gibi Allah insana da hayr ve şer mekanizmasını birlikte yüklemiştir. Bu durum Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle geçmektedir: 'Yemin olsun, o nefse ve onu düzenleyene ve sonra da ona isyanı ve takvasını ilham edene.'¹⁰⁸ 'Şüphesiz nefsini temizleyen felaha ermiş. Onu (küfür ve isyanla) kirleten de hüsrana uğramıştır.'¹⁰⁹ Nefiste her iki kabiliyet de vardır. Ayette ifade edildiği gibi nefsi kötü huylardan arındırmak, insanı zahiri ve batınî hallerinde istikamete erdirir, ahlakını güzelleştirir.¹¹⁰ Bu neticelere ulaşabilmesi için sâlik nefsi üzerinde uğraşmalı ve nefsini terbiye etmelidir. Zira nefis, mizaç gibi birtakım sabiteleri olmasına rağmen değişim ve gelişime açıktır. Sabiteleri değişmeyecek olsa da hayra ve güzele kanalize edecek hale getirilebilir, terbiye edilerek kendisine bahşedilen kabiliyet ve istidatları şerre kullanmasının önüne geçilebilir. Gazzâlî konu ile ilgili olarak kuş ve binek hayvanlarının terbiye edilerek kendisinden faydalanılabilen bir hale getirildiğini örnek verir. Kuş ve binek hayvanlarının terbiye edilmesi misalinde olduğu gibi, nefis de birtakım çalışmalarla iyiyi ve güzele alıştırmak suretiyle kötülükten uzaklaştırılabilir. Ölümü hatırlatarak, dünya nimete bakmaktan, ona sevinmekten men ederek, geçici heveslerden nefsi arındırarak, kendisinden asla ayrılmayacak olan Allah'ın zikri ile meşgul ederek nefis terbiye edilir.¹¹¹ Hucvirî de nefsin terbiyesi için Hz. Peygamberden aktardığı hadisler ile bedenî zevklerden kurtulmanın, ihtirası terk etmenin, aç susuz durmanın kalbi saflaştırdığını ve yaratıcısını görebilecek bir kıvama getireceğini, Rabbini görür gibi ibadet etmeye sevk edeceğini ifade etmiştir.¹¹²

Özetle klasiklere baktığımızda, mutasavvıf âlimlerimizin nefsin artırılması konusunu içeren mücâhede konusuna bazen doğrudan temaslarla, bazen de dolaylı

¹⁰⁷ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 265.

¹⁰⁸ Bkz. Şems, 91/7-8.

¹⁰⁹ Bkz. Şems, 91/9-10.

¹¹⁰ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 351.

¹¹¹ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 163.

¹¹² Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 392.

yollardan ifadeler ile eserlerinin pek çok kısmında yer vermişlerdir. Allah'a vâsıl olmak olarak yolun en baş ve en sonu olan mertebeden başlayarak, nefsin tanınması, arıtılması, mücâdele edilmesi başlıklarının hepsini mücâhede olarak değerlendirmişlerdir. Bunlardan hareketle şunu rahatlıkla ifade edebiliriz, tasavvuf mücâhede demektir. Zira mücâhedenin neticesi, tasavvufun varmak istediği noktadır.

B. MÜCÂHEDENİN GEREKLİLİĞİ

1. Allah'a Kurbiyet

Allah'a kurbiyet kesb etmek ve vuslat insanın dünya gönderiliş gayelerinden biridir. Bu gayelere ulaşmak için sûfiler mücâhede ve riyâzet temrinleri yapmışlardır. Ancak bu temrinlerde sûfiler kalbin halini de önemsemiş ve zahiri amellerde edebe azami düzeyde dikkat göstermişlerdir. Edep, kalbin samimiyetidir. İnsanlar, kalplerindeki samimiyet ile rahmeti celb ederler. Mücâhede, kulun bu kıvama ulaşması için gereklidir. Mücâhede ile yapılan zahiri ameller ihlâsla yapıldığı takdirde samimiyet ve edebi doğururlar. Allah'a vâsıl olan kullar, iç âlemlerinin samimiyet ve doğruluğundan dolayı ulaşmış, ulaşamayınsa kalbinin bozukluğundan dolayı ulaşamamıştır. Bu minvalde Hakim Tirmizî Hz. Peygamber'den (s.a.v.) aktardığı hadisle kullardan ibadet ehli olan ve cennete ulaşip giremeyenler Allah'ın rahmeti ve kalplerinin selameti ile cennete gireceklerdir.¹¹³

İnsan nefis mücâdelesini dünya arzı üzerinde vermektedir. Bu mücâdelenin şartlarını dünya yasaları ve nefsin fitri yapısı belirlemektedir. Mücâhedenin gerekliliğini sâlikin yolun başındaki ve sonundaki durumu ile değerlendirecek olursak, iki açıdan incelememiz gerekir. Başlangıç etabında nefis ham ve eğitilmemiş vaziyettedir ve bu anlamda ham yönlerini geliştirmesi gerekmektedir ve bunun için mücâhede gerekli olacaktır. Sonuç faslında ise, nefsin Allah'a kurbiyeti söz konusudur ve kurbiyet için bir sınır yoktur, insan çapı ve istidadı nisbetinde genişleyebilir. Sâlikin bu mertebede 'oldum' demeyip her an teyakkuzda olması icab eder ki bu da yine mücâhedeyle devamlı surette gerekli kılacaktır.

¹¹³ Tirmizî, *Edep Yâ Hû*, s. 52.

Allah'a vâsıl olma yolunda yolun başında olan sâlik için, yolunda motivasyonunu artıracak amillere ihtiyaç vardır. “Kim mücâhede yolunda içsel olarak da doğruluğu talep ederek Allah'ı isterse kapılar ona açılır. Kapılar açıldığında, verilecekler verilir. Bu, yolun nafakasıdır. Bu kimse güçlenmesi için kendisine verilmiş olan bu şeylerle yoluna devam eder. Kendisine verilen şeylerle yürüyen kimse en sonunda öne geçer. Bu durum, kalben Allah'a ulaşana kadar devam eder. En sonunda da Allah'ın bu kimsenin kaderi olarak bildiği şey kendisine bahşedilir. İşte bu kimse Allah'ın veli kuludur. Bu kişi, Allah'ın kendisi için takdir ettiğine kalben de razı olur. Bununla amellere yönelir ve Allah ile zengin olup başka şeylerden müstağni olma durumu güçlenir. Bu, kendisinden bütün pisliklerin yok olduğu, hevadan, yükseklik talebinden ve kirlerden arınmış düzgün nefistir.”¹¹⁴

Hak yolunda Allah'a vâsıl olmak ulaşılabilecek en yüksek makamdır. Buna erişmenin yolu ise mücâhededen geçmektedir. Kuşeyrî buna şöyle dikkat çeker: “Mücâhedeye dört elle sarılmadan, bu yolda kendisine bir şeyin feth ve keşf olduğunu zanneden kimse hata içindedir.”¹¹⁵

Allah, “Bizim uğrumuzda mücâhede edenleri elbette yollarımıza eriştireceğiz.”¹¹⁶ buyurmuştur. Tebük gazvesinden dönüşte Hz. Peygamberin nefisle olan savaşı büyük cihâd olarak nitelemesi ile sûfîler de nefis mücâhedesini gazadan üstün tutmuştur. Hucvirî'nin ifadesiyle nefisle savaşın meşakkati daha fazladır ve nefse muhalefet edebilmek büyük bir iştir. Nefisle olan mücâdele avam havas bütün insanlar arasında ve mezheplerde de kabul görmüş bir mefkûredir. Buna ilaveten tasavvuf ehlinin farik vasfı olarak görünmektedir.¹¹⁷ Tasavvuf ise, Allah'a vâsıl olmaktır. Bunun için kulun nefisini Allah'a bağlamaya, Allah ile hemhal etmeye çalışması gerekir. Nefisini ihmal ederek terbiyesine güç yetiremezse bu bir vebaldir ve Allah'ın ahiret yurduna olan çağrısından¹¹⁸ yüz çevirmektir. Ahiret yurduna ‘Selam’ ismi verilmişken, cennet sakinlerinin belalardan korunmuş, nimet ve rıza ile

¹¹⁴ Tirmizî, *Edep Yâ Hü*, s. 12; Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 211.

¹¹⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 193.

¹¹⁶ Bkz. Ankebût, 29/69.

¹¹⁷ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 259-264.

¹¹⁸ Bkz. Yunus, 10/25

dopdolu olduklarını bildirilirken. Nefsine güç yetiremeyen kul batıl oyun ve eğlencelerle ahiret yurdundan yüz çevirip uzaklaşmış olur.¹¹⁹

Gazzâlî'nin ifadeleri bu anlamda özet mahiyetindedir. İnsan için tek bir hedef vardır, o da kendisinden kopup geldiği Allah'ı dünyada tanımak, bulmaktır. Bu ise nefsi bulmak ile eş değerdedir. Her kim ki kendini bilir ve bulur, Allah'ı bilmiş ve bulmuştur. Kendini bilmek ise, mücâhede yolu ile keşfedilebilir.

2. Niyetin Arınması

Kurtuluş için nefsin arınması şarttır, bu ise mücâhede ile mümkündür. Dolayısıyla, kurtuluş ve mücâhede birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Sâlik için nefsin arıtmanın ağır geldiği zamanlar olabilir. “Nefis, arınmaktan sıkılır ve arınmanın kendisine ağır gelmesinden dolayı amellere, temizlenmeksizin ibadet etmenin kolaylığına kaçar. Arınma, ibadetlerle amel etmekten önce geldiğine göre -arınmaya nispetle amel, nefse daha kolay geldiği için- hayra ve Allah'a ulaştıran sebepleri bilme ihtiyacı çok daha şiddetlidir.”¹²⁰ İbadet, Allah'ın rızasını kazanmak için yapılan her türlü ritüeldir. Fakat ibadet mahza, rıza için geçerli değildir. İbadetle birlikte, niyetin sırf Allah için olması gerekmektedir. ‘Def-i mefâsid celb-i menâfiden evlâdır.’¹²¹ kaidesinde ibadetin kulun batınında yer edebilmesi için öncelikle arınma şarttır. Bu anlamda “nefse muhalefet ibadetin başıdır. Şeyhlere İslam'ın ne olduğu sorulunca: Nefsi muhalefet kılıcıyla boğazlamaktır, diye cevap vermişlerdir. Bilmek lazımdır ki bir kimsenin içinde nefsanîyet yıldızları doğarsa, o kimsenin kalbinde Allah ile üns güneşi batar.”¹²²

Nefis ile savaş, düşman ile savaştan öncedir. Yani mücâhede cihâddan önce gelmektedir ilahi te'dibe göre de diyebiliriz. Çünkü nefis engelini aşamayan, nefsinde muhalefet ederek onun üstünde hâkimiyetini kuramayan bir kişinin cihâtta muvaffakiyeti olamaz. Nefsin korkaklık, acelecilik, açgözlülük vs. gibi kötü vasıfları arınarak yerini şecaat, sabır, rıza, tevekkül, gayret vs. gibi güzel vasıflara

¹¹⁹ Hakîm Tirmizî, *Kalbini Bul*, çev. Hacı Bayram Başer, Hayy Kitap, İstanbul 2013, s. 55.

¹²⁰ Hakîm Tirmizî, *Nefsin Terbiyesi*, çev. Mehmet Zahit Tiryaki, Hayy Kitap, İstanbul 2014, s. 33.

¹²¹ Ahmed Şimşirgil-Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, KTB yay., İstanbul 2009, s. 79.

¹²² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s.239.

birakmadıkça dış dünyadaki savaşlarda da muzaffer olunamaz.¹²³ Onun için nefsin arınması önceliklidir.

3. Kötü Arzuların Zevali

Nefsin, hem maddi hem manevi eğilimleri vardır. Nefis için peşin ve duyularla algılanması sebebiyle maddiyat ağır gelir ve maddi zevklere düşkün olur. Fakat terbiye edildiği takdirde kötü sıfatlarından temizlenen nefsin dünya ile olan irtibatı zayıflar, bir müddet sonra kopar ve Rabbine yakınlaşır.¹²⁴

Kalp ve nefis insanda ortaktır ve her ikisi de etki gücüne sahiptir. Kalp; ilim, marifet gibi kavramlardan güç bulurken, nefis; kötü arzulardan, bunlara olan düşkünlüğünden beslenir. Kulun eylemleri hangi yöndeysse iç dünyasında kalp veya nefis olmak üzere bir tarafı güçlendirir. Nefsin mülkü hevası ve istekleridir.¹²⁵ Hakim Tirmizî'nin ifadesiyle kötü arzular nefsin güç kaynağıdır, arzuları yerine geldikçe nefis güçlenir. Kötü arzular, cehennemin kapısına yerleştirilmiştir, cehenneme çeker ve cehennem yakıtıdırlar. Yani nefsin tamah ettiği bu arzular, bizatihi cehennemin giriş vizesidir. Şeytan ise insanı aldatmak için bu arzularından yaklaşır.¹²⁶ “İbn Ata demiştir ki: ‘Nefis, kötü hal üzere yaratılmıştır. Kula ise devamlı edep üzere yaşaması emredilmiştir. Nefis, tabiatındaki his ve heveslerle Hakk’a muhalefet meydanında koşar durur. Kul ise, cehd ve gayretiyle onu güzel şeylere çekmeye çalışır. Bu durumda kim onu hayra çekmekten vazgeçerse, nefsin dizginini salıvermiş ve onu idareden gaflete düşmüştür. Kul, nefsin arzularına ulaşmada ona yardımcı olduğu sürece, günahına ortak olmuş olur. Cüneyd-i Bağdadî de demiştir ki: ‘Kim nefesine, arzularını yerine getirmede yardım ederse, onun ölümüne ortak olmuş olur. Çünkü kulluk, edebe sarılmaktır. Azgınlık ise, edebin kötüleşmesidir.’¹²⁷

Nefsin kötü arzulara düşkünlüğünü törpülemek ve yok seviyesine kadar indirmek nefsi sürekli kontrolle, hizada tutmak ile olur. Bununla birlikte farklı bir perspektiften olarak, nefsin terbiye edilmesine rağmen sürekli fırsat kolluyor olması da kulun yüce makamlara erişebilmesinde etkilidir. “Dervişin biri, ben nefsi sıçan

¹²³ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 56.; Tirmizî, *Hatmu'l-Evliyâ*, s. 191-192.

¹²⁴ Frager, *Tasavvuf Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum*, s. 93.

¹²⁵ Hakîm Tirmizî, *Edep Yâ Hû*, çev. Mehmet Zahit Tiryaki, Hayy Kitap, İstanbul 2016, s. 15.

¹²⁶ Tirmizî, *Edep Yâ Hû*, s. 29.

¹²⁷ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 353.

suretinde görmüş ve ‘Sen nedin?’ demiştim. Dedi ki: ‘Ben gafillerin helakıyım. Zira onları şerre ve fenalığa çağırın benim. Dostların kurtuluş vesilesiyim. Varlığım bir afet olmakla birlikte ben onlarla olmasam, şüphe yok ki, onlar temiz olduklarına bakarak gururlanırlar ve yaptıkları işler sebebiyle kibirlenirlerdi. Bu yüzden de kalp temizliği, sır saflığı, velayet nuru ve taat üzere istikamet gibi şeylere sahip olamazlardı. O vakit kendilerine bir şımarıklık zuhur ederdi. Onlar beni iki yanları arasında gördükleri zaman, bütün bunlardan temizlenmiş ve arınmış olurlar.’¹²⁸

Kötü arzular ve bunlara olan düşkünlük bütün kötülüklerin ve eksikliklerin başıdır. Zira nefsin çirkinliği, temizlenmeden bozuk hali üzere kalması hem bireysel hem toplumsal zararlara sebeptir. Bu insan, Hakk’a ve halka olan görevlerini bencil istekleri için çığner, bir ifrat bir tefrite giderek zalimlik yapar. Kötü arzular kulun üzerinde müteessir iken menkıbeler, öğütler kula tesir etmez. Süflî heveslere tamah eden nefsi Sühreverdî bu şekilde tarif ederken, böyle nefsi ‘üstten içine su karıştırılıp içinde durmayan ve ona hiçbir fayda da vermeyen bir kuyuya’ benzetir. Ama nefis bunları bir kenara bırakarak Allah’a yönelir ise kendisinden hayat suyu kaynar, hakları bilir ve yapar.¹²⁹

4. İlahi Mesajları Kavrama ve Dinî Gayret

Bir şeyin gerekliliğinden bahsedebilmek için öncelikle o şeyi oluşturan parçaların etrafını cami’ ağıyarını mani’ olarak bilmek gerekir. Nefsin varlığından, mahiyetinden, vasıflarından ve yaradılış gayesinden girişte geniş bir şekilde bahsettik. Mücâhedenin en önemli konusu; nefis ve nefsin dünyaya müteallik yönü ve kulun ahirete müteveccih hedefidir. “Nefsin, ilahi mesajların anlaşılmasında, marifete ve hakikate ulaşmada, Hakk’ın cemaline vâsıl olmada ve ona kurbiyet kazanmada aşılması zor bir mani olması, tasavvuf tarihi boyunca sûfleri nefsi tanımak ve terbiye etmek üzere yollar ihdas etmeye sevk etmiştir. Bunun bir neticesi olarak, tasavvuf ilmi, pratik boyutu nefsi terbiye etmekten ibaret bir saha haline geldiği gibi, bu terbiyeyi en başarılı şekilde yerine getirenler de yine sûfler olmuştur.”¹³⁰ Bu anlamda mücâhede bazında ilk ve en önemli gereklilik, nefsin ilahi

¹²⁸ Huevirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 269.

¹²⁹ Sühreverdî, *Avâriifu'l-Maârif*, s. 559.

¹³⁰ Güner, *Gönül Gözüyle Kur'an İbn Ata Tefsiri*, s. 309.

mesajları anlayacak ve Hakk'a vasıl olabilme kabiliyetine erişebilecek kıvama gelme mecburiyetidir. İlahi mesajları anlayabilmek nefsanî isteklerden arınmış kalplere mahsustur. İlahi mesajları hakkıyla anlayan ve derinlemesine hisseden kullar ise, içinde bu emirlere uymak için büyük bir heyecan ve arzu hisseder. Nefsinin isteklerine meyleden için, ilahi mesajlar arzularının önündeki engellerdir. Bunun nefis emir ve yasakları yaşamaktan daha da öte isteksizlik ile hakikatlerin üstünü örtme yolunu tercih edecektir.

Nefsinin sınırsız istek ve arzularına uymak insanı büyük bir hüsrana uğratar, dini yaşama gayretini ve isteğini kırar. Bütün ibadetlerin başında ilk olarak insanın isteklerini yönetebilme meziyeti gelir. İsteklerini kontrol edemeyen insan ibadetlerinde de istenen kıvamı bulamaz. Nefse uymak büyük bir helaktır. Kurtuluş ise ona karşı gelmektedir. Allah kulun nefesine muhalefet etmesini istemiş ve buna teşvik etmiştir.¹³¹ 'Nefsinizin heva ve arzusuna uymayan bir şeyi size getirdiği zaman siz peygambere karşı kibirlenip duracak mısınız?'¹³² Allah bir peygamber olan Yusuf (a.s.)'dan bahsederken dahi nefesine dikkat çekmiş ve onun hep kötülüğü emrettiğini bildirmiştir.¹³³ Yine Yusuf (a.s.)'dan bahseden ayette Allah, rahmeti olmadan, nefsin kötülüğe çağrısının hep olacağını bildirmiştir. Allah merhamet ettiği kuluna nefsinin ayıplarını gösterir ki kul bunlara karşı iç dinamizmini sağlasın ve direnç gösterebilir. Çünkü kendini haklı görüp, ayıbı olduğu halde kendini haklı çıkaran insan, nefesine muhalefet etmek şöyle dursun, ayıplarına kılıf arayacaktır. Nefesine düşman olan, onu düzeltmek dönüştürmek suretiyle Allah'a dost olur.¹³⁴ Bu bakımdan Kuşeyrî; kulun nefisini terbiye için arzularını terk etmesini, heveslerini kırmasını ve ona muhalefet etmesini; çeşitli açlık, susuzluk gibi yöntemlerle nefisini güçsüzleştirmeye çalışmaktan daha etkili bir terbiye ve tedavi metodu olduğu kanaatine varmıştır.¹³⁵

Nefisini temizlemek, arındırmak isteyen ve bunun için gayret sarf eden insan, bütün bunları bir anda gerçekleştiremez ve bir sürecin içerisine girer. Seyr-u sülûkü başlayan kul, artık birçok anlamda hayatını disipline etmek zorundadır. Seyr-u

¹³¹ Bkz. Naziat, 79/40.

¹³² Bkz. Bakara, 2/87.

¹³³ Bkz. Yusuf, 12/53.

¹³⁴ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 260.

¹³⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 181.

sülûke giren sâlik artık bir Hakk yolcusudur. Bu anlamda Hakk yolcuları için kullanılan sûfî kelimesi ile ilgili olarak yapılan izahlarda; dünya ve ona müteallik her şeyi terk etmek, nefsi isteklerinden uzaklaştırmak, her işinde ihlâslı olmak, kalbin inşirah ve ruhun inkişafı manaları mevcuttur.¹³⁶ Hakk yolcusu bu meşguliyetler ile birlikte hep dinamik haldedir. Kuşeyrî buna şöyle diyerek dikkat çeker: “Sûfîlerin, hareket berekettir demeleri, zahirdeki (mücâhede ile ilgili) hareketler sırrî ve ruhî hareketlerin ve feyizlerin bereketli olmasını gerektirir, manasına gelir.”¹³⁷

Nefsini çok önemseyen dinine önem vermez, gayreti kırılır. Allah da ‘nefsini ilah edinen’ tanımlaması ile buna dikkat çeker. Arzu ve isteklerin sonu gelmez ve insanı götüreceği nihaî nokta zillet olur. Kim ki isteklerinin gerçekleşmesini önde tutarsa bireysel sorumlulardan, sosyal mesuliyetlere kadar birçok düzeni bozarak sonsuz isteklerini tatmin etmek isteyecektir. Bu durumda kişinin taptığı Allah değil, arzu ve istekleri olacak, dinin yerini alacaklardır. Bir şeye olan aşırı muhabbet insanı kör eder. İsteklerinin gerçekleşmesi konusunda çok ısrarcı insan, hakikati görmekten uzaklaşır ve her arzusu adedince hakikat ile arasına perde çekilir. “Zünnun (v. 245/859): Allah hiçbir kuluna nefsinin zilletini göstermek suretiyle verdiği izzetten daha önemli bir izzet vermemiştir. Allah hiçbir kuluna nefsinin zilletini görmesine mani olmak suretiyle verdiği zilletten daha kötü bir zillet vermemiştir.”¹³⁸ Peygamber evladı olan asil insan Hz. Yusuf (a.s.) dahi nefsi hususunda ‘Nefsimi temize çıkaramam, şüphe yok ki nefis kötülüğü emredicidir.’¹³⁹ demektedir. Bu durumda nefsinin beğenen insan, ona muhalefet etmeyen, karşı çıkmayan, onu eleştirmeyen ve muhasebe etmeyen insan büyük bir aldanışın içerisinde yaşar.

5. Nefsin Korunması

Tasavvufa göre nefis, sadece arzu ve isteklerin merkezi değildir. Zira nefis, Allah’ın kendisine isimleri öğrettiği, Allah ile muhatap olarak konuşan bir konumdadır. Nefsin değerinden bahsetmiştik. Nefsin, bu değerini gerektirdiği gibi yaşamaması dünya perdeleri ile kapanmış olmasındandır. Aynayı örnek verecek olursak ayna paslanınca işlevini yerine getiremez, ancak halen ayna olma

¹³⁶ Kelâbâzî, *Ta’arruf*, s. 59.

¹³⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 193.

¹³⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 196.

¹³⁹ Bkz. Yusuf, 12/53.

hususiyetini korumaktadır. Fonksiyonunu yapabilmesi için temizlenmesi gerekir. Nefis de böyledir. Terbiye ve tezkiye ile arınır, nefsin üst mertebelerine ulaşır. Üst mertebelere ulaşan nefsin arzu ve isteklerine olan duruşunda da değişiklikler olur.¹⁴⁰

“Nefis hakkındaki bilgiler hâsıl olup anlaşıldıktan sonra onun varlığına el koyup riyâzetle kendisine hâkim olmak mümkündür. Lakin onun cevheri, özü ve esas mayası hiçbir zaman yok olmaz. Nefis hakkındaki marifet sıhhatli olursa talip padişah olur, nefsin kendisine baki ve mevcut oluşunda korkulacak bir şey yoktur. Zira nefis durmadan üreyen bir köpektir. Riyâzetten sonra (muallem) köpeği bulundurmamak mübahdır. İmdi nefis mücâhedesi, nefse ait vasıfların fani olması içindir. Yoksa nefsin kendisinin fani ve yok olması için değildir.”¹⁴¹ Nefis yok olmaz, gaye nefsi yok etmek değildir. Her an ortaya çıkıp varlığını göstermek için fırsat kollayan nefsi, ölüm vâkî’ olana kadar mücâhede ve riyâzet ile çizgide tutmaktır. “Talip daim riyâzette ve perhizde olmak gerektir, ta ki nefs-i emmârenin mekrlerinden ve hilelerinden emin ola ve nefs-i emmâreyi aciz kıla.”¹⁴²

Mücâhede ve nefsi terbiye etmek çok zordur. Ancak ahiret ile dünya mukayese edildiğinde dünya hayatı ahirete nisbeten kısadır. İnsanlar ömürlerinde rahat ve refah içinde bir hayat için yıllarca emek verir, gecesini gündüzüne katar ve hedefine ulaşır. Sonsuz bir kurtuluş için az bir zaman olan dünya hayatında nefis mücâhedesinin zorluklarına katlanmak ve sabretmek gerekir.¹⁴³

C. MÜCÂHEDENİN AMAÇLARI

1. Kulluğa Dair Amaçlar

Hiçbir varlık alelâde ve amaçsızca yaratılmamıştır. Her şeyin varlığı ilahî bir gayeye matuftur. Bu sebeple eşref-i mahlûkat olan insanın varlığı da elbette yaradılışındaki güzelliğe nisbetle büyük bir gaye için vardır. Allah mahlûkatı

¹⁴⁰ Ali Ayten-Sevde Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş-Bireysel Arınma ve Güzel Ahlak*, Sûfî Kitap, İstanbul 2017, s. 54-55.

¹⁴¹ Huevirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 269.

¹⁴² Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs*, s. 278.

¹⁴³ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III s. 163.

kendisine kulluk etmesi için yaratmıştır.¹⁴⁴ Ve insanı hakiki kulluğa erişebilecek istidatta donatmıştır. Bu istidadı inkişaf ettirmek insanın en mühim vazifesidir.

İnsan, bir anda kâmil suretle Allah'a kul olup en güzeli ile kulluğunu ifa edemez. Bunun için çeşitli merhaleleri kat ederek makam ve mertebeleri geçmesi gereklidir. Bu ise mücâhede ve riyâzet yolu ile mümkündür. Bu anlamda mücâhedenin en esaslı amacı olarak, insanı hakiki kul kıvamına eriştirmek denilebilir.

Nefis; peygamber, veli vs. her insana yerleştirilmiştir. Bütün insanlar için bu nefsi eğitmek temel bir görevdir. Bunun için Allah insana hakkı ile mücâhede etmeyi emretmiş ve insanı bu konuda teşvik ederek mücâhede yapan kulların iyiler, muhsinler zümresinde olacağını ve onları kendi yollarına ulaştıracağını, onlarla birlikte olacağını müjdelemiştir.¹⁴⁵ Allah'ın kendisiyle beraber olduğu kimse, muzaffer olmuş kimsedir. Bu kimse yaptığı mücâhedeye mukabil dünyada Allah'ın kendisini yoluna ileteceği ödülü ile buluşmuştur ve ahiretteki ödüller buna nisbeten kıyas dahi edilemez.¹⁴⁶

Mücâhedenin temel amacı kulluk yapmaktır. Bununla birlikte temel gayeden bağımsız olmayıp, o gayeye hizmet eden tali amaçları da vardır. Bu bakımdan “mücâhedenin üç gayesi vardır. İlki, takva sahibi olmaktır. Bu mücâhede, şeriatın emirlerine tam olarak riayet etmek ve kalbi temiz tutmak için nefsi disiplin altına alma esasına dayanır. Buna verâ adı da verilir. İkincisi, istikamet üzere olmak ve itidal yolunda yürümektir. Fatiha'daki ‘sırat-ı müstakime ilet bizi.’ ifadesi bize bu hususu ifade eder. Üçüncüsü, keşf ve ilham sahibi olmaktır. İslam bu maksatla nefsi mücâhede yapmaya teşvik etmez.”¹⁴⁷ Mücâhede; muttaki insan olma, mustakîm olma, keşf ve ilhama ulaşmak gibi gayelerle yapılırsa da hepsinin temelinde mücâhedenin Allah rızası için olması gerekir. Çünkü Allah'a vasıl olmak için yapılan her şey bir araçtır.¹⁴⁸

Nefsi azgınlaştıran ve isteklerinde ısrarcı olmasını sağlayan en büyük sebep dünya ve içindekilerdir. Dünya bütün cazibesi ile nefsi sınırlarından taşımak ister.

¹⁴⁴ Bkz. Zariyat, 51/56.

¹⁴⁵ Bkz. Ankebût, 29/69

¹⁴⁶ Tirmizî, *Kalbini Bul*, s. 90.

¹⁴⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 259; Daha geniş bilgi için bkz. Uludağ, “Mücâhede”, C. XXXI, s. 441.

¹⁴⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri Ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 346.

Kendisini kazanmak için uğraşan insanın daha fazla madden ve manen yorulması için peşinde koşturup onu bu suretle meşgul ederken, diğer taraftan kendisine yönelmeyen insanların kendisini istemesi, alışması ve dünyanın tadını alması için en güzel nimetlerini ayaklarına sererek onu meşgul etmeyi ister. Dünya kulun, kulluk iddiasını en derinden sınavan bir imtihandır. Allah'tan gayrı olan her şeyi ifade için kullandığımız masiva kavramına ilerleyen bölümde daha geniş açıdan yer verileceği için burada kısa bilgi ile bırakıyoruz. Mücâhedenin amacı kapsamı bağlamında, “Nefsi terbiye etme ve kontrol altına alma adına yerine getirilen tüm uygulamalar mâsivâ ile mücâdele, ondan uzaklaşma ve onu terk etme amacına matuftur.”¹⁴⁹

Dünyanın terki ile maddi ve zahiri perdeleri kaldırarak, esas hedefi berrak bir surette görebilmek mücâhedenin amacıdır. Çünkü esas hedef marifetullahı erişerek kemâlâtı tecrübe etmektir. “O marifet-i ilahiye hazinesi olan kalple tevhid-i ilahi hazinesi olan sır âleminin uyanması için insanın gece gündüz kendini kontrol altında tutup boşa nefes harcamaması ve hakiki tevhitten mahrum kalmaması için kendini ıslah eylemeye çalışması icab eder ki bu, namaz gibi farz-ı ayındır. Çünkü asıl insanlık ve asıl Müslümanlık o vakit tahakkuk edecektir. Bu nefes sahiplerini bulup nefeslerinde nefes almak pek büyük bir lütf-ı ilahiyeye mazhariyettir.”¹⁵⁰ Tasavvufun temel gayesi olan marifetullahı erişmek, ancak kalbin arınması ve ilahi nurlarla aydınlanması neticesinde olur ki bunlar da içimizde gizli aşikâr bulunan nefsin ıslahı ile mümkündür. Bu anlamda nefsin terbiye edilmesi insanı, nihai gayesi olan marifetullahı eriştirir. Marifetullahı erişen kulun bulacağı makam ise müşâhede makamıdır. Bu durumda mücâhede marifetullah ve müşâhede makamlarına kulu ulaştırmayı amaçlar. “Sûfîler şöyle derler; Allah bir şeyi teklif ettikten sonra, teklif edilen hususu ifa etmek ve teşvik edilen işleri yapmak için bütün gücünü harcamak kulun vazifesi olur. Kul isteneni yapar ve görevini yerine getirirse, müşâhede halleri vukua gelir. Nitekim bir hadiste: ‘Bir kimse bildiği ile amel ederse, Allah onu bilmediğine varis kılar, bilmediği şeyleri ona öğretir.’ buyrulmuştur. Allah bu konuda şöyle buyurur: ‘Rızamızı kazanmak için mücâhede edenleri yollarımıza hidayet ederiz.’¹⁵¹ (Zahirdeki amel ve mücâhede kuldun, batındaki hidayet,

¹⁴⁹ Güreer, *Gönül Gözüyle Kur'an İbn Ata Tefsiri*, s. 296.

¹⁵⁰ Kotku, *Nefsin Terbiyesi*, s. 41,331.

¹⁵¹ Bkz. Ankebût, 26/69.

müşâhede ve marifet Allah'tandır.) 'Ey iman edenler, Allah'tan korkun. O'nun nezinde vesile olacak şeyler arayın ve O'nun yolunda mücâhede edin. Ümit edilir ki kurtuluşa erersiniz.'¹⁵²,¹⁵³

Mücâhede kulu arındırarak, kula saf ve hakikati gören bir kalp kazandırmak suretiyle Allah'a yaklaştırma amacına da sahiptir. Terbiyenin amacı, nefsin Allah'a bir yol tutmasını sağlamaktır.¹⁵⁴ Amacını kendi dünyasında bu şekilde belirleyen, bu amaca yönelen kulun artık iç âlemine dönmesi ve batınını temizlemesi gerekir. Hakim Tirmizî, *Hatmu'l-Evliya* eserinde Allah'a kul olma hedefini belirleyen insanın iç dünyasının tahlilini vermiştir. Zahiri ile birlikte batınını da temizlemeye gayret eden kul, mübah veya yasak olsun bütün nefsanî şehvetlerinden yüz çevirmeye karar verir. Allah, kulunun nefisten yüz çevirmedeki kararlılığını ve böyle davranmakla neyi amaçladığını bilir. Arınmayla Allah'a ulaşmak, kıyamet gününde halis kullukla O'na mülaki olmak için nefse direnişinde Allah'a karşı samimi olanlar vardır. Allah bu kullarına yollarını açar.¹⁵⁵

Mutlak kurtuluş için, gelip geçici olmayan saadet için reçete Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamberin sîreti ve sünneti ve veliyullahın hayatları ile tespit edilmiştir. "Dedim: İlk olarak başlamamı emrettiğin şey nedir? Dedi: Eğitilmekte olan bir kul olduğunu bilmendir. Senin için kurtuluş, ancak efendin Allah'a karşı sakınman ve korunmanla mümkündür. Takva olduğu sürece yitip gitmek, zeval bulmak yoktur. Öyleyse, niçin yaratıldığını dur da bir düşün, an. Bu geçici yurda niçin getirildin? Şunu bil! Sen boşuna yaratılmadın. Başboş bırakılacak da değilsin. Bu yurda ancak, Allah'a itaat veya isyan edip de sonunda bu yurttan, ebedi azaba ya da ebedi nimete sevk edilesin diye denenmek ve yoklanmak için yaratılıp konuldun."¹⁵⁶

Rabbinin gazabından kurtularak, rızasını kazanma gayesine matuf olan mücâhedenin amaçlarını, Muhasibî, kulluk yapan kulun durumunu kral metaforu üzerinden izah eder. Rabbin için korunan kul; her türlü isteğine ulaşma imkânı olduğu halde bedenini bir rahatsızlığın sarması ile doktorlarla dost olan krala benzetir. Her istediğini yapmazsa ve bunun sıkıntısına dayanırsa hastalığı yenecek

¹⁵² Bkz. Maide, 5/35.

¹⁵³ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 95.

¹⁵⁴ Demirli, "Özgürlük Nefsin Arzularına Karşı Durabilmektir", s. 24-25.

¹⁵⁵ Tirmizî, *Hatmu'l-Evliyâ*, s. 56-57.

¹⁵⁶ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 199.

olan bu kral her türlü perhizi yapmıştır. Ve nihayetinde ödülünü alır hastalıktan kurtulmanın sevinci ve rahatı içerisinde bir ömür sürer. Ahireti arzu eden muttaki mümin de böyledir: Nefsinin her arzusunda, Rabb'inden korkar. Allah'ın rızasını kazanacağını, azabından emin olacağını, hiçbir korku yaşamadan cennet nimetlerinden faydalanacağını, Rabb'inin rızasını elde edeceğini, düşünerek nefesine perhizler uygular ve bu konuda Allah'tan yardım ister. Allah dilese kulu mücâhedesiz de bu makamlara eriştirir fakat O, kulunun mücâhedeye olan sabrı ile sıdkını görmeyi istemiştir. Mücâhedesinde sebatkâr olan kula, Allah yardımını ile yönelir. İsteddiği helal olmayan şeylerin terkinin kolaylaştırır, takvayı sevdiren, sıkıntılarını hafifletir. Bu kul için nefse tahakküm artık bu şekilde kolaylaşır. Çünkü kul, ilk etapta sıkıntılara katlanmış ve her şeye rağmen devam ederek iddiasını ispatlamış ve Allah'ın yardımını hak etmiştir.¹⁵⁷

2. Bireysel Amaçlar

Kendilik algısı yerinde olan bir birey, bunun için nefsinde bulunan istenmeyen kötü vasıfları iyiye tebdil ettirmek ister. Bu ise nefis tezkiyesi ve mücâhede ile olur. Nefsi tezkiye etmekten gaye manevi arınmadır, kötü olan her şeyden kurtularak iyiye yönelmektir.¹⁵⁸ Bu yönü ile mücâhede, insanın karakter eğitimini, mevcut halden istenilen hale doğru verilmesi gereken mücâdeleyi amaçlar.¹⁵⁹

İslam dini ve özelde tasavvuf ilminin insana dönük nihai amacı; 'kendilik algısı gelişmiş, özünü bulan/bilen, çevresine karşı edilgen tavır sergileyen, hayatı anlamlandıran; hülasa, 'insan-ı kâmil' olarak muttasıf bir kişilik modeli' oluşturarak nefsin insanı sürükleyeceği helaktan insanı korumaktır. Bu noktada Hz. Peygamber (s.a.v.) nefsi aşağılamak gerektiğini, onun yükselme gayretlerine engel olunması gerektiğini öz olarak tavsiye etmiştir. Mevlana'nın ifadesi ile geminin içindeki su

¹⁵⁷ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 418-419.

¹⁵⁸ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 43.

¹⁵⁹ Çatak, "Mevlana Celâleddin Rûmî'nin Nefis Anlayışı", s. 229.

gemiği batırır. Geminin selameti için su geminin içinde değil altında olmalıdır. Nefis, içten insanı yıkacak en büyük güçtür.¹⁶⁰

İnsan iyi ve kötü olarak iki zıttı içinde barındırır. Takva ve fücür, isyan ve itaat birlikte yüklenmiştir. Bunu Allah ayette şöyle ifade eder: ‘Nefse ve ona bir takım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülükleri ilham edene yemin olsun ki, nefsinin tezkiye eden kurtuluşu ermiş, kötülükleri gömen de ziyan etmiştir.’¹⁶¹ İnsan bu zıtlıklar içerisinde iyiye kanallere olarak nefsinin eğitimi ve oldun insan olmayı amaçlamalıdır.¹⁶²

Nefsin karanlık istekleri ve insanı çektiği büyük handikaplardan kurtararak, ebedi bir saadet vermeyi amaçlayan mücâhede, başı acı sonu saadet ve mutluluk olan bir olgudur. Kuşeyrî Sülemi’den şu sözü nakleder: “Nasrabazî, ‘Nefsin zindanıdır. Ondan çıktın mı ebediyen rahat yaşarsın.’”¹⁶³ “Müminin ruhu, onu cennete davet eder. Çünkü cennetin dünyadaki örneği ruhtur. Nefsi ise onu cehenneme çağırır. Zira cehennemin dünyadaki numunesi nefistir. İlkinin bir müdebbiri ve idarecisi vardır ki, bu tam olan akıldır. İkincisinin de bir güdücüsü ve sevk edeni vardır ki bu da eksik olan hevadır. Ruhu akıl, nefsi arzu idare eder. Birincisinin idare edilmesi doğrudur. İkincisinin idare edilmesi hatalıdır. İmdi bu dergâha talip olanlara lazım olan, daimi surette nefse muhalefet etme yolunda yürümektir. Nefse muhalefet etmekle, ruhu ve akli desteklemiş olurlar. Yüceliği yüce olan Allah’ın sırrının mahalli de burasıdır. Yani ruh ve akıldır... Zünnun Mısırî (r.a.)(v. 245/1859), ‘Kul için en zor hicap nefsi görmek ve onun idaresine tabi olmaktır.’ demiştir. Zira nefse uymak Hakk’ın rızasına muhalefet etmektir. Hakk’a muhalefet ise bütün hicapların sırrı ve başıdır.”¹⁶⁴ Şer gördüklerimiz, bizler için hayr olabilir. Mücâhede pratikleri bu bakımdan kula zor ve bu sebeple şer gibi görünebilir. Fakat aslında kendi kendine zindan olan nefsin karanlık ve kalın perdelerinden kurtularak cennete ulaşmanın yegâne sebebidir. Çünkü hiçbir güzel sonuca, uğruna fedakârlık verilmeden ulaşılmadığı, açık, genelgeçer ve tecrübe ile sabit bir bilgidir.

¹⁶⁰ Murat Kalıç, “İnsandaki Enfüsü Ve Afakî Boyutuyla Nefis”, *Diyanet Dergisi*, S. 324, Ankara, Aralık-2017, s. 23.

¹⁶¹ Bkz. Şems, 91/7-10.

¹⁶² Vahit Göktaş, “Tasavvufî Terbiyenin Günümüz Din Eğitim-Öğretimine Sunabileceği İmkânlar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 2, Ankara 2011, s. 138.

¹⁶³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 196.

¹⁶⁴ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 262-263.

Gazzâlî'nin mizaçların değişimi hususunda yukarda aktardığımız üzere, mücâhedeyi zor bularak, mücâhede yaptırımlarına yeltenemeyen insanlarda düşünsel anlamda da sorunlar ortaya çıkmıştır. Zira bir işin amel boyutuna geçmeden önce zihinsel olgunlaşma süreci vardır. Zihinde kabullenilmeyip olgunlaşamayan düşünceler, ideolojiler vs. fiiliyatta görünmezler. Mücâhedeyi zihinde halledemeyen insanların düşünsel anlamdaki açmazlarından biri de niyetlerinin kavî olamaması sorunsalıdır. “-Bir müridin ‘niyet edemiyorum.’ sözünün anlamı nedir, diye sordum. Dedi ki: -Bu söz iki manaya gelebilir: Birincisi; belki birisi bunu söyleyen kişiden, bir ihtiyacını karşılamasını istemiştir veya yaptığında sevap alacağı bir şeyi yapmağa davet etmiştir de istenen şeyi veya davet edildiği şeyi yapmağa üşenmiş, yapma arzusu duymamıştır. Bu sebeple kendine kızıyordur. Cimrilik edip de Allah için mal vermek istememesi, kendisinden istenen bir ihtiyacı karşılamağa üşenmesi veya nefsinin, oruç için yemeyi içmeyi bırakıp açlık ve susuzluğa dayanmak istememesi gibi bir durumda, ‘niyet edemiyorum’ yani ‘nefsim arzu ettiğim şeyleri ve yemeyi içmeyi bırakıp açlık ve susuzluğa katlanmamı istemiyor, nefsim henüz bu kıvama gelmedi’ demek ister... İnsanlar nefisleriyle mücâhede etmekle emrolunmuş; nefislerindeki şehvete çağırان içgüdüyü tamamen yok etmekle, şeytanın vesveselerinden tamamen kurtulmakla emrolunmamışlardır. Onlara akıl gibi (değerli) bir yeti verilmiştir. Allah, insanlara akıllarıyla var olan ma’rifet ve ilim nimetlerini vermiştir. (Bu sebeple) insanlar, kendilerinde bulunan içgüdü ve kabiliyetlerle imtihan edileceklerdir. Şeytan da, bu içgüdü ve kabiliyetlere sahip nefse, sevdiği şeyleri hatırlatarak tahrik edicilik yapar. Böylece insanlar akıllarıyla, kendilerine verilen ma’rifet ve ilimle; nefislerini kabartacak şeylerle, şeytanın aldatmacalarıyla ve onun, nefsin arzularına uygun şeyleri daha da süslü göstermek için uğraşmasıyla savaşmak zorundadırlar.”¹⁶⁵ Muhasibî'nin de ifade ettiği üzere, nefsinin alt edemeyerek kendisine zor gelen yaptırımlar için, henüz kendisinin o kıvama erişemediğini iddia edip niyet edemediğini söyleyen gürûha karşı, mücâhedenin bu duygu ve düşüncelerin kaybolmasını beklemek olmadığını, bilakis bunlara karşı da mücâdele verilmesi gerektiğini görüyoruz. Dolayısıyla, mücâhede

¹⁶⁵ Muhasibî, *er-Riâye*, s. 355.

için, düşünsel anlamda da bir temizleme, düzenleme ve arındırma gayelerinin olduğundan bahsetmek mümkündür.

3. Sosyal Amaçlar

İnsan sosyal bir varlıktır. Sosyal hayat içerisinde, adab-ı muâşeret çerçevesinde hayatını idame ettirdiğinde toplumsal huzur yakalanır. Toplumun huzurunun yerinde olması ise kul-Allah ilişkisi ile doğrudan bağlantılıdır. Birbiri ile etki-tepki münasebeti vardır. Şöyle ki, Allah ile kurbiyet kesbeden bir insan, en küçük bir mahlûka dahi hürmet içerisinde olur. Diğer taraftan Allah ile bu yakınlığı kurabilmek için birtakım pratik ahlak ritüellerini yerine getirmesi zorunludur. Bu anlamda “tasavvuf pratiğinin hedefleri, negatif kişilik özelliklerini dönüştürmek, kalbi açmak ve içimizdeki derin hikmetle temas kurarak Allah’a yakınlaşmaktır.”¹⁶⁶ Bu yakınlaşma için ise eğitilmemiş olan nefis ile mücâhede egzersizleri gerekir. Bu bakımdan mücâhedenin amaçlarından biri de nefsi arıtmak ve bu sayede müsbet bir karakter oluşturmaktır.

Tasavvuf, bireysel ve toplumsal düzeyde insanı konu edinmiştir. Bireysel olarak insanın manevî gelişmişliği ve bu gelişmenin topluma yansıyan yüzü olarak insanı değerlendirir. Tasavvufun konularından biri de tahalluktur. Tahalluk, nefis tezkiyesi ve kalb tasfiyesidir. Tahalluk, islamın temel ahlak prensiplerini bilerek ona göre yaşamaktır ve bu durumuyla tasavvuf ve ahlak iç içedir. Güzel ahlak ise belli bir sistem içerisinde terbiye ve eğitim ile gerçekleşir. Azılı nefsin, güzel hasletler kazanması için sosyolojik boyutta da mücâhede kâmil bir insana ulaşmayı amaçlar. Hz. Peygamber (s.a.v.) de ‘kendi güzel ahlakının Rabb'inin te'dib ve terbiyesinin eseri olduğunu’ ifade buyurmaktadır.¹⁶⁷

Nefsin kötü alışkanlık ve istekleri toplum içerisinde de büyük yaralar açar. Çünkü bu alışkanlık ve istekler bencil nefsin arzusuna ulaşabilmesi için her türlü düzensizliği yapmasına sevk eder. Bu bağlamda nefsin bu yönü güzel ahlakın önündeki engellerdendir. Mücâhede insanın sadece kendini kınamasını değil, bu bağlamda kınadığı beğenmediği özelliklerden kurtularak yerine yeni ve güzel

¹⁶⁶ Frager, *Tasavvuf Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum*, s. 211.

¹⁶⁷ Hasan Kâmil Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, Erkam yay. İstanbul 2011, s. 65-66.

alışkanlıkların getirilmesini hedefler.¹⁶⁸ Tasavvuf ve mücâhedenin iyi ve güzel ahlak sahibi olma amacı, kulluğun hakiki boyutunu ölçebilecek bir alamettir. Ahlakı güzelleşen insan, Allah'a yakınlık konusunda öncelikli olan insandır. Zira Hz. Peygamber de birçok hadisinde bu genel temaya temas ederek, ibadet ehli olmasına rağmen güzel ahlakı kazanamayan kişilerin bu özelliklerinin cennet ehlinin özelliklerinden olmadığını, ibadet ehli olmadığı halde güzel ahlak umdeleri olan bireylerin ise takdire şayan olduğunu ifade etmiştir.

Toplumsal düzeni sağlayacak olan güzel ahlak prensiplerine sahip olma amacına ulaşmak için gerekli olan mücâhede pratiklerinin insana gerçekleştirilmesi zor ve ağır görüldüğü olmuştur. Bu sebeple de bazı zümreler düşüncelerine bir yol aramak kaydı ile bazı fikirler ileri sürmüşlerdir ve mücâhede pratiklerinin temel mizacı değiştirmeyeceğini savunmuşlardır. Bu konuda Gazzâlî konuya güzel bir izah getirmiştir. Tembel ve dünyaya düşkün insanlara nefis ile uğraşmak zor gelir. Bu sebeple; batınımızın sureti olan ahlakın değişiminin mümkün olmadığını ileri sürerler. Nasıl zahiri suret değişmezse, batini surette değişmez iddiasında bulunurlar. İlaveten insanın nefsinde şehvet ve öfke mizaçlarının bulunduğunu, bu mizaçların ise hep nefisle bulunduğunu ifade ederek, denedikleri mücâhede usulleri ile bu özellikleri nefisten ayıramadıkları için mizacın değişmeyeceğini söylemişlerdir. Gazzâlî ise bu tezi şu şekilde bir antitez ile reddeder; ahlaklar değişime açıktır. Zira Hz. Peygamberin hadislerinde ahlakı güzelleştirmeye yönelik birçok nasihat, edeplendirme ve yönlendirmeler mevcuttur. Öyle ki iradesi olmayan hayvanlarda dahi belli bir eğitimden sonra birtakım neticeler elde edilir. Şehvet ve öfke insanın mizacında olan özelliklerdir ve insan için faydalıdır, bulunması gerekir. Örneğin yemek şehveti olmasa insan aç kalır. Mücâhede ve riyâzet pratikleri ile gaye bunları söküp atmak değil, bunları ifrat ve tefritten kurtararak normal seviyeye getirmektir, bunların tahakkümü altında kalmadan akli onlara hâkim kılmaktır. İnsan az bir mücâhede ile nefisini arıttı zanneder, fakat bu nefisini tanımadığından kaynaklı bir cehalettir. Çünkü nefis ölene kadar kontrol altında tutulma ister. Bu bakımdan mücâhede daimidir.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Robert Frager, *Sûfi Terapistinin Sohbet Günlüğü*, çev. Ömer Çolakoglu, Sûfi Kitap, İstanbul 2017, s. 142.

¹⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 136-139,164.

II. BÖLÜM MÜCÂHEDE SÜRECİ VE AŞAMALARI

A. MÜCÂHEDENİN ESASLARI

Mücâhedenin keyfiyetinden kastımız, önceki bölümlerde genişçe bahsettiğimiz nefsin kötü özellikleri, hileleri ve bunlara karşı direnmenin, muhalefet etmenin niteliğidir. Nefsi terbiye edebilmek için yapılan uygulamalara nefsin nasıl karşılık verdiği, bu uygulamalarla karşılaşmadan evvelki halleri, kurtulmak ve zora girmemek için gösterdiği direnç ve hileleri, bu şekilde olan nefse nasıl mukavemet edileceği ve mücâhedenin ne suretle gerçekleştirileceği incelenecektir.

Allah insanı yaratıp dünyaya öylesine bırakıvermemiştir. Dünya insan için bir imtihan ve bir mücâdele yeridir. Allah kullarına bu mücâdelelerinde yardımcı ve örnek olması için peygamberler, dinler ve kitaplar göndermiştir. O halde insanın nefisle olan bu mücâdelesinin çerçevesini bunlar sağlamaktadır.¹⁷⁰ İnsan için hiç bilmediği bir sahada, ebedi kurtuluşu için mücâdele vermesi zordur. Bu mücâdelede hem dünyayı, hem kendini, hem kurtuluş yollarını göstermesi için peygamberler bir kılavuz rolünde insanlığa yardım için vazifelendirilmiştir. ‘Kendi olma’ yoluna giren kişinin ilk basamağı peygamberlerin gösterdiği yolu bilmektir. Nefis, doludizgin akan bir nehir gibidir. Nehri kurutmak salt fayda değildir. Bilakis bazı açılardan düşününce zarardır bile denilebilir. Fakat bu nehir için baraj yapılır ve civardaki ağaçlara, tarlalara vs. su aktarılırsa büyük bir faydaya teşne haline gelir. Bu anlamda tezkiye nefsi arıtarak kötü hususiyetlerini iyiye tebdil etmek suretiyle ondan faydalanmaktır. Tasavvuf tezkiyedir. Fakat yapılan her tezkiye tasavvuf olmaz. Çünkü sapkın bazı akımlarda çeşitli tezkiye ve terbiye metotları vardır. Tasavvuftaki tezkiyenin çerçevesini ve meşruiyetini Kur’ân ve Hz. Peygamber’in sünneti tesis eder. Dolayısıyla tezkiye, şeraite uygun olmalı, her türlü yabancı etki, felsefe ve ideolojilerden uzak olmalıdır. Bu şekilde yapılan tezkiye amaca ulaşır.¹⁷¹

İnsanın Rabbini bilmesi; kendini bilmesi ve kendi manevi istidatlarını gerçekleştirebilmesi ile mümkündür. Bu biliş için, kendi iç dünyasında gerçekleşen iç savaşları çözümleyebilmeli, hususi vasıflarını tanıyabilmeli, batınî kötü yönlerini güzelliğe çevirebilmelidir. Anlam deformasyonunun yaşandığı bu zamanda

¹⁷⁰ Demirci, “İçe Dönük Mücâhede Cihâd”, s. 12.

¹⁷¹ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 43.

cihâd/savaş kavramı da yanlış yorumlanarak insanın kendi kendisiyle küskün ve savaş halinde olması şeklinde yorumlamalara dikkat ederek, buradaki cihâdın ‘gayret’ olduğunu unutmamak gerekir. Nefsi kontrol etmek için onu eğitmek olarak düşünülmalıdır. Bu eğitimin Frager’in ifadesi ile ‘aşk ile dönüşmek’ olduğunu belirterek, cihâda dair kötü çağrışımlar yok edilebilir.¹⁷²

Kendilik algısının oluşması için bir mücâdele şarttır. Frager’in değindiği gibi cihâd, savaş kavramlarının uyandırdığı soğuk ve itici felsefik kalıplarla değil de, sevgi ve istek ekseninde insan iç mücâdelesini yaşarsa, aşk ile dönüşümünü başlatmış olacaktır. Bu bakımdan, mücâhedenin keyfiyeti ile alakadar olarak, bu dönüşümün ‘aşk’ ile olması, zorlukları kolaylaştıracaktır. Sâlikin bu süreç içerisinde geçirdiği ruhsal dönüşümler ile sâlik marifet ve aşk makamına ulaşır. Bu iki kavram tasavvufun en önemli ıstılahlarındandır. Aşkî yaşayan sâlik fenâ makamını yaşar ve Allah ile bir olur. Nefsini kontrol ile başlayan yol, hakikate ulaşarak sona erer.¹⁷³

Frager’in ‘aşk ile dönüşmek’ dediği ifade tasavvufta ‘vahdet-i vücûd’ olarak ifade edilmiştir. Benliğin terbiye edilerek dönüşmesi onu çokluktan ve nefsaniyetten kurtarır. Bu sayede eşyada vahdeti görür hale gelir. Bu dönüşümü sağlayan ise mücâhededir. Dönüşüm gerçekleşirken, nihayetinde amacın hâsıl olması ve Hakk’a yaklaşmanın gerçekleşmesi için istek önemlidir.

Mekkî, nefsin dönüşmesinde; nefsin sahasının daraltılmasının, heva ve arzusuna uyulmamasının, gücünün çeşitli riyâzetlerle kırılmasının ve zayıflatılmasının, çevresinin de arzusunu kabartacak amillerden arındırılmasının ve alışkanlıklarını terk etmesini sağlamasının etkili olacağını bildirmiştir. Bunların aksine hareket etmenin ise kişinin nefsini helak edeceğini ifade etmiştir.¹⁷⁴ Sâlikin nefsinde karşı bu mukavemeti gösterirken dikkat etmesi gereken şey, bünyesini tahrip etmemesidir. Böyle bir tasarruf hakkı yoktur. Sadece Allah’ın yardımı ile yaptığı işlerde kendi kuvvet ve iradesini Allah’ın kuvvet ve iradesine vererek kötü sıfatlarını değiştirmek için tasarrufta bulunabilir.¹⁷⁵ Yani nefsini öldürmeyi amaçlamaz, amaçladığı dönüşüme ulaşmak için nefsinde bulunan kötü özellikleri değiştirmek için gayret eder.

¹⁷² Frager, *Sûfi Terapistinin Sohbet Günlüğü*, s. 34-35.

¹⁷³ Öztürk, “Klasik Tragedyalarda ve Tasavvufta Nefis Eğitimi”, s. 242.

¹⁷⁴ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, C. I, s. 298.

¹⁷⁵ Hucvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, s. 272.

Nefsi arındırmak, kulun vuslatı anlamında ilk yapılması gereken işlerdendir. Fakat daha öncesinden de bahsi geçtiği üzere nefisle mücâdele oldukça zordur. İçsel mücâdelenin zorluğunun sebebi hakkında Mevlânâ (k.s.) şöyle demiştir: “Küçük cihâttan büyük cihâda dönüyoruz. Yani, şimdiye kadar şekillere karşı savaştık, şekli olan düşmanlarla çarpıştık, şimdi ise düşüncelerin orduları ile mücâdele edeceğiz ki iyi düşünceler vücut sahasındaki kötü düşünceleri alt edip kovup atsın! Büyük cihâd ve büyük savaş, işte bu cihâttır ve bu savaştır! Nasıl akl-ı faal gök çarkını bir alete ihtiyaç duymadan döndürüyorsa, düşünceler de vücudun aracılığı olmadan iş görürler. O yüzden de düşünce alete gerek duymaz denilir.”¹⁷⁶ Mevlânâ (k.s.)’nın bu sözü, nefisle ne cihetten mücâdele verilmesi konusunda da güzel bir izahıdır. Nefisle en temel mücâdele düşünce sahasında verilmelidir. Arınma ve dönüşümün kaliteli ve temelli olması için Hz. Mevlânâ’nın da dediği gibi ilk dönüşümün bakış açısı, düşünce ve inançta gerçekleşmesi gerekir. Çünkü nefsin en kuvvetle saldırdığı yer düşünce sahasımızdır ve etki alanını düşündüğümüzde çok tehlikelidir. Çünkü nefis, bilincimiz dışında işler. Nefsin sesini ayırt etmek çok defa güç bir iştir. Sanki en tabi haklarımızı seslendirir gibi görüldüğü için ona direnç göstermek zorlaşır. Bu yönüyle büyük zorluklar altına girmeden insanı usta bir maharetle idare eder ve fakında olmadan insanın iradesini kontrol eder. Düşünce dünyasında insanı bu şekilde felç eden nefse bu yüzden direnmek yerine itaat edilerek onun egemenliği altına girilir. Bu yüzden nefisle mücâhede edilirken, nefsin düşünceye oynayan hilelerine de dikkat ederek stratejik adımlar atmak gereklidir.¹⁷⁷

Nefse, bilincimiz dışında kendimizdenmiş gibi görünmesi hasebiyle direnemediğimiz gibi, kazandığımız alışkanlıklarımız da ona olan direncimizi kırar ve mücâhedeyi zorlaştırır. Alışkanlıklarımızı sürekli yaptığımız davranışlarımız oluşturur. Davranışların temeli ise, düşüncelere dayanır. Düşüncede mücâhededen bahsetmiştik. Düşüncede mücâhede yaptığımız halde, mücâhedemize başlamamızın öncesinde yerleşen alışkanlıklar ise, bu anlamda seyrimizin meşakkatini artıracak etkenlerdendir.¹⁷⁸ Bu manevi terbiye sürecinde alışkanlıklardan kurtulmanın yolu, nefse muhalefet etmek ve isteklerine karşı çıkmaktır. “Nefis, heva ve heves atına

¹⁷⁶ Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî, *Fîh-i Mâ Fîh*, çev. Cemal Aydın, Sûfi Kitap, İstanbul 2018, s. 107.

¹⁷⁷ Frager, *Tasavvuf Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum*, s. 99.

¹⁷⁸ Ayten-Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 58.

binip serkeşlik etti mi, ona takva gemi (dizgini) ile hâkim olmak icap eder. Emredileni yapmada ayak diredi mi, onu isteğinin aksi istikametine sevk etmek gerekir. Nefis atı gadapa gelip şahlandı mı haline uygun tedbirler almak lazım gelir. Nefis gadaba gelince seviyesine inerek güzel ahlak ve muamele ile gücünü kırmaktan ve kızgınlık ateşini rıfk ile söndürmekten daha güzel netice veren bir tedbir yoktur. Nefis, benlik ve ahmaklık şarabını içip sarhoş oldu mu, kendisine ait güzel işleri açıklamaktan, kendine bakan ve onu düşünenlere süslü ve ihtişamlı görünmekten başka bir şeyi gözü görmez. Diğer şeylerden sıkılır. O zaman yapılması icap eden şey; nefse değersiz, hor ve hakir oluşunu, aslının çirkin, işinin pis olduğunu hatırlatmak suretiyle onun gururunu kırmak ve zillet cezası ile cezalandırmaktır.”¹⁷⁹

Nefsin isteklerinin sonunun gelmesi oldukça zordur. O her şart ve koşulda isteyecek bir şey bulabilir. Terbiyeye ve gelişmeye engel olmaması için dizginlenmesi gerekir. İnsanın nefse karşı güçlü olması için hilelerinden haberdar olması gerekir. Alışkanlık kazandırmak ve rutine bağlamak nefsin hilelerindedir. Zira iki gününü aynı geçirerek ziyanda olmak istemeyen mümini, en azından olduğu makamda tutmak alışkanlıklar yoluyla olur. Çünkü insan alıştığı şeyi yapmadan rahata eremez. Fakat mücâhede, keyfiyeti gereği rahatı en başta reddeder. Manevî gelişim ve dönüşüm yerleşik kötü özellikleri söküp atarak mümkün olur. Muhâsibî *er-Riâye* eserinde nefsin alışkanlıkları devam ettirme noktasındaki hilelerden bahsetmiş ve alışkanlıklarını terk konusunda ısrarla devam eden sâlike Allah’ın bu yolu kolaylaştıracağını ifade etmiştir.¹⁸⁰

Boş işlere veya günahlara olan alışkanlık, nefse güç verdiği için makbul olmadığı gibi, nefsi güzel şeylere ve ibadete alıştırmak devamlı olmasını sağlamak istenen bir haldir. Gazzâlî bu konuya örnek olarak, alışkanlıklar kazandırmak suretiyle vahşi iken ehli hale getirilen hayvanları vermiştir. Doğan kuşunun çeşitli yöntemlerle ehlileştirilmesi, söz dinler hale getirilmesi gibi nefis de mücâhede usulleri ile şehvetlerinden uzaklaştırılarak ibadete alıştırılır. Tedrici olan bu eğitim sürecinde başlangıç etabı sâlike oldukça ağır gelse de netice de süt emen çocuk gibi zevk almaya başlar.¹⁸¹

¹⁷⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 194-195.

¹⁸⁰ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 208.

¹⁸¹ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 163.

Nefis için batınî ameller ve onlara götürecektir yollar anlamsızdır. Çünkü bu hedef, nefsin yaşama standartlarını oldukça aşağı çeker, isteklerine gem vurur. Nefis hep en fazlayı ister, isteğinin sonu olmaz. Birine ulaşır, arkasında diğeri yetişir. Nefis, şan, şöhet, ün, dünyevî lezzetler ister. Fakat bütün bunlar batınî amellerin kazanılması için büyük engellerdir. Onun için kul manevi güzellikler ve kemâlât için niyet almışsa bunu, nefsinin arzularına ulaşmayı istediğinden daha çok istemelidir. Aksi takdirde nefse yenik düşer.¹⁸²Nefsi tamamen ortadan kaldırmak imkânsızdır. Mevlana'nın ifadesi ile nefis, Firavun'a dönüşmeye hazırdır. Nefsi arındırma için alınan niyet sürekli tazelenmelidir.¹⁸³

Allah ayetlerinde kendisine ulaşmak için gayret edenlere, nefisini arındırmaya çalışanlara yardım edeceğini vaad etmiştir. Bu gayretten maksat, kula emredilen ibadetlerin haricinde ve daha fazlası ile olan gayrettir. Tirmizî, riyyâzet uygulamalarına güç yetiremeyip Allah'ın hükümlerini ancak iman derecesinde kabul edenlerin ve Allah'ın işlerinde ancak organlarıyla takva sahibi olup sabredenlerin mücâhedelerinde kederli ve bunaltı içinde olacaklarını ifade etmiştir. Nefisini arındırma yolunda her şeye razı olan kullara ise Allah istikamet vereceğini, yardım edeceğini bildirmiştir.¹⁸⁴ Mesele, kulun işin başında gereğince mücâhede etmesidir. Nefsiyle mücâhede etmeyi amaçlayarakbazen çok ibadet edip bazen terk eden, bazı şehvetlerden kaçınan, bazılarında bulaşan, sorumluluğundan fazlaca yükün altına giren kimse sadece kendini yormaktadır. Çünkü bu kişi salt rıza için değil, hevasını da karıştırarak mücâhede etmektedir. Yaptığı perhizler ile mutlu olup neşelenir. Nefsi kendisi için selamettedir. Şehvet ve arzularını giderir. Bu şekilde yapılan mücâhede hakkıyla yapılmamaktadır. Yorgunluğunun karşılığı olarak sevap olsa da netice itibari ile istenen kıvamı bulamaz. Bu kişi, her şartta hevayla savaşan, Allah için ölmeden evvel ölen ve Allah'ın izni ile Allah ile dirilen kişi olamaz.¹⁸⁵Allah mücâhede edenlere yardım edeceğini buyurmuştur, fakat burada belirleyici husus çok ince bir çizgi olarak niyettir. Mücâhedede muhlisâne niyet gereklidir. Diğertürlü yapılan uygulamalar maksuda hizmet etmeyeceği gibi, insan için bir yorgunluktan ibaret kalacaktır.

¹⁸² Frager, *Tasavvuf Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum*, s. 286-287.

¹⁸³ Güner, *Gönül Gözüyle Kur'an İbn Ata Tefsiri*, s. 307.

¹⁸⁴ Bkz. Hacc, 22/78; Ankebût, 29/69.

¹⁸⁵ Tirmizî, *Kalbini Bul*, s. 24-25,102.

Sâlik nefsinin dönüştürme sürecinde, niyetinde samimi olmalıdır dedik. Bununla birlikte kendisinden istenen, samimiyetle Allah için nefsinin temizleme, arındırma gayreti içerisinde olmasıdır. Bu bağlamda kul zaferi bilfiil kendisi elde edemez. Kul zaferden değil seferden mesuldür. Sefer esnasındaki ihlâsından ve gayretinden mesuldür. Sâlik bu süreçte bunun idrakinde olarak uygulamaları yapmalıdır. Allah'a vasıl olmak için yola koyulup bütün meşakatlere katlanan ve bütün gayreti gösterdikten sonraki sadık müridin iç dünyasının tahlilini yaparken Hakim Tirmizî, en son merhalede Allah'ın yardımının ulaşması ile ihsana nail olduğunu belirtir.¹⁸⁶ Muhasibî'nin, kulun mücâhede ederken ki samimiyeti ve ihlâsına bakılarak ona yardım edilip, neticeye ulaştırılacağına dair verdiği örneği ise manidardır. “Dünya ehlinde bir köle, bedenindeki zayıflıklarla birlikte mevlasına yönelse, düşse kalksa ona doğru yürümeye çalışsa, mevlası ona dönüp baktığında onun, zayıflığına rağmen düşse kalksa kendisine doğru gelmeğe çalıştığını, düşmelerinin, onu, kendine yakın olmak arzusu ve rızasını istemekten alıkoymadığını, bu kölesinin başına gelen her şeyi görüyor. Yanında da bir sürü binek var. Ona cömertliğini ve merhametini va'detmediği halde, binmesi için yanındaki bineklerden birini gönderiyor. Köle de düşmeden kurtuluyor ve rahatça mevlasının yanına geliyor, çabucak ona kavuşuyor. Allah bunu yapmağa daha layıktır. Mürid kulunun nefsiyle mücâhede etmesine rağmen hataya düştüğünü, ama bunun onu Rabb'inin rızasını aramaktan alıkoymadığını, bu hataya düşmesine yüzüstü düşen adamdan daha çok üzüldüğünü görünce, Allah da böyle yapar. Rızasına erişmek için çırpınan bu kuluna, bu işi kolaylaştırır, kendisine yakın derecelere yükseltir. Cömertliğinde, kereminde, şefkat ve merhametinde, acımasında, lütfunda, benzeri olmayan Allah yücedir, büyüktür.”¹⁸⁷

Mücâhededede en büyük adımlardan biri de azimli ve gayretli olmaktır. Azim göstermede süreksiz olunmamalıdır. Çünkü verilen tavizlere nefis çabuk alışır ve sonunda bozulur, şehvete uymayı kişiye güzel gösterir ve bu da mücâhedenin sonunu getirir. Onun için nefiste azimsizlik oluştuğu zaman onu cezalandırarak azmin

¹⁸⁶ Tirmizî, *Hatmu'l-Evliyâ*, s. 186.

¹⁸⁷ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 419.

terkinin önüne geçilmesi gerekir. Şer'i amellerde dahi ruhsatlara fazlaca yer vermeden mücâhedeye dikkat edilmelidir.¹⁸⁸

Nefse karşı mücâdele verilirken mantıklı yol, onu önce güçsüz hale getirmektir. Çünkü her gün istedikleri ile beslenerek semiren nefsi alt etmek güçleşir. Nefis ise arzularına ulaşmaktan men edilirse söner ve gevşer. Arzuları nefis için her şeydir. Arzusuna ulaşamadıkça, kederlenir, kaygılanır ve gücünü yitirir. Bir taraftan nefis güçsüzleşirken, nefse karşı olarak verilen ruhun güçlendirilmesi icab eder. Bu bakımdan, akıl, kula ruhunu nefesine karşı güçlendirmesi için verilmiştir. Aklın ruhu güçlendirmesi için ise kalbin temizlenmesi gerekmektedir.¹⁸⁹ Akıl, ruhun nefse karşı yardımcısıdır. Fakat aklın örtülmemesi için nefsin hevasına uymasına engel olunmalıdır, bu da onun her isteğine muhalefet etmek demektir.¹⁹⁰ Heva, kötü arzularla birlikte cehennemden gelir ve bunlar birleşince nefsi güçlendirir. Bu durumda kul Allah'a muhtaçtır. Kurtuluş için aklı, kalbi ve ruhu, nefse karşı güçsüz kalmıştır, ancak Allah'ın yardımı ile bu durumdan kurtulunabilir. Eğer Allah'tan bir koruma gelirse işte bu Allah'ın kendisine yönelik bir takdiridir. Eğer Allah'ın koruması kesilirse o şeyin içine düşer.¹⁹¹

Mücâhedenin niteliği ile ilgili olarak, günahı terk niyetinin ve fiiliyatta bu niyetin karşılığının olması gerekir. "Günahlardan kaçmadan ve korunmadan ne riyâzet ve ne de zikrullahtan matlûb olan faydayı temin etmek mümkündür. Riyâzet ve zikrullahla beraber Allah'tan korkmayı da borç bilmek gerekir. Bu korku gönle girmedikçe yapılagelen riyâzet ve zikirler boşa çıkar. Çünkü bütün hikmetlerin başı Allah korkusudur."¹⁹² Günahı uzak durmak düşüncesi, manen nefiste sürekli bir muhasebe halini uyandıracaktır. O da daimi bir teyakkuza sebebiyet verecektir. Günahı uzaklaşma ameliyesinin kolaylıkla fikri boyuta yerleşebilmesi için, günahın verdiği zararın takdir edilebiliyor olması gerekir. Modern eğitimde insan hata yaptığında sorumluluğu üstüne alması sâlik verilir. Çünkü sorumluluğu üzerine alması, insanda bu hataya nasıl düştüğünün muhasebesini yaptırıp, aynı hataya düşmesini engelleyecektir. Bu durum bireyin kişisel dönüşümü için de gerekli bir

¹⁸⁸ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 150; Süslü, "Tasavvufî Tefsirlerde Müşterek Yorumlar- Nefis, Kalp ve Ruh'a İşaret Ettiği İddia Edilen Kur'an Kelimeleri Bağlamında Bir Çalışma", s. 126.

¹⁸⁹ Tirmizî, *Edep Yâ Hû*, s. 16,23-24.

¹⁹⁰ Kaval, "Mevlana'nın Mesnevî'sinde Nefis Kavramı", s. 153; Muhâsibî, *er-Riâye*, s.404.

¹⁹¹ Tirmizî, *Edep Yâ Hû*, s.30; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 151.

¹⁹² Kotku, *Nefsin Terbiyesi*, s. 229.

adımdır. Hataların sorumluluğunu kendinde de aramak yerine başka insanlar üzerine bırakan insanlar daima nefisini temize çıkaracaktır. Hâlbuki tasavvufta nefis temize çıkarılmaz, mücâhede ve meşakkatli riyâzet uygulamalarıyla temizlenir.¹⁹³

Nefsi arındırmak neticeleri itibariyle düşünüldüğünde gayet güzeldir. Bu gayelere ulaşana kadar geçen süreç için ise aynı şeyleri söyleyebilmek her zaman mümkün değildir. Bu minvalde mücâhedenin kolaylaşması bahsinde, nefse terk ettiği şeyden daha büyük lezzet veren celbedici bir âmilin bulunmasından söz edilir. Hakim Tirmizî konu ile alakalı olarak bir taşı sebepsizce taşıyan adamın yorgunluğundan, bıkkınlığından bahseder. Fakat bu adama para karşılığında, bir hükümdar nazarında itibar kazanma uğrunda veya sevdiği bir şey karşılığında taşı taşınması emredilse, adam kalbinde bir ağırlık hissetmeksizin taşır. Mürid de Tirmizî'nin Harise'den aktardığı üzere, nefisini terbiye neticesinde Rabbinin arşına bakıyor hissini yaşarsa, görülmeyen şeyler ona göre ayan beyan görülen şeyler gibi olursa bu müridin şiddetli riyâzetlere katlanması kolaylaşır.¹⁹⁴ Buradan hareketle kalp için mücâhede yolunun kolaylaşması mümkündür. Allah kendisine ulaşması için yolunu kolaylaştırdıkları için şöyle buyurur: “Bizim uğrumuzda mücâhede edenlere gelince, elbette ki biz onlara yollarımızı gösteririz.”¹⁹⁵ Bu kullar için şehvetlerden ayrılma kuvveti verilir, önünü aydınlatacak bir nur gönderilir. Ruh büyür ve güçlenir. Bu şekilde Allah'a olan seyrinde basiretli olur, her türlü fiilinde sınırlarını kolaylıkla takdir edebilir.¹⁹⁶ Kelâbâzî de aynı nokta üzerinde durarak nefis mücâhedesini kolaylaştıran hususlardan bahsetmiştir.

Günahlardan uzaklaşma gayreti, nefsi arındırma noktasında en tesirli etkiyi yapan eylemlerdendir. Fakat insan günahsız olabilecek bir fitratta yaratılmamıştır. Bazı durumlarda işlenen günah kul için hayr bile olabilir. Günahın, kulu kibirden uzaklaştırması, meselelere vukufiyeti vs için gibi faydasının olabileceği hususları, konumuzun sınırları kapsamında geniş olarak ele almayacağız. “Said b. Cübeyr'e (v. 94/713), ‘İnsanların en ibadetperveri kimdir?’ denildiğinde o, ‘Günahlardan hırpalanan kimsedir. Günahlarını hatırladığında, gayrete gelir.’ cevabını verdi.”¹⁹⁷

¹⁹³ Uludağ, “Nefis”, C. XXXII, s. 527.

¹⁹⁴ Tirmizî, *Kalbini Bul*, s. 61-62.

¹⁹⁵ Bkz. Ankebût, 29/69.

¹⁹⁶ Tirmizî, *Hatmu'l-Evliyâ*, s. 57-58; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 132; Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 232,236.

¹⁹⁷ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 209.

Günahından pişman olan nefis, ibadet için gayrete gelir ki ibadetler, mücâhede anlamında ilk basamaklardandır.¹⁹⁸

Mücâhedenin keyfiyeti, nasıl yapıldığı, kadim ulemanın takip ettiği yol ve yöntem hakkında derlediğimiz malumatı zikrederek bu bölümü bitireceğiz. Kadim sûfiler geceleri uyumadan geçirerek nefislerine rıfk ile muamele etmemiştir.¹⁹⁹ Nimet kapılarını kapatıp, sıkıntı kapılarını açmak, şan şöreti terk edip zilleti tercih etmek, rahatlığı bırakarak cehd ve gayreti seçmek, uykusuz kalmak, zenginliği değil fakirliği istemek, emeli bırakıp ölümü çokça düşünmek suretiyle salih insanlar derecesine ulaşılacağını ifade etmişlerdir.²⁰⁰

Hucvirî, beş duyu organından bahsederek, akıl, ruh, kalp ve nefis için bu sahalarda etkilerinden bahsetmiştir. Bu duyu organlarının (görme, işitme, duyma, tatma, dokunma) zapt edilmesi ile tam mücâhedenin olacağını, bildirerek insanın bunları kullanımına göre saadete de hezeyana da, günaha da sevaba da, helake de kurtuluşa da sebep olacağını ifade etmiştir.²⁰¹

Gazzâlî insanların nefsi terbiye sürecinde değişimleri noktasında insanları çeşitli guruplara ayırarak incelemiştir. Tabiatlar, fitratlar farklı farklıdır. Bazıları çabuk kabul eder ve çabuk terbiye olur. Bazıları ise geç kabul eder. Yaptığı hatanın farkında olmayıp gafletinden dolayı iyiyi kötüyü bilemeyen insanın terbiye süreci ile yaptığı kötülüğü marifet bilip onunla değer kazandığını zanneden insanın süreci ve terbiye metotları aynı olmaz.²⁰²

1. Seyr-u sülûk

a. Seyr-u sülûk

Seyr, sözlükte bir arazinin içinden geçip gitmek, yürümek, ilerlemek anlamındadır. Sülûk ise, yola girip içinden geçip gitmek anlamında kullanılmaktadır.²⁰³ İstilah anlamı ileseyr-u sülûk, Hakk'a ermek için bir kılavuz ve önder eşliğinde manevi anlamda, kötü huyları arındırıp iyi huylar edinmek için olan

¹⁹⁸ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 205-206.

¹⁹⁹ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s.212.

²⁰⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 194.

²⁰¹ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 383-384.

²⁰² Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 137-138.

²⁰³ İsfahânî, *Müfredât*, s. 762,742.

içsel süreçtir. Bu yola çıkan yolcuya, sâir veya sâlik denir. Kişisel istekleri yok edip, insanı kâmil mertebesine ulaşmak hedeflenir.²⁰⁴

Seyri sülûk, sâlike yönelik gerçekleştirilen psikolojik ve terbiyevî bir süreçtir. Sâlikin, belli bir çerçevede ibadet, dua ve zikirlerle, basamak basamak manevi olgunluğa ermesidir.²⁰⁵

Zahir ve batın olmak üzere iki terkipten oluşan insanın zahiri dengesi olduğu gibi batını bir dengesi de vardır. Bu dengeyi sağlamak ve sağlıklı bir iç dünyaya sahip olmak için yapılan seyr-u sülûk iç dönüşümü hedefler.²⁰⁶ Bu olgunluğa ve olmaya doğru giden dikey yolculuğu sûfiler ‘seyr’ kelimesi ile ifade ederek, terminolojiye yolculuk kavramını getirmişlerdir.²⁰⁷ Bu yolculuk serüveni uzun ve meşakkatli bir süreçtir. Dönüştürülmek istenen ile dönüşmek istenilenin arasındaki mesafe oldukça açıktır. Bu sebeple yol sabır ister. Bununla birlikte bu süreç devamlı olmalıdır. Yani bir anda yüklenerek çok ağır görevleri yapıp, sonrasında ara vermek sâlike kaliteli bir yolculuk ve kalıcı bir makam ve mertebe sunamaz. Çünkü az ama devamlı olan daha etkilidir. Süreç içerisinde sabahlara kadar ibadetle geçen zamanların olması elbette tabiidir. Fakat bu, insanın gevşemesine ve ara vermesine sebep olmamalıdır. Bu şekilde olması insanda bir gurur, kibir ve ucub bile meydana getirip, fayda yerine zarara bile sebep olabilir. Ayrıca süreç içerisinde Allah’ın inayeti asla unutulmamalıdır. Çünkü kul mahza kendi gayretleri ile muvaffak olamaz. Kendi gayretleri, rahmeti celbedip başarının bahşedilmesini sağlayabilir ancak.²⁰⁸

Nefsinin ayıplarını öğrenmek suretiyle iç dönüşümüne başlayan sâlik için aynı zamanda paralel olarak ahlakî bir değişim de söz konusu olacaktır. Çünkü mücâhedenin hedeflerinden biri de ahlakı güzelleştirmektir. Nefsanî şehvetlerden kurtularak güzel ahlaka ulaşmak için sistematik hale getirilen seyr-u sülûkrûhî, ahlakî ve mânevî yükseliştir. Şer’i delillerle sistemleştirilmiştir. Tasavvufun, ahlakî ve pratik boyutudur.²⁰⁹

²⁰⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 316; Mahmut Erol Kılıç, *Evvele Yolculuk*, Sûfi Kitap, İstanbul 2017, s. 54.

²⁰⁵ Osman Türer, *Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Ataç yay., İstanbul 2013, s. 121-122.

²⁰⁶ Frager, *Sûfi Terapistinin Sohbet Günlüğü*, s. 261.

²⁰⁷ Kılıç, *Evvele Yolculuk*, s. 57.

²⁰⁸ Frager, *Sûfi Terapistinin Sohbet Günlüğü*, s. 56.

²⁰⁹ Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s. 67.

Seyr-u sülûk sürecinde kemale giden yolun doğru bir süreç izlemesi gerekir. Şeytan ve nefis bu süreçte insanı asıl hedeften döndürmek ve saptırmak için çalışırlar.²¹⁰Bu minvalde müridin seyr-u sülûkunun sağlıklı olması için, müşidlerin yönlendirme ve tasarrufları büyük bir önemi haizdir. Müşidinin eğitimi ile sâlik, kalbinin üzerinde çalışır, iç dağınıklıklarını tahlil eder, dikkat zindeliği ve güzel kalp alışkanlıklarına doğru yürüyüşünü devam ettirir.²¹¹

Nefis, bu eğitim sürecinde pozitif değerler kazanır. Negatif özelliklerinden arınır. Fakat Mevlânâ'nın ejderha örneğinde olduğu gibi, nefis her an uyanmak için fırsat kollar. Bunun için nefse karşı daimi bir teyakkuz şarttır. Burada, nefsin tamamıyla melek gibi bir varlık olamayacağını belirtmek gerekir. "Sâlik, seyr-u sülûk sırasındaki riyâzet ve mücâhede sayesinde kötü ahlak ve sıfatlarının kökünü kazımaya muktedir olamayacağını da bilmelidir. Seyr-u sülûk kötü huyların aslını yok edemez, kökünü kazıyamaz. Onları iyiye kanalize eder, güzelleştirir, vazife sahalarını ve yöneliş istikametlerini değiştirir. Mesela bir insanın fitratında öfke ve cimrilik sıfatları varsa seyr-u sülûkte ki mücâhede ve riyâzeti sayesinde bu iki sıfat kökünden sökülüp atılamaz, sadece arıtılır. Önceleri hayır yapılacak yerlerde de cimrilik gösteren adam, seyr-u sülûk sayesinde sadece infakın helal olmadığı yerlerde cimrilik göstermeye başlar. Önceleri iyi-kötü ayrımı yapmadan herkese ve her şeye öfkelenen adam seyr-u sülûk sayesinde sadece kötü şerli ve müfsit insanlara öfkelenmeye başlar. Böylece önceleri Allah'tan uzaklaşma sebebi olan bu iki huy seyr-u sülûk sayesinde Allah'a yakınlığa sebep olur."²¹²

İçsel dönüşüme niyet ederek yola giren sâlik her adımında dikkatli olmalıdır. Halini sürekli kontrol ederek dengesini muhafaza etmeye çalışmalıdır. Önceki dengesine güvenerek rehavete girerse nefsin kendisini göstermesi tehlikesi ile karşı karşıya kalır. Bu yüzden yolculuk yolcudan her an uyanık, dinamik ve canlı olmasını ister.²¹³

²¹⁰ Kılıç, *Evvele Yolculuk*, s. 56.

²¹¹ Frager, *Sûfi Terapistinin Sohbet Günlüğü*, s. 66.

²¹² Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s. 79.

²¹³ Frager, *Sûfi Terapistinin Sohbet Günlüğü*, s. 291.

b. Sâlik

İnsanın, en güzel surette yaratılmıştır. Bu güzellik maddeyi ve manayı ihtiva edecek genişliktedir. İnsan, iç âlemi olarak nefis, kalp, ruhtan oluşur. Nefsi bu dünyaya, ruhu ise ebedi bir âleme müteveccihdir. Kalp, kontrol merkezidir, ruh ve nefis arasında uyumu sağlar. Nefis, durmadan insana kötülüğü emreder, bu yönü ile terbiyeye muhtaçtır. Nefis, temizlenir ve arınırsa insan eşref-i mahlûkat olur. Aksi takdirde nefsinin hevasına tabi olan insan belhüm adaldır. Eşref-i mahlûkat makamındaki insan-ı kâmil mertebesi için belli bir süreç olmak zorundadır. Bu süreç beşerlikten insan olmaya doğrudur.²¹⁴ Zeminden başlayıp zirveyi hedefe alarak seyr-u sülûke giren kimseye sâlik denmiştir. Sâlik, bu yolda yürümeyi kendi iradesi ile istediği için sâlik kavramı ile paralel mürid kavramının da aynı işlevde kullanıldığı olmaktadır.

Nefsimizdeki istenmeyen kötü özellikler hem insanın bizzat kendisine hem de çevresine büyük zararlar vermekte, ayrıca en aslî görevi Allah'a vâsıl olmak olan kulu O'ndan uzaklaştırmaktadır. Bunun için, nefsin bu vasıflardan en erken vakitte kurtulması elzemdir. Sâlik için sorumluluk, kötü özellikleri olan nefisini yöneterek hak yoluna çekmektir. Sâlik, sadakatle yoluna devam ederse mutmainne makamına ulaşır Allah'a ibadet kendisine hoş gelmeye başlar, kalbi yumuşar,²¹⁵ Allah'a itaati sever.²¹⁶

İnsan, serbest ve özgür, kimsenin müdahalesi olmadan yaşamaktan çok memnun olur. Bu en alt derecedeki nefis olan nefis-i emmârenin bir vasfıdır. Çünkü istekleri sınırsız olan bu nefis, arzularına bir an evvel ulaşmak ister. Ulaşamadığında ise huzursuzlanır. Fakat insan, bu gidişin yanlış olduğunu fark edip kendisini değiştirmeye niyet ettiğinde birtakım kaideler ve yaptırımlara bağlı olarak, görünürde özgürlüğünü feda ederek bir yolculuğa başlar. Bu ise, sınırsız özgürlük isteyen nefis için en istenmedik bir şeydir. Daha önceden istekleri yerine gelen nefis, sâlikin aldığı yolculuk kararı ile direnmeye başlar. İnsan nefisine başkaldırdığında nefsinin asıl gücünü görür, normal zamanlarda istekleri yerine geldiği için nefis kendini belli etmez. Dönüşüm kararı ve uygulamalarının alınması ile içte karşılaşılan direnç ile

²¹⁴ Ayten-Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 51.

²¹⁵ Zümer, 39/23, "Sonra onların derileri ve kalpleri (bütün vücutları) Allah Teâlâ'nın zikrine yumuşar."

²¹⁶ Sühreverdi, *Avârifü'l-Maârif*, s. 121.

nefsin gücü doğru orantılıdır. ²¹⁷Bu direnç halinde insan sebatkâr ve sabırlı olarak, ilk imtihanında vazgeçmeden ısrarla devam etmelidir. Niyetinde sadakatle ilerlemeyi seçmelidir. Hâkim Tirmizî bu kişinin manevi yolculuğunda yaşadığı bu sebatkârlılık imtihanını şöyle izah etmiştir: Sâlik Allah’a doğru seyrederken çok defalar riyâzetler yapar. Muhasebe edip dönüp baktığında değişmesini istediği kötü vasıfları kendinde canlı halde bulur ve bir tereddüt hali yaşar, riyâzet uygulamalarının neticeye ulaştırmamış görünmesi sâliki hayrete sevk eder. Gücünün tükendiği noktada Allah’a iltica ederek ondan yardım ister. Ve Allah niyetinde sebatkâr bu sadığın kalbini, sıdkın kesildiği yerden alır ve arşın sahibinin yanındaki kurbet mahalline getirir. Bu durumda sâlik Allah’ın yardımına mazhar olur. ²¹⁸

Sadık mürid yola girdikten sonra değişimler sadece kendisinde olmaz. Çevrenin tutumlarında da müsbet veya menfi olarak farklılıklar gözlemlenebilir. Müsbet tutumlar şevk verir. Fakat menfi tutumlar müridin hevesini kırabilir. Sâlik, artık birçok noktada hayatını disipline ettiği için önceki ortamlarında değiştiği yargısı ile karşılanarak kendisinin tuhaf olduğu imalarını gönderebilirler. Sıkıcı bulabilirler. Artık para, şan şöhret gibi dünyevî zevklerden tatmin olmayan sâlikten hoşlanmayabilirler. Bu gibi menfi durumlar karşısında sâlik dirençli olmalı ve tüm bu durumları umursamamalıdır. ²¹⁹

Manevi yola giren sâlik ve müridlerin hepsi aynı yapı ve istidatta değildir. Bu bakımdan sâlikleri tasnif edersek Sühreverdî dört çeşit sâlikten bahseder. “**Mücerred Sâlik (Cezbesiz sülûk eden):** Bu kimse, irşad makamına ehil olamaz ve kendinde nefsanî vasıfları kaldığından, o makama ulaşamaz. Muamele ve mücâhede makamında, Allah’ın rahmetinden kendisine nasip olanla yetinir. **Mücerred Meczip (Sadece cezbe halinde olan ve öylece kalan):** Bu kimseye Hakk Teâlâ, önce yakîn ayetlerini göstererek tecelli eder. Kalbinden perde olacak şeyleri kaldırır. Bu kimse muamele (amel) yoluyla seyr-u sülûk ettirilmez. Bu kimse de irşada ehil olamaz. Amel olarak da farzların dışında bir şeyle mecbur ve mesul tutulmaz. **Sâlik-i Meczip (Önce sülûk ile başlayıp, peşinden cezbeyle ulaşan):** Bu kimse işin

²¹⁷ Frager, *Sûfî Terapistinin Sohbet Günlüğü*, s. 39.

²¹⁸ Cuma, 62/27, “Onlar mı hayırlı, yoksa çaresiz kalmış kimse dua ettiğinde ona cevap veren ve sıkıntısını gideren, sizi de yeryüzünde tasarruf sahibi yapan Allah Teâlâ mı?”; Tirmizî, *Hatmu’l-Evliyâ-Veliliğın Sonu*, s. 66-67.

²¹⁹ Frager, *Sûfî Terapistinin Sohbet Günlüğü*, s. 69.

başında mücâhede, manevi sıkıntı, ihlâs ile muamele ve bu yolun şartlarını tam olarak yerine getirmekle işe başlar. Sonra riyâzet ve mücâhedenin yakıcı ve sıkıcı sıkıntılarından kurtarılıp manevi halin rahatlığına çıkarılır. Böylece acıdan sonra tatlıyı bulmuş olur. Bu halde olan kimse, irşada ehil olur. Çünkü o, muhiplerin yolunda işe başlamış, Salihlerin amel ve mücâhede yollarından geçtikten sonra, mukarrebînin hallerinden bir hal kendisine bahşedilmiştir. **Meczub-i Sâlik (Bidayette cezbe halinde olup, ardından sülûke başlayan):** Cenab-ı Hak bu kimseye önce keşifler, yakîn nurları ve kalbinden perdeyi kaldırmak suretiyle tecelli eder. Müşâhede nurlarıyla kendini aydınlatır. Kalbi açılır ve genişler. Tam bir müşâhede ve murakabe haline ulaşır. Öyle ki bu durumda; ‘Ben görmediğim Rabb’e ibadet etmem, nereye baksam O’nu görmekteyim.’ diye ilan eder. Sonra, batından zahirine nurlar ve güzel haller akmaya başlar. Bir zorlama ve meşakkat olmaksızın muamele ve mücâhede hali devam edip gider.’²²⁰

Seyr sürecinde mürşidler önemlidir elbette ancak, mürşidden daha ziyade kendisinde müsbet değişiklikler yapmayı niyetine alan sâlik daha önemlidir. Çünkü mürşid ne kadar yol gösterse de, bunları tatbik ederek gerçekleştirecek olan bizzat mürididir. Bu zaviyeden olarak müridde bazı özellikler aranır. “Müridin şu yedi haslete sahip olması gerekir:

- Müridlikte sıdk ki bunun alameti; hazırlık yapmaktır.
- Allah’a itaate sebep oluşturmak ki bunun alameti; kötü arkadaşları terk etmektir.
- Nefsinin halini bilmek ki bunun alameti; nefsin afetlerini keşfetmektir.
- Allah’ı bilen âlimlerin meclislerine katılmak ki bunun alameti; böyle âlimleri diğerlerine tercih etmektir.
- Tevbe-i Nasuh ile tevbe etmektir ki bunun alameti; heva ile olan bağları kesmektir.
- Nefsin arzuladığı şeyde zühd sahibi olmak ve ilmin zemmetmediği helal lokmayı yemektir ki bunun alameti; onu aramaktır.

²²⁰ Sühreverdi, *Gerçek Tasavvuf-Avârifü'l-Maârif*, s. 125-127.

İlmin nefesine hâkim olması ise, şeriatın hükmüne uygun olan mübah yollarla olmalıdır.

- Bütün bunlarda kendisine destek olacak Salih bir arkadaş sahibi olmaktır ki, Salih arkadaşın alameti; kendisine takva ve iyilikte yardım etmesi, günah ve saldırganlıktan menetmesidir.”

Bu yedi haslet, müridliğin azığı olup, müridliğin dürüst ve sağlam oluşu bunlara bağlıdır.”²²¹

Nefsin terbiyesinde bir müşşidin gerekliliği konusunda, seyr-u sülûkun müşşid ile sağlıklı ilerleyeceği hususunda ulema hemfikirdir. Sâlikin yola girmesi, müşşid tarafından hırka giydirilmesi ile başlar. Bu konu Sühreverdî tarafından genişçe izah edilmiştir. Hırka giyen sâlik, nefsinin müşşide teslim eder. Hırka giymek, müşşide bağlılığın bir alametidir. Bu uygulama aynı zamanda Hz. Peygambere yapılan biat sünnetini de ihyadır. Samimi olan mürid, müşşidine tam anlamı ile tabi olursa kandilden lambaya geçen ışık gibi, müşşidin batınından da müride feyiz geçer.²²²

Manevi yola giren sâlik, müşşidinin rehberliği ile bittabi bir mesafe ve seviye kateder. Nefsin manevî derecelerindeki ilerleyişi başlangıçta nefsi emmârededir. Sonra nefis-i levvâmeye geçer. Nefis-i mülhime makamı ile seyrine devam eden nefis, en son nefis-i mutmainne haline gelir ve itaat özellikleri kazanır. Bir müşşidi olduğu halde muvaffak olamayan sâlikler, kendi cihetlerinden olarak, niyetlerinde samimi olmadıkları için veya girişimlerinde sebatkâr olmadıkları için başarılı olamamışlardır. Yahut bir müşşidde karar kılamamışlardır. Müşşidden müşşide geçen sâlik, belli bir disiplinde sebatkâr olarak devam edip gelişemediği için hayal kırıklığı ile şevki kırılıp bırakmaktadır. Hâlbuki manevi tekâmül sabır ister.²²³

Sâlikin Görevleri

İnsan, nefisle beraber hayatını idame ettiren bir varlıktır. Nefis ise hayata nefis-i emmâre basamağından başlar, yani eğitimsiz ve insanı tehlikelere çekebilecek haldedir. Bunun için insan, nefsinin terbiye edebileceği süreçler için buna imkân

²²¹ Mekkî, *Kûtü'l Kulûb*, C. I, s. 325.

²²² Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 134-136.

²²³ Frager, *Tasavvuf Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum*, s. 125,55.

sağlayan ortamları aramalıdır. Zira nefis, bu etapta oldukça güçlüdür ve şeytan ile yaptığı işbirliği neticesinde insan bu süreçten başarılı çıkamaz, insan-ı kâmil olamaz.²²⁴ Kemâlât için manevi yola giren insan, daha önce bir tecrübesi olmadığı için bu mücerred dünyayı bilmez ve cahildir. Kendisinin kötü yönlerini anlayamayabilir. Manevi dönüşüm için yola giren kişi, ilk olarak nefsinin eksiklerini ve ayıplarını tanımaya çalışarak işe başlar. Sâlikin ilk ve en önemli tebarüz eden farik vasfı ayıplarını araştırması, tespit etmeye çalışmasıdır. Gazzâlî'ye göre sâlik şu yollarla nefsinin ayıplarını tespit edebilir. İlk olarak ehil bir şeyhin huzurunda oturarak onu nefesine hâkim kılmalıdır. Bu şekilde nefsi vasıtasıyla ayıplarını görür. İkinci olarak, dindar bir dost sâlikin zahir ve batın ayıplarından hoş görmediklerine dikkatini çeker ve bu vasıta ile ayıbını bilir. Üçüncüsü; düşmanlarının dilinden istifade eder. Çünkü düşman daima hasmının ayıbını gözetir. Son olarak halk arasında gördüğü ayıpların kendisinde olup olmadığını muhasebe ederek ayıplarını görür.²²⁵

Seyr-u sülûkun en önemli gerekliliklerinden biri mürşid gerekliliğidir. İnsan kendi kendine tam manada bir kemâlât elde edemez. Hakiki bir mürşidi bulduktan sonra sâlik için manevi yol büyük oranda kolaylaşmıştır. Ancak süreçte bizzat aktif olacak olan sâliktir. Eğitim ve terbiyenin olabilmesi için sâlikte istidat ve öğrenme ihtiyacı olmalıdır. Sâlik, mürşidine tam teslim olarak kendisinden istenenleri harfiyen yapmalıdır ki eğitim ancak bu şekilde netice verir.²²⁶ Eğitimin tam anlamıyla gerçekleşmesi için mürşide itaat şarttır. Sâlik bu anlamda mûtfi olmalıdır.

Mürşide itaat, sâliki gelişiminde hızla olgunluğa taşırken, itaatsizlik de geride bırakır. Sâlikin itaatinin gerekliliği anlamında Hz. Mevlana komutan ve askerlerinin örneğini vererek sâlikin, mürşidine kalben tam teslim olmasını sâlik verir²²⁷ Kuşeyrî itaatsizliğin sınırlarını daha net çizerek sâlikin kalben dahi şeyhine olan muhalefetinin sâlikin şeyhine olan bağlılığını ve ahdini bozmuş olacağını, bunun için

²²⁴ Abdullah İnce, “Cumhuriyet Sonrası Dini Grupların İnsan Yetiştirme Modeli –Yahyalı’lı Hacı Hasan Efendi Örneği-, *International Journal of Science Culture And Sport*, C. 3, S. Special Issue 3, 2015, s. 544.

²²⁵ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 155.

²²⁶ Gökteş, “Tasavvufi Terbiyenin Günümüz Din Eğitim-Öğretimine Sunabileceği İmkânlar”, s. 151; İnce, “Cumhuriyet Sonrası Dini Grupların İnsan Yetiştirme Modeli –Yahyalı’lı Hacı Hasan Efendi Örneği”, s. 543.

²²⁷ Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî, *Fîh-i Mâ Fîh*, s. 100-101.

tevbe etmesi gerektiğini ifade eder. Ve yine şeyhe itaatsizlik ve saygısızlığın, te'dip ve tecziye bakımından tevbesinin olmayacağını da belirterek sâlikin en çok itaatkârlık vasfını taşıması gerektiğini bildirir. İlâveten muhalefet mürşide karşı olursa, bu nefsin hevasından kaynaklı bir fiil olduğu için neticesinde sâliki aşağı mertebelere doğru çeker. Muhalefet mürşide karşı değil, nefse karşı yapılmalıdır. Zira nefsanî arzular kul ile Allah'ın arasındaki mesafeyi açar.²²⁸

Kâmil insanlar Allah'ın rahmet ve muhabbetini celbeden insanlardır. Sevinmeleri de öfkelenmeleri de Allah ile ve Allah içindir. Bunun için mürşid-i kâmiller ile iletişimde son derece dikkatli olunmalı ve edebe riayet edilmelidir. Sâlik, mürşidine karşı saygıda kusur etmemelidir. Serrâc, sâlikin bu anlamda şeyhin öğrettiklerini unutmamasının, tavsiyelerini kabullenmesinin, şeyhinden bir ikbal ve yumuşaklık beklememesinin, şeyhin huzurunda kalbini korumasının şeyhe gösterilen saygının farklı tezahürleri olarak bildirir.²²⁹ Kuşeyrî, mürşide saygı hususunda Hz. Musa (a.s.) ile Hızır (a.s.)'ı örnek olarak verir. Bir peygamber olarak Hz. Musa, Hızır (a.s.) ile arkadaşlık ettiğinde ondan alacağı ilme hürmeten edebe dikkat etmiştir.²³⁰

b. Seyr-u sülûk Merhaleleri

Seyr-u sülûk yolunda sâlik sürekli bir eğitim içerisinde olduğu için bir anı diğeri ile aynı değildir. Sürekli bir değişim içinde seyrederek. “Nasıl ekmek bir saniyede pişmezse insanda bir günde pişmez, kâmil olmaz. Hep bir süreç izlenir. İşte bu süreç içerisinde olma anlayışı, yemek için kullanılan ‘pişme’ terminolojisini, mecazen insan içinde kullanmayı anlamlı kılmıştır. Mesela Hz. Mevlana bu iki sahayı birbirine benzeştirerek insan içinde ‘pişme’ terminolojisini kullanır. Her iki sahada da hamlıktan olgunluğa geçiş merhaleleri aynıdır. Bu sebeptendir ki Mevlevî geleneğinde ‘mutfak’ ile ‘meydan’ arasında doğrudan irtibat vardır. Mutfaktan yolu geçenler meydana alınırlar. Çünkü her iki mekân da ‘pişme-pişirme’ yeridir. Bir başka beytinde ise ‘Hiç anlar mı olmuşun halinden ham?’ diyerek pişmeyenlerin bu

²²⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 418, 239.

²²⁹ Serrâc, *el-Lümmâ*, s. 499.

²³⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 418.

yolda bir anlayışlarının olamayacağını altını çizer. Belki de ariflerin yalnızlığının gerekçesini de böylece ortaya koymuş olmaktadır.”²³¹

Sâlikin yaşadığı bu değişim tedrici olarak farklı açılardan değerlendirilebilir. Konumuzu kapsamı dâhilinde çok fazla detaya girmeyeceğiz.

Sâlik, nefsinin kendi içerisinde olan yürüyüşü ile bir öz değişim yaşar. Bu değişim en alttan başlayarak sâlikin kapasitesine, gayretine göre ilerler. Nefsin sıfatları da olarak ele aldığımız başlıkta verildiği üzere, nefis seyr-u sülûkünde nefsinin sıfatları noktasında çeşitli merhaleler geçer. Bu konudan bahsettiğimiz için tekrar mevzuyu açmıyoruz.

Diğer açıdan seyir belli sınırlar etrafında gerçekleştirilmektedir. Kuralsız bir seyir, mücâhede ve terbiye sistemi İslam ve tasavvufta yoktur. Kulun Rabbine doğru yürüyüşünde tabii olarak kat ettiği, aynı zamanda da sırası ile ilerlemesi gerektiği merhaleler vardır. Bu eğitim süreci ve merhaleleri şeriat, tarikat, hakikat ve marifet olarak formüle edilmiştir. Şeriat, dinin zahiri boyutudur, islam öğretisidir. Sâlik şeriat merhalesini geçerek hiçbir kademe ilerleyemez. Tarikat, hakikate ulaşmak için takip edilen yoldur. Şeriatın iç boyutu, batını yönüdür. Bu basamak olmadan sâlikin amelleri kâmil manada olmaz. Hakikat, Allah’ı kalp ile bilmek, hissetmektir. Hakikat ve marifet bazı rivayetlerde öncelik sıralaması değiştirilerek verildiği olmuştur. Sâlik için önemli olan adımlar ilk iki adımdır. Zira ilk iki adım olmadan sonraki merhalelere geçilememektedir.²³²

Allah’a vasıl olma yolunda manevî yolculuğa başlayan insan için farklı bir açıdan olarak bu seyr süreci içerisinde şu dört seyr-u sülûk mertebesinden de bahsedilmiştir. “Seyr-u sülûk mertebeleri:

* **Seyr İlellâh (Allah’a Seyr):** Nefsin arzularına yüz çevirip kalben Allah Teâlâ’nın iradesine teslim olmaktır. ‘Fena fillâh’ makamına erişilmiş olur.

* **Seyr Fillâh (Allah ’da Seyr):** Hakk’ın sıfatları ile sıfatlanmak, isimlerini tahakkuk ettirmek ve ahlakı ile ahlaklanmak, böylece ‘ufuk-ı â’lâ’ya ulaşmaktır. Bu mertebenin sonunda ledünni ilim inkişaf eder. Bu mertebeye ‘Baka billâh’ mertebesi denir.

²³¹ Kılıç, *Evvele Yolculuk*, s. 57.

²³² Ayten-Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 56-57.

* **Seyr Maallâh(Allah ile Seyr):** Bu mertebede zâhir-batın, âbid-mabûd ikiliği ortadan kalkmış, sâlik ehadiyet mertebesine ulaşmış olur. Velilik mertebesinin sonudur. Bu makama ulaşan sâlikin nazarında her türlü zıtlıklar ortadan kalkmış, ‘aynü’l-cem’ hali hâsıl olmuştur.

* **Seyr Anillâh(Allah’tan Seyr):** Bu mertebede sâlik, vahdetten tekrar kesrete doğru seyrederek. Yani tâlipleri, terbiye ve irşad maksadıyla Hak’tan halka döner. Bu mertebeye ‘bakâ ba’del-fena’, ‘sahv ba’del-mahv’ ve ‘fark ba’del-cem’ gibi adlar verilir.”²³³

2. Mücâhede Bağlamında Mürşid:

a. Mürşid Gerekliliği

İnsan, diğer yaratılmış varlıklardan her anlamda farklı ve üstündür. Bu anlamda farklı bir misyon ve vizyon ile gönderilmiştir. Dünyadaki vazifesi ise misyonu ve vizyonu hakkıyla gerçekleştirmektir. Mürşid veya şeyh olarak konumlandığımız insan ise, ham, eğitilmemiş, cahil insana bu vazifesinde yardım etmekle mesul olan insandır. Mürşid kelimesi arapça r-ş-d kökünden türemiş bir isimdir. Buradan hareketle mürşid; insanı fasit, bozuk bir inanıştan dolayı cahilce hareket etmesini önleyip, doğru olana sevk eden kişidir.²³⁴ Mürşid ve şeyh kelimeleri fonksiyonel olarak aynı işlevde kullanılmıştır. Şeyh, sözlükte yaşlılık alameti beliren kimse demektir. Çoğulu şüyûh veya meşâyihdir. İstilah anlamı ‘tarikat pîri, mürşid ve üstad’ manasındadır.²³⁵

a. 1. Nefsi Arıtma

Manevi yol, tehlikelerle dolu bir yoldur. Terbiye edilmemiş nefse sahip insanlar bu yollarda ilerleyemez ve zarar görürler. Mürşid-i kâmiller ise bu yolları tecrübe ederek bilen ve dışarıdan sıradan insanlardan farksız görünseler de azgın nefisleri terbiye eden ehil kişilerdir. Mürşidi kâmiller insan için aynadır, ona kendisini gösterir ve terbiyesi hususunda bu yolda yardımcı olur. Bu sebeple insan,

²³³ Türer, *Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, s. 121-122.

²³⁴ İsfahânî, *Müfredât*, s. 619.

²³⁵ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 206.

intisab ettiği mürşidine inanmalı, güvenmeli ve kendisinden istenen her şeyi eksiksiz yerine getirmelidir.

Hiçbir eğitim almadan, sadece eğitime olan istidadı ile dünyaya gönderilen insanın kemâlâta ulaşması için önünde uzun bir seyr-u sülûk süreci vardır. Süreç bizzat kendisi zordur, bu zorluğu azaltmak, kolaylaştırmak için bir yol göstericiye, Mevlânâ'nın tabiri ile din dostuna ihtiyaç elzemedir. Çünkü din, dost bilgisidir. İnsan hayatını nasıl insanlarla geçirdiğine dikkat etmezse, muhâkemesi zayıflar.²³⁶

Eğitim ve terbiye iki dünya saadeti için de gereklidir. Şu halde eğitimin varlığını kabulden sonra, eğitimi gerçekleştirecek mürşidi kabul etmek de onunla beraber gelen bir kabuldür. Daha önceden tecrübe etmediğimiz, niteliğini bilmediğimiz ve her bir adımı büyük önem taşıyan manevi eğitim için bir mürşidin gerekliliği tartışılmazdır. Frager bu konu ile alakalı olarak; insanın kendisinin birçok şey yapabileceğini ancak manevi dönüşümün metafizik boyuttan olması sebebiyle bu sahada insanın yetersiz kalacağını belirtmiş ve kesilen eli saran kişinin apandisit ameliyatını da yapamayacağı örneği ile konuyu açıklamıştır. Temelde olacak olan dönüşüm ancak kâmil bir şeyh vasıtasıyla gerçekleşir.²³⁷

Kendi terbiyesini kendi ikmal edemeyen insanın mürşide ihtiyacını farklı bir açıdan ele alacak olursak, mürşid daha önceden belirttiğimiz üzere irşad için icazeti olan, bu yolları tecrübe eden ve bilen kâmil kişidir. Bu bakımdan, müridin amacı, gerçekten vuslata erişecek olan insan-ı kâmil olmak ise, bittabi olarak mürşid arayışına girer. “İnsan, sıradan dünya işlerinde bile çoğu zaman o işin inceliklerini bilen kişilere başvurmak, onların bilgi beceri ve tecrübelerinden yararlanmak ister. Tecrübesi olmayan insanların mücerred okumuşluk ve diploma sahibi olmaları insanları tatmin etmez. Çünkü bir konuda bilgi sahibi olmak hatta teori ve nazariyeler üretmek başka, o bilgiyi tatbikata döküp uygulamaya koymak başkadır. Nitekim en basitinden bahçesinde ağaç, sebze ve meyve yetiştirmek isteyen bir insanın o konuda yazılmış eserleri okuyup öğrenmesi ile sonuç alması başkadır, bu işi yapan tecrübeli bir bahçivana başvurması ise daha başkadır. Tasavvufta da bir insan-ı kâmil bir şeyhin yanında ve gözetiminde bulunmadan onun meclisindeki rûhanî havayı

²³⁶ Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî, *Fîh-i Mâ Fîh*, s. 24.

²³⁷ Frager, *Sûfi Terapistinin Sohbet Günlüğü*, s. 35.

soluklayıp davranışlarını özümsemeden mânevî dünyasını imar edemez ve kemâle eremez.”²³⁸

Mürşidlerin bütün gayretleri insanları Allah’a yaklaştırmak içindir. Mürşidler Allah ile kulları arasında belli bir müddet köprü vazifesi yaparak Allah’ı kullarına, kulları Allah’a sevdirmek için gayret ederler. Hz. Peygamber (s.a.v.)’in de ifadesi olan bu konuyu Sühreverdî şöyle izah eder: “Rasulüm onlara de ki: Eğer siz gerçekten Allah’ı seviyorsanız hemen bana uyun ki Allah da sizi sevsin.”²³⁹ Ayetinden hareketle mürşid müridini Hz. Peygamber (s.a.v.)’in yoluna sevk eder ve ayet mucibince sünnet üzere yaşayan kulu Allah sever. Kullara Allah’ı sevdirmede ise, eğitim devreye girmektedir. Mürşid müridinin nefsinin çeşitli metotlarla terbiye eder. Terbiye olan nefiste kalp aynası parlar, ilahi nurlar, ilhamlara mazhar olur. Kötü huylardan temizlenince Rabb’ini sever. Bu, nefsi terbiyenin bir neticesidir.²⁴⁰

a. 2. Rehberlik Yapma

Mürşidler, nefsinin arıtma için yola çıkan sâlike, yol hakkında rehberlik yaparlar. Bir yol göstericinin gerekliliği hususunda Hz. Peygamber (s.a.v.) bizler için örnek mesabesindedir. “Sözümüz budur ki Muhammed Mustafa (s.a.v.), ki cihanın fahri iken Cebrail (a.s.) burak getirip, Hazrete kığırıp, göklere çıkarıp, Sidretü’l Müntehâ’ya iletmişken, Cebrail Sidre’de kaldığı için, ol oradan öte mürşidsiz gidemedi... Sen ki henüz nefsin eline boğazın verip durursun, hevân, zincirin ol nefs-i emmâren boğazına takmıştır, dilediği yere iletip her gün seni Hak’tan ırak eder; bana mürşid gerekmez deyip durursun.”²⁴¹ Nefsi böylesine ham ve arsız iken bir mürşide ihtiyaç duymamak ancak koyu bir cehaletin neticesidir. Peygamberler dahi nefsi arındırmak ile mesul tutulmuştur. Ve onların mürşidi bizzat Allah olmuştur. Soyu hep peygamberlerden gelip kendisi de bir peygamber olan Hz. Yusuf dahi ‘Nefsime temize çıkaramam, şüphe yok ki nefis kötülüğü emredicidir.’²⁴² demektedir.²⁴³

²³⁸ Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s. 89.

²³⁹ Bkz. Âl-i İmran, 3/31.

²⁴⁰ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 119-120.

²⁴¹ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs*, s. 411.

²⁴² Bkz. Yusuf, 12/53.

²⁴³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 418.

Manevi âlemde nefis ile uğraşmak çok zordur. Çünkü bu yol, yanıltıcı haller, hallerin yanlış yorumlanması, sürecin donuklaşması, sahte tecrübeler gibi birçok tehlikelerle doludur.²⁴⁴Bunun için insan nefis ile sadece kendisi başa çıkamaz. Mevlana, sâliklere bir dost kazanmalarını tavsiye eder. Ebu Ali Dekkak'ın (v. 405/1015) ifadesi ile insan bir mürşidi olmadan kemale eremez. Özel ilgilenen bir bakıcısı olmadan öylesine büyüyen ağaç büyüye de meyve vermez.²⁴⁵ Kendi eğitimini kendi tamamlama düşüncesi olan bir insana ağaç metaforunu Gazzâlî ve Sühreverdî de kullanmıştır.

Allah Teâlâ insanı dünyaya sadakatini sınamak için göndermiştir. Ancak başıboş bırakmamıştır. En başta bu sınavda başarılı olabilmesi için kendisine buna imkân sağlayacak istidat ve kabiliyetler vermiştir. Fakat insan tedrici bir şekilde gelişebilen bir varlıktır. Bu minvalde hemen kemâlâta erişemez. Olgunlaşma etabında istidatlarının kendi de farkında olmayabilir, olsa bile bu kabiliyetleri kullanma ve neticeleri noktasında emin adımlar atamayabilir. Mutmain bir şekilde ilerleyebilmek için eylemlerinde, düşüncelerinde vs hep deneme yoluna başvurmak zorunda kalacaktır ki bu oldukça yıpratıcı ve uzun bir süreci beraberinde getirir. “Mürşid bir antrenör gibidir. Kabiliyetli sporcular iyi antrenörlere muhtaçtır ki kabiliyetlerini olabildiğince açığa çıkarabilsinler. İyi bir antrenör, bir sporcunun antrenmanını en etkin düzeye çıkartabilir ama antrenmanını baştan sona yapması gereken yine sporcudur. Antrenör sporcu için bir tek kilometre koşamaz yahut bir tane şınav çekemez.”²⁴⁶ Bir antrenör mesabesinde olan şeyh için de talebeler farklı farklıdır. Eğitimi çabuk kabul eden ve zorlamayan müridlerle birlikte terbiyesi zor olan nefisler de şeyhe intisab edebilmektedir. Örneğin bir medreseli ile saf bir ümminin intisabı, eğitimi aynı kolaylıkta olmaz. Ümmi insan daha çabuk şeyhini benimser, şüpheleri fazlaca olmaz. Medreseli ise aldığı eğitimden dolayı daha avantajlı olması gerekmesine rağmen ümmi kadar teslimiyeti kolay olamayacağı için onun nefisine rehberlik yapmak, mürşid için zorlayıcıdır.²⁴⁷

²⁴⁴ Frager, *Tasavvuf Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum*, s. 264.

²⁴⁵ Kaval, “Mevlana'nın Mesnevî'sinde Nefis Kavramı”, s. 158; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 135; Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 180.

²⁴⁶ Frager, *Sûfî Terapistinin Sohbet Günlüğü*, s. 281.

²⁴⁷ Kılıç, *Evvele yolculuk*, s. 115.

Şeyhin rehberliği bazen de hallerle ve yaşantı ile olur. Şeyh, müridlerine nasıl yaşanacağı konusunda modellik eder. Şeyh, kâmil insandır, kötü vasıflarından nefsinin büyük oranda arındırılmış ve ona hâkim olmuştur. Bu yönü ile şeyh, dervişlere nefsi, şeriatı ve tasavvuf yolunu öğretir, nefsin etkisinden uzaklaştırır, kötü huylardan kurtarır.²⁴⁸

Manevi işler, dünyevi işler gibi gözle görünerek, izlenerek bilgi sahibi olunacak işler cümlesinden değildir. Zahiri işlerden daha karmaşık ve çetrefillidir. Zahiri işlerimizi önemseydiğimiz de ve en güzeli olmasını istediğimizde muhakkak bunun için etraftan, bu işi yapanlardan fikir alırız. Bundan dolayı, daha karmaşık olan manevi yollarda ilerlemek için kendi kendimize yol kat etme fikri çok da sağlıklı bir fikir değildir. “Ve bu tarîk es’ab-ı turûk olup bedrekeye ihtiyacı zarûri olmakla; zahire delil-i zahir lazım geldiği gibi, batına dahi mürşid-i Batın iktiza ettiği ve irşad ittibaya mevkufl olmakla Kur’ân’da mevâzî’-i kesîrede ittiba’ ile emr varid oldu. Ve bundan fehmolundu ki bu emrin ibtidâsı ta’yin-i matlab, ba’dehu ibtiğâ-i vesile ve ba’dehu şurût ve kuyûdu üzerine ittiba’ ve iktidâdır. Vesileden murat muhakkıktır, yoksa mukallid mûsil-i menzil-i hakikat olmaz. Hakikat kabesi yönüne bir rehber istiyorsan, Yol kaybetmiş mukallidin peşinden gitme.”²⁴⁹

Manevi yola rehberlik edecek yetkinlikte kaleme alınmış birçok eser mevcuttur. İnsan bunlardan da faydalanarak olgunluğa erişebilir şeklinde bir mülâhaza mevzu bahis olabilir. Ancak eserler kendi başına yeterli değildir. Konuların hepsi işlenmiş dahi olsa, oradaki mevzuları anlamak ve hatta tatbikat, okumak kadar kolay olmayacaktır. Rehber bir insan olmadan eserlerden sadece hoşumuza giden yerleri seçeriz, ihtiyacımız olan kısımları tayin edemeyebiliriz. Nefsin türlü hilelerinin olduğunu ifade etmiştik, ilaveten nefis terbiye edilmekten hoşlanmaz. Terbiyeyi kendinden uzaklaştıracak her yolu dener. Bu bakımdan nefis, bize yol kat ettirecek bilgilerin lüzumuna karşı atıl bırakır. ‘Rehberin yoksa iki senelik yolu iki yüz sene de alırsın.’ demekle Hz. Mevlana buna işaret etmiştir. Manevi yolun rehberi kişiliğini kemâlâta erdirmiş insandır. Bu anlamda kitapların yapamadığı rol modelliği de yapar. Ve nefsi arındırmanın mümkün olduğunun bizatihi örneği olarak sâlike motivasyon kaynağı olur. Manevi hal geçişi de sâlikin

²⁴⁸ Frager, *Tasavvuf Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum*, s. 305.

²⁴⁹ İsmail Hakkı Bursevî, *Seyr ü Sülûk-Üç Tuhfe*, haz. Şeyda Öztürk, İnsan yay. İstanbul 2016, s. 77.

mürşidden aldığı en büyük yardımdır. Mana yolu sadece mantığa dayalı veya mekanik değildir. Psikolojik veya manevi kas şişirme de değildir. Çok daha latiftir, anlaması güçtür; mürşidle arada bir feyiz köprüsü kurmaktır. Tasavvufta buna râbıtayı kalp, kalp bağlantısı denir.²⁵⁰ Meşayihden çoğunun kurtuluş için tavsiyesi, kurtuluşa ermiş birine sarılmak yönündedir. Zira Hz. Peygamberin ashabına def-i hacet adabını dahi öğrettiğine dair ifadeler mevcuttur.²⁵¹

Mürşidin gerekliliği hususunda, avam insanın Allah'ı bulmasına, bilmeyen insanlara yol göstermesi vazifesine ve örnek olma işlevine değindik. Bunlardan haricen, bir yola insitab edip, süreç esnasında kendisinde daha önceden tecrübe etmediği halleri yaşayan sâlikin serüvenini kontrol etmek mesuliyeti de mürşidi gerekli kılmaktadır. Sâlik riyâzet ve mücâhedelerin tabii neticesi olan halleri yaşayınca anlamlandırmayabilir, o hazlara takılarak asıl menzili unutup yolda kalabilir. Bu gibi durumlarda da şeyh müridine rehberlik eder ve selamete menziline ulaşması için yönlendirmelerde bulunur.²⁵²

Şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır sözü meşhur olmuştur. Böylesine çetrefilli, karmaşık ve de beş duyu organı ile algılanamayan bu manevi yolda ilerlemeye çalışan bir insanı çeldirmek şeytan için bulunmaz fırsattır. Çünkü mürşidi olmayan sâlik her şeyi o an bulunduğu kalp seviyesinin gereğince algılayacak ve algılamalarında yer yer boşluklara düşecektir. Filozoflar bu konuda en bariz örnektir. Zira hakikati bulmak için kendilerini feda etmişler, sınırları zorlamışlar fakat sımâî olarak elde edilecek metafizik bilgilere eriştirecek kanalı bulamadıkları için zayi olmuşlar ve selamet kıyılarına erişememişlerdir. Nübüvvet rehberliği olmadan selameti bulmak mümkün değildir.²⁵³ Ümmeti için peygamberin belirleyici fonksiyonu üstlenen karakter olması gibi, şeyhler de kendisine intisab edenler için aynı konumdadır. Ulû'l emr olarak peygamber varisidir ve Hz. Peygamberin terbiye etme vazifesini deruhte etmişlerdir. Ebu Yezid Bestami (k.s.), Cüneydi Bağdadî gibi

²⁵⁰ Frager, *Sûfî Terapistinin Sohbet Günlüğü*, s. 36.

²⁵¹ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 135.

²⁵² Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s. 85.

²⁵³ Necip Fazıl Kısakürek, *Batı Tefekkürü ve İslam Tasavvufu*, Büyük Doğu yay., İstanbul 2012, s. 14,31.

meşhur mutasavvıflar da ‘O’na yaklaşmaya vesile arayın.’²⁵⁴ ayetini temel olarak Allah’a kurbiyet için şeyhi lüzumlu görmüşlerdir.²⁵⁵

b. Mürşidin Vasıfları

Tasavvuf istilahında şeyh, mürşid olarak vasıflandırılan insan, kemâlât sıfatını kazanan insan-ı kâmdir. İnsan-ı kâmil daima vardır. İnsan-ı kâmil; iyi bilgi, iyi söz, güzel ahlak ve iyi davranış kalıplarına sahip olan, şeriat, tarikat ve hakikatte kemale ermiş, insanlara ayna olan yeryüzündeki Allah’ın halifesidir ve bu yönü ile Allah’ın sıfatları ile sıfatlanmıştır.²⁵⁶

Mürşidler, önden giderek insanlara yola aydınlatıp ufuktaki menzili gösteren insanlardır. Önde giden her zaman ilk ıstırapları yaşayandır. Yolun devamını getirmek kolaydır ancak önde gidip önderlik yapmak zordur. Mürşid özverilidir. Bu bakımdan mürşidler önde giden, ıstırap ve gamı yüklenmiş ve daima uyanık olmak zorunda olan insanlardır.²⁵⁷

Kendisine tabi olunacak mürşidin hakiki bir mürşid olması icab eder. Mürşidin liyakatini anlayabilmek için onda bazı hususiyetlerin mevcudiyetine bakmak gerekir. “Ve dahi şunun gibi kişileri şeyh edinmek gerektir ki; ol kendi, vücud-ı mecâzîsinden bilküllüye fani olmuş ola ve vücud-ı hakikî ile mevcut olmuş ola, taliplik ve müridlik makamından geçmiş ola; belki matlubluk ve muradlık makamına yetişmiş ola, ol Hakk’a murad olmuş ola ve Hak ona mürid olmuş olan tâ kim şeyh olmaya yaraya. Ve dahi şunun gibi kişileri şeyh edinmek gerek ki; onun iki tarafı ola; bir tarafı halka ola ve bir tarafı Hakk’a ola; Hak’tan ala halka vere. Yani cihet-i tecerrüdü ola ve hem cihet-i taalluku ola demek olur. Ve dahi şunun gibi kişileri şeyh edinmek gerek kim; onun gönlü gerçek gönül ola. Yani kalbi, kalb-i hakik’i ola ve kalb-i hakikî odur ki yerden gökten ulu ola.”²⁵⁸

Şeyh Kur’ân-ı Kerîm ve sünnet-i seniyyeyi iyi bilir. Bilmek irşad edebilmek için yeterli değildir. Yunus Emre’nin ifadesi ile hakiki ilim olan kendi bilme

²⁵⁴ Bkz. Maide, 5/35.

²⁵⁵ Bursevî, *Seyr ü Sülûk-Üç Tuhfe*, s. 76.

²⁵⁶ Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s. 208-209.

²⁵⁷ Öncel Demirdağ, “Riyâzet Eğitimi İle Gerçekleşen Manevi Olgunluk”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 11, S. 1, byy., 2011, s. 80-81.

²⁵⁸ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs*, s. 416-417.

eylemine gerçekleştirmiş, nefisini arıtmış, kemal sıfatlarla donanmış insan liyakatle irşad edebilir. Bununla birlikte şeyhin Hz. Peygamber'e kopmadan uzanan mânevî eğitim zinciri olmalıdır. Şeyh, nefisle mücâdelesini verip seyr-u sülûkünü tamamlamış olmalıdır. Müridlerine yolun tuzak ve zorluklarını ancak bu şekilde gösterebilir. Çünkü önceden kendisi bu yoldan geçmiştir.²⁵⁹

Kâmil mürşid, müridlerine karşı sevgi dolu, merhametli olmalıdır. Onları eğitirken hepsinin karakterine, yaratılışına uygun terbiye metotlarını seçmeye özen göstererek onlara eziyet vermemeli, yapılarını tespit edebilecek basiret ve ferasete sahip olmalıdır. Kendisine tabi olunmasını nefsi adına talep etmemelidir. Çünkü kâmil şeyh kendisine tabi olunmasından nefsi adına hoşlanmaz. Nefsi adına terbiye etmeyen çalışanın bozduğu ıslah ettiğinden çoktur.²⁶⁰

c. Mürşidin Sâliki Eğitimi

Eğitim ve terbiye insanın var olduğu günden bugüne değin var olan bir kavramdır. Eğitim; her anlamda insanın işine yarayan, her iki cihanda da insana huzur ve mutluluk getiren, bilgelik ve olgunluk kazandıran, iyi olanı tercih etmesini kolaylaştıran bir olgudur. Bugün seküler eğitim, din, manevi değerler ve ahiretle ilgili bir kaygı ile verilen bir eğitim gözetmemektedir. Modern eğitimin tamamen dünya odaklı olmasının yanında Allah ilk emir olan 'Oku' ile ilk peygamberini sahifelerle göndermesi ile eğitime verdiği önemi vurgulamıştır. İlâveten Kur'ân-ı Kerîm'de sık geçen kavramlardan biri, terbiye eden anlamında kullanılan 'Rabb' kavramıdır. Buradan hareketle İslam ve tasavvuf eğitim geleneğinin temelde vahiyle inşa edildiğini görürüz. Dinde zorlama yoktur. Allah insanları seçimlerinde özgür bırakmıştır. Bu eğitim sistemini tüm insanlığa sunmuştur ancak insan seçiminde serbesttir. Tasavvuf da buradan yola çıkar, fakat sisteminin farklılığı ile kendi seçimi ile gelen sâlikten artık yapmasını istediği bazı uygulamalar olur. mesela en başta dünyaya meyli terki etmesini ister. Tasavvufa göre nefis terbiyesi yaş, cinsiyet vs. hiçbir ayırım gözetmeden tüm insanlık için gereklidir.²⁶¹

²⁵⁹ Ayten-Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 85.

²⁶⁰ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 285.

²⁶¹ Öztürk, "Klasik Tragedyalarda ve Tasavvufta Nefis Eğitimi", s. 237-239.

İnsan iki uçludur. Hayra da şerre de eğilimlidir. Her ikisini de en uzlarda talep edebilir. Bu iki zıt hayat mücâdelesinde hep kendisi ile birliktedir. Mürşid, bu çatışmayı bitirerek iki cihanda da insanı huzura ulaştırmak için eğitim verir.²⁶²

Mürşidlerin eğitimine gelince, onlar öncesinde bu yolları bizzat hayatlarında tecrübe ederek inayet-i ilahî ile insan-ı kâmil olmuşlardır. Dolayısıyla insanlarda gördükleri eksiklikleri tanırlar ve ne şekilde düzeltip dönüştüreceklerini de bilirler. Mürşidler Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmışlardır. Müridlerini de bu ahlak kıvamına getirmeyi hedeflerler. Mürşid ile mürid arasında bu eğitim süreci içinde kalbi bir bağlantı oluşur, bir kaynaşma meydana gelir. Mürid, mürşidinin hali ile hâllenir, sadrında sadrına ilahi akışlar olur. Mürid, bu şekilde mürşidinin evladı olur. Tasavvufta ikinci doğum olarak da mevzu olan bu halde, mürid, mürşidinin bir evladı olur. Bu manevi bir doğuştur. Bu doğuşa istinaden ikinci doğumunu gerçekleştiremeyenlerin melekûtâlemine yükselemeyeceği ifade edilmiştir. İkinci doğuş yakinen imandır. Ayette buna şöyle değinilir: “Böylece biz İbrahim’e göklerin ve yerin melekûtunu (sır ve acayıpliklerini) gösteriyoruz ki (kudret ve azametimize) yakinen inananlardan olsun.”²⁶³ Sâlikin ikinci doğumu mürşidinin eğitiminin bir neticesidir.²⁶⁴

Mürşidlerin müridlerini en güzel terbiye metotlarından biri sohbettir. Sohbet, Hz. Peygamberin en tesirli eğitim metotlarından biridir. Hz. Peygamberi kendisine örnek model olarak alan mürşidler için de sohbet mühim bir eğitim yöntemidir. Çünkü sohbetlerde sadece bilgi aktarımı değil, hal geçişi dediğimiz in'ikas da mevcuttur. Mürşidler Hz. Peygamberden aldıkları manevi hal ve ilimleri, sohbetlerde aynı usulle müridlerine aktarırlar. Niyetinde samimi olan mürid, mürşidine tam teslim olur, mürşidinin manevi terbiyesine girerse mürşidi onu kendi manevi ilmi ile en güzel şekilde yetiştirir. Tasavvufta eğitimde en önemli ilke haller ve niyetlerdir. Eğitimin sıhhati için hem mürid hem mürşid için aranan temel vasıftır. Niyeti ve hali sağlam olan mürşid, Allah TeâlâTeâlâ'nın inayeti ile de müridinin batnını görür ve buna

²⁶² Demirci, “İçer Dönük Mücâhede Cihâd”, s. 10-11.

²⁶³ Bkz. En'am, 6/75.

²⁶⁴ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 122.

göre bir eğitim metodu uygular. Mürşidin gördüklerini ve bildiklerini bilmeyen mürid, her konuda şeyhine güvenmeli, işlerini iyiye yorumlamalıdır.²⁶⁵

Mürşidler, kendilerine intisab eden her mürid için yapısına, istidatlarına uygun metotlar ile terbiye verirler. Doktorların her hastasını tek tek inceleyerek reçete verdikleri gibi, mürşidler de müridlerini incelerler. Hepsine tek bir riyâzet metodunu uygulamazlar. Birinde müspet netice veren açlık uygulaması, diğerini helak edebilir. Şeriatı bilmeyen sâlike zahiri ilim vazifesini verirken, medreseden gelen bir sâlikine helâ temizliğini işaret edebilir.²⁶⁶ Mürşid-i kâmil, batınlara vukufiyet sahibidir. Nasıl bir terzi terzilik mesleğinin her detayına vakıf ise mürşid de müridinin halini ve kabiliyetlerini iyi bilir ve haline göre tasarrufta bulunur.²⁶⁷ “Mutasavvıflar, insanların nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesi için riyâzet, mücâhede, murakabe, zikir ve halvet gibi değişik metotları kullanmışlardır. Onlar manevi terbiye eğitimine aldıkları kişilerin karakter yapısına uygun bir şekilde bu metotları uygulamışlardır.”²⁶⁸

Bazı müridler, nefisini terbiye ederken mücâhede usullerini yanlış anlamış, heyecanla aşırı gitmiş olabilmişlerdir. Mürşid, mücâhedeği yanlış yorumlayan bu kişi ve zümreleri bu konuda uyarır ve doğru olan yola nakletme vazifesini deruhte eder. İlk sūfî müelliflerinden Ebû Nasr es-Serrâc *el-Lüma*'da ölçsüz bir şekilde mücâhede yapanların düştükleri hatalara geniş yer ayırmıştır. Mücâhedenin aşırı şekilleri tasavvuf karşıtı çevrelerde şiddetle eleştirilmiştir.²⁶⁹ Mürşid, bu aşırılıklar konusunda da müridlerini ifrat ve tefritten uzak tutarak, onlara bunun adabını ve terbiyesini de öğretir.

Netice olarak mürşidin, seyr-u sülûkteki yeri hususunda mutasavvıflar hem fikirdir. Zira metafizik boyut da diyebileceğimiz manevi âlem, birçok tehlikelerle örülüdür. Bugün bir yerden bir yere giderken, bilgimiz yoksa nasıl yardım istemekten imtina etmiyor, hatta bunu zorunlu görüyorsak, daha hayati olan manevi âlem için bir rehber kanıksanamaz bir gerçektir.

²⁶⁵ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 123,138,143,169.

²⁶⁶ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 148.

²⁶⁷ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 526.

²⁶⁸ Öncel Demirdaş, “Tasavvuf Tarihinde Halvet Ve Halvetin Manevi Eğitimdeki Rolü”, *Ekev Akademi Dergisi*, S. 53, byy. 2012. s.132.

²⁶⁹ Uludağ, “Mücâhede”, C. XXXI, s. 441.

B. MÜCÂHEDE USULLERİ

Mücâhedenin insanın kemâlâtında ne denli etkili olduğundan ve keyfiyetinden bahsettik. Mücâhedenin yani insanın kendisi olma yolunda kötü vasıflarını geride bırakıp iyi hususiyetler kazanmasının belli bir takım usulleri vardır. Zira usul olmadan vusûl olmaz. Bu usullerin tatbikatında mürşidin etkin görevinden bahsettiğimiz için tekrar mevzu bahis etmeyeceğiz. Fakat burada konunun daha iyi anlaşılması için mücâhede ve riyâzet farkını kısaca vermek durumundayız. Mücâhede ve riyâzet birbirine çok yakın anlamda kullanılan kavramlardır, hatta bazen birbirinin yerine kullanıldığında boşluğu doldurarak büyük bir fark oluşturmazlar. İkisinin de nihai amacı ve vardığı nokta insanı dönüştürerek Hakk'a vasıl edecek kıvama getirmektir. "Mücâhede ıstılahta ise nefis ile cenk etmek, nefse savaş ilan etmek, nefse karşı açılan savaş, Cihâd-ı ekber, nefsi en büyük düşman bilerek onu ezmek, nefsin kötü huy ve ahlâklarını yok etmek için girişilen harekâttir. Riyâzet lügatte idman, eğitime, terbiye ve ıslah etme, boyun eğdirme, çekici ama zararlı şeylerden uzak kalmaya, zor ama faydalı şeyleri yapmaya kendini alıştırmaya demektir. İstilahta ise nefsin arzularını kırmak maksadıyla bedeni zor olan çetin işlere koşma, diğer taraftan sürekli olarak zihni ve düşünceyi mâsivâdan uzaklaştırıp Cenâb-ı Hakk'ta yoğunlaştırmaktır.²⁷⁰ Yani mücâhede riyâzetten daha kapsamlıdır. Genel olarak nefsi eğitmek demektir. Riyâzet ise bu hedef için yapılan temrinatlardır. Çünkü nefis bir defalık bir eğitim ile tamam olmaz. Öncesinde de ifade ettiğimiz gibi nefse karşı sürekli uyanık olunmalıdır, her an fırsat kollayan bir firavun gibidir. Bu da riyâzet ile mümkündür. Riyâzet, nefsi terbiyeye alıştırmaya demektir. Bu anlamda nefis, terbiye ederken yapılan temrinler de bir usul dairesindedir. Genel geçer dört mücâhede ve riyâzet usulünden bahsetmek mümkündür: az yemek, az uyumak, az konuşmak ve halvet.

1. Killet-i Taâm (Az Yeme):

Hayatın idamesi ve bedenin sağlığı, ibadete güç bulabilmek için vücut elbette yemeye ihtiyaç hisseder. Nefis ise azgın bir çocuk gibidir. Her şeyin fazlasını ister ve

²⁷⁰ Yakup Yüksel, "Mücâhede ve Riyâzet", *Özlenen Rehber Dergisi*, S. 14, İstanbul 2004/Mayıs.

aşırıya gitmekten haz alır. Nefsin şehvet sıfatı, nefsi buna sevkeder.²⁷¹ Nefsin bu denli içinde olan yeme şehveti, nefsin en sağlam kanallarından biridir. Tasavvufta şehvet; insanın çok arzuladığı her şeydir. Yemek yeme isteği bunlardandır. Yemek arzusu insanı helake sürükler. Mevlana nice kuş ve balıkların sırf yeme şehvetinden dolayı canından olduğunu örnek göstererek yemeğe düşkünlüğün getirdiği boyutlara işaret eder. Sâlik yeme şehvetini kontrol ederse budanınca yerine daha sağlam dalları gelen ağaç gibi, yemeden kesilen nefis de aklın nuru aydınlanır. Maddi manevi hastalıkların kaynağı olarak gösterilen yeme şehvetinin felaketine Gazzâlî, Hz. Âdem ve Havva'nın durumunu örnek gösterir. Cennetten çıkarılma sebebi olarak rivayet edilen yeme şehvetinin neticesinin en güzel misalidir. İlâveten yeme konusunda tatmin olan nefis baş olma sevdasına kalkışır ki tok midenin en tabii neticelerindendir.²⁷²

Açlık ile ilgili birçok sūfî menkıbesi mevcuttur. Allah “Biz sizi biraz korku, biraz açlık ile imtihan ederiz. Sabredenlere müjde var.” buyurmuştur.²⁷³ İnsan açlıkla imtihan edilerek buna sabrederse kurtuluşa erer.²⁷⁴

Kıllat-i taâm uygulaması sūfîlerin bulduğu bir uygulama değildir. Bu usulde ilham kaynağı yine Kur'ân ve sünnettir. Hadislerde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in günlerce aç kaldığına dair, açlığı tokluğa tercih ettiğine dair birçok rivayet vardır. Sūfîler de Hz. Peygamberi örnek alarak açlık üzerinde çokça durmuşlar ve bunun faydasını tecrübe etmişlerdir. İlk dönem sūfîlerinin oluşturduğu klasik tasavvuf kaynaklarında da açlık, az yeme uygulaması ile birçok hadis, menkıbe zikredilerek geniş bölümler ayrılmıştır. Burada her bir detayı vermek konumuzun kapsamını aşacağı için en temel noktalara değinilerek, bazı örneklerle iktifa edeceğiz.²⁷⁵

Hak yolcusu bir sâlik için açlık hali tokluk halinden evla görülmüştür. Allah Teâlâ dostlarının, mürşitlerin ortak vasfı yeme şehvetinden arınmış olmalarıdır. Günde iki öğün yiyen, tokken yiyen insanda tokluk halinin galebe çaldığı öngörülerek sūfîler tarafından bunlar da mekruh görülmüştür.²⁷⁶

²⁷¹ Kaval, “Mevlana'nın Mesnevî'sinde Nefis Kavramı”, s. 151.

²⁷² Kaval, “Mevlana'nın Mesnevî'sinde Nefis Kavramı”, s.154,156; Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 192.

²⁷³ Bkz. Bakara, 2/155.

²⁷⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 230-232.

²⁷⁵ Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s. 26-27; Serrâc, *el-Lümâ*, s. 106.

²⁷⁶ Mekkî, *Kütü'l Kulûb*, C. I, s. 334-335.

Şeytan aç insana tesir edemez. Tokluk insandaki şeytanın kanalıdır. Açlık ise meleklerin kanalıdır. Tok insana şeytan hizmetkârlık yaparken, aç insana melek ilham taşır. Sühreverdî sadık müminlerin nefsinin yeme içme ihtiyacından dolayı Allah'tan yardım istemelerini önerir.²⁷⁷ Çünkü insanı helak eden şeylerin en büyüğü mide şehvetidir.

“İsmail Hakkı Bursevî mide şehveti ile ilgili şu tavsiyelerde bulunmaktadır:

Hakkı! Yemek az ye, az uyu, az söyle,

Can sağlığı, dil hoşluğu bul sen öyle.

Gündüz olur kesb ü gece aşk-ı yar,

Âşık eder her gece zikr-i Hüda.

Açlık ki tamam-ı hiffet ü iffettir,

Her derde şifadır ol tene sıhhattir.

Bulan açlıktan bulmuştur fenada devlet-i fakri,

Duyan açlıktan duymuştur rumûz-ı sırr-ı Sübhanı

Eren açlıktan ermiştir huzur-ı Hazreti Hakk'a,

Bilen açlıktan bilmiştir ulum-ı bahr-i irfanı.”²⁷⁸

İnsan beden ve ruhtan müteşekkildir. Bedenî olarak hayatımı idame ettirmesi için elbette yemek zorundadır. Fakat bu yemenin bir adabı vardır. Evvela ilk aranan hususiyet, boğazdan geçecek olan lokmanın şariat nazarında helal olmasıdır. Çünkü boğazdan inen lokmanın keyfiyeti insanın halet-i ruhiyesinde büyük etkiler yapar. Helal rızık feyze sebep olurken, haram rızık kulu isyana teşvik eder. Böyle olunca “yiyecek konusunda dikkat edilecek en önemli husus, onun helal olmasıdır. Dinen yasaklamadığı her nimet, Allah Teâlâ tarafından kullarına bir rahmet olarak müsaade

²⁷⁷ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 416.

²⁷⁸ Demirdaş, “Riyâzet Eğitimi İle Gerçekleşen Manevi Olgunluk”, s. 84.

edilmiş helal bir nimettir. Eğer şeriat sahibi, bu ruhsatı vermeseydi, iş çok ağırlaşır ve helal rızık temini epeyce zor olurdu.”²⁷⁹

Helal lokmaya böylesine dikkat edilmesinin ehemmiyetini şüpheli rızıklarda bile haram hassasiyeti gösteren kudemadan görebiliriz. “Hz. Ebubekir (r.a) bir gün şüpheli bir yemek yemiş ve bunu anlayınca ağzına parmağını sokup kusmuş ve şunları söylemişti: ‘Eğer bu lokma canım çıkmadan çıkmayacak olsa yine de zorlardım. Çünkü ben Allah Rasulünü şöyle buyururken duymuştum: ‘Haramla beslenen vücuda yakışan cehennemdir.’”²⁸⁰ Lokmalarında dahi azami dikkat gösteren sûfiler; helal gıdaya, semirecek kadar yememeye, doğal yiyeceklerin tercih edilmesine hassas yaklaşmış ve iyi amelle temiz rızık arasında münasebeti doğru okumuşlardır.²⁸¹ Tasavvuf büyükleri haram lokma şöyle dursun, şüpheli olanlarından bile uzak durmuşlardır.²⁸²

İlk ve asgari şart olan helal lokma hassasiyetini sağladıktan sonra, istenildiği gibi yenilebilir diyemeyiz. Yemekte israf da istenilmeyen bir durumdur ve mücâhedenin esasına uymaz. Bunun için, yemek sadece bedene güç verecek kadar olmalı, nefsi azgınlaştıracak kadar artmamalıdır. “İslam’da yeme içme konusunda genel kural, farz ve vacipleri yerine getirebilecek kadar insanın yeme içmesidir. Bu miktarda yemek farzdır. Doyuncaya kadar yemek mübahtır. Yemekte israf haramdır. Nasslar, İslam toplumunda şişmanlığa bir hastalık olarak işaret etmektedir. Yemekte aşırılık İslam toplumunda hastalık kabul edilmektedir. Doyuncaya kadar yemek mübah ise de, devamlı tok olmak müslümanın hayatında asıl değildir. Bedeni bir zarara yol açan bir şey haram, ihmale yol açan da mekruhtur. İbn Haldun’un (v. 808/1406) ifadesiyle açlık yıllarında ölenleri açlık değil, alışımsız oldukları tokluk öldürür. Ancak tasavvuf büyükleri açlığın, kendi başına bir amaç olmadığını, manevi ilerlemenin bir aracı olduğunu kabul etmişlerdir. Muhammed İkbâl de sahte müride; ‘Allah’ın insana şah damarından daha yakın olsa da, kimi kulların Allah’a karnından daha yakın olmadığını açıklamaktadır.’ Açlık tecrübesine kanaatin eşlik etmesi gerektiğine vurgu yapan Muzaffer Kımısîni, ‘Açlığa kanaat yardımcı olursa, açlık;

²⁷⁹ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 433; Demirdaş, “Riyâzet Eğitimi İle Gerçekleşen Manevi Olgunluk”, s. 82.

²⁸⁰ Serrâc, *el-Lümâ*, s.143.

²⁸¹ Mü'minun, 23/51. “Ey peygamberler! Temiz şeylerden yiyiniz ve iyi ameller işleyiniz. Doğrusu ben, sizin yaptığınız şeyleri tamamen bilirim.”

²⁸² Demirdaş, “Riyâzet Eğitimi İle Gerçekleşen Manevi Olgunluk”, s. 81.

düşünce tarlası, hikmet kaynağı, zekânın hayatı ve kalp kandili haline gelir.’ demiştir.”²⁸³

Az yemek nefsi terbiye için oldukça etkili bir yöntemdir. Fakat az yemenin bir adabı vardır. Yemeyi büsbütün terk etmek az yeme adabına ve usulüne uygun değildir. Savm-ı visal yaparak bunu manevi hal zanneden bazı sûfiler bundan yanılmış ve nefislerinden emin olamayarak çeşitli sıkıntılara müptela olmuşlardır. Sadece az yeme ile nefisten ve onun kötü özelliklerinden tamamen kurtulmayı düşünmek yanlış bir vehimdir. Nefisle mücâhede için pek çok yönden gayret göstermek gereklidir.²⁸⁴

Diğer bir yeme adabı olarak, yediklerinin insanda ibadete feyz olması için Allah Teâlâ adı ile başlanmalıdır. “Şeyh Safi eydür: Bir kişi yemek yemeyi dilesse, bismillah deye. Andan eyite kim şol taâmı yiyen, ibadet etmeye kuvvet olsun dese, ahirinde elhamdülillah dese, ol taâm nura mübeddel olur. Eğer hazz-ı nefis için yerse, ne kadar az yerse, ol taâm zulümata mübeddel olur.”²⁸⁵

Yemek yeme adabına uyarak, az yemeye gayret eden insanlar manen günahattan, isyandan da korunurlar. Bununla alakadar olarak Mekkî hikmet ehlerinden bir zatın yaşadığı bir hadiseyi nakleder. Davete çağrılan bu zat, nefsinde ilk kez o yemekten yeme için şehvet uyandığını görünce muhasebe yapar ve nefesine direnerek yemez. Bu zat yemeyince halk da yemez. Sonrasında halk davette yemeği hazırlayan kişiden davetteki etin ölü deveye ait bir et olduğunu öğrenir. Görüldüğü üzere, nefisle mücâhede sayesinde hem o arif zat, hem de ona hürmet gösteren insanlar günahattan korunmuşlardır.²⁸⁶

Yemekte israfa kaçmadan helal lokma ile beslenmek ve yemeyi olabildiğince azaltmak insanda birtakım manevi hallerin zuhuruna sebep verir. Killet-i taâmın sonuçları bağlamında bakacak olursak“az yiyen kişi kendinin aczin bilir, hem ölümün unutmaz olur ve Allah’a âsî olmaz olur ve tamuda nice bin yıl aç olacağın fikreder, günahlarına peşiman olur. Ve çün açlık çeken kişiler ârif-i billâh olur; açlığı çok çekince ma’rifet kapıları açılır ve az yiyen kişiler gıda-yı nefsanî den kesilir. Ve

²⁸³ Demirdaş, “Riyâzet Eğitimi İle Gerçekleşen Manevi Olgunluk”, s. 83.

²⁸⁴ Serrâc, *el-Lümâ*-, s.500-501.

²⁸⁵ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs*, s. 303.

²⁸⁶ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 295-296.

gıda-yı ruhânîye yetişir ve gönlüne Hakk'ın muhabbeti dolar ve ol muhabbetin nuru varır dimağ suud eder.”²⁸⁷

Mekkî açlıkta, damarlarda kanın azalacağını ve bu suretle damarlarda dolaşan şeytanın sahasının daraltılacağını ifade etmiştir. Aç olan insanın Allah'ı görmeye kalben hazırlanabileceğini, kalp saflığına erişileceğini bildirmiştir.²⁸⁸ Hucvirî de paralel olarak gıdalardan alınan pay nisbetinde nefsin kuvvetlendiğini, saldırganlığının arttığını ve damarlara dağıldığını belirtmiş; gıdadan men edilen nefsin zayıfladığını, hevanın yerine aklın hâkim olduğunu ve sırların zahir olduğunu bildirmiştir.²⁸⁹

Damarlarda dolaşarak etki eden nefis ve şeytan tam aksi ile de gücünden mahrum kalır. Gazzâlî ve Kuşeyrî bu yoruma ilaveten açlığın, kalbin kanını azaltarak, kalbi bembeyaz yaptığını, nurlandırdığını, incelttiğini söyler. Kalbin incilmesi ile mürid, mükâşefe ilmine ulaşır.²⁹⁰

Açlık, nefsin gücünü kırar. Kaygı ve hüzne sebep olarak şehvet ve arzuyu keser.²⁹¹ Kalbe ve zekâyâ sefa, vücuda hafiflik getirir. Aza kanaat ve infakla hem sevap kazanır, hem kardeşlerine faydalı olur. Birçok beladan emin olur.²⁹² Açlığın manevi tekâmüle katkısı çok büyüktür, öyle ki bazı mutasavvıflar açlık, oruç riyâzeti yanında diğer riyâzetleri hafif bulmuşlardır.²⁹³ Açlık kalbe huzur verdiği için, kalbe Allah Teâlâ korkusunu yerleştirir. Bu şekilde insan bütün nefsanî şehvetlerden kurtulur.²⁹⁴ Sûfîler yemede ileri giden insanların kalben hayvanlarla müsavi olduklarını ifade ederek ahiretin anahtarı olarak açlığı göstermişlerdir.²⁹⁵

Toklukla nefis, arzularını arkası gelmeden sıralar. Her arzusunun karşılanması için baskı yapar. Her arzusu karşılanan nefis ise hevasına tapar. “Mevlana, boş midenin ilahlık iddiasında bulunamayacağını, fakat dolu midenin, şeytanın pazarı olabileceğini söylemiştir. Onun, şeytanın pazarı olabileceği şu

²⁸⁷ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs*, s. 302.

²⁸⁸ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 326-327.

²⁸⁹ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 386-388.

²⁹⁰ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 181; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 230-232; Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 386-388.

²⁹¹ Tirmizî, *Nefsin Terbiyesi*, s. 88.

²⁹² Kotku, *Nefsin Terbiyesi*, s. 145.

²⁹³ Demirdaş, “Riyâzet Eğitimi İle Gerçekleşen Manevi Olgunluk”, s. 84.

²⁹⁴ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 386-388.

²⁹⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 230-232; Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 386-388.

ayetten anlaşılmaktadır. ‘Eğer Allah Teâlâ kullarına bol rızık verseydi, yeryüzünde taşkınlık eder, azarlardı.’²⁹⁶ Bu bağlamda Allah’ın gazabına uğrayan Ad ve Semud kavimleri de bol nimetler içerisindeydiler. Dolayısıyla Eşrefoğlu Rumi’nin (v. 847/1469) dediği gibi nefsin aç bırakılmadıkça Rabb’e muti olmadığını ve kulluğa bel bağlamadığını anlıyoruz. Bu gerçeğe Attar şu beyitlerle ışık tutar: ‘Kim ki düşman beslemiş, yapmış hata. Pis nefis emrinde olmak öyle ya.’ Fakat onu yemeden içmeden kesti mi, şehvet yüce akıl cihetine düşer, oradan baş gösterir. Çünkü azığı azaltıldığında Firavun olan nefsin azgınlığı dizginlenmiş olur. Dolayısıyla eski kâfirliği aklına gelmez.’²⁹⁷

Nefis, Rabbine isyan edince onu tekrar Rabbine döndüren uygulama aç bırakılması olmuştur. Aç kalan nefis, dizginlerini teslim etmiştir. Karnı tok olan nefis ise ilahlık iddiasında bulunur ve her isteğinin gerçekleşmesini ister. Açlık ile yapılan mücâhede ve riyâzet ile nefsin bu iddiası kırılır ve dikey yükselişi gerçekleşir. Tokluk, kulu aşağılara çeken bir ağırlıktır bir nevi.²⁹⁸ Allah Teâlâ için aç kalmak ise kul için manevi bir sevinçtir. Kalbi güçlendirip, ruhani ruhun çekiş gücünü artırır.²⁹⁹ Burada açlığı Allah için yapmak önemlidir. Çünkü nefsin alışmak gibi bir hasleti olur. Bazen nefis, ibadetlere de alışır ve o ibadetten sırf alışkanlığı olduğu için haz alır. Nefsi iyiye, güzelliğe, ibadete alıştırmak istenen bir şeydir. Oradaki ince çizgi bu alışkanlıkları Allah Teâlâ için ediniyor ve devam ettiriyor olmasıdır. Bunu anlamak için ise nefsin alıştığı bir ibadeti yapmak adına farzı kaçırma boyutuna geliyor olmasıdır. İbadet ve taat bile olsa nefis ile nefsin alıştığı şeylere dikkat etmek gerekir. Çünkü standart şartlar altında nefis isteklerine düşkün, ibadete ise gönülsüzdür. Nefsin ibadetlere koştuğu zamanlarda büyük sûfler onu hilekârlık ve düzenbazlıkla itham etmişlerdir.³⁰⁰

Sehl b. Abdullah (v. 874/1469) açlıkla mücâhede konusunda en dikkatli ve titiz olan mutasavvıflardandır, acıkınca güçlenir. Bir şeyler yiyince de zayıflamış.³⁰¹

“Sehl b. Abdullah (r.a.) bu esasta çok aşırı ve ileri gitmektedir. Onun nefis mücâhedesini hakkında pek çok delil ve burhanları vardır. Derler ki Sehl kendini her

²⁹⁶ Bkz. Şuara, 42/27.

²⁹⁷ Kaval, “Mevlana’nın Mesnevî’sinde Nefis Kavramı”, s. 154-155.

²⁹⁸ Kaval, “Mevlana’nın Mesnevî’sinde Nefis Kavramı”, s.162.

²⁹⁹ Sühreverdî, *Avârifü’l-Maârif*, s. 290.

³⁰⁰ Serrâc, *el-Lümâ*, s. 183,185.

³⁰¹ Serrâc, *el-Lümâ*, s. 232.

on beş günde bir kere yemek yemeye sevk etmiş ve uzun bir ömrü az bir gıda ile geçirmişti.”³⁰²

Gazzâlî, açlığın sonuçları bağlamında faydalarını şöyle derlemiştir ki, ilk dönem sûfîlerinin zikrettiklerinin özetlenmiş şeklidir: “Açlıkta on fayda vardır: **Birinci fayda:** Kalbin, saflık kazanması, tabiatın nurlanması ve basiretin açılmasıdır. **İkinci Fayda:** Kalbin incelik yumuşaması ve saflaşmasıdır ki insanoğlu bu sayede münacattan zevk almaya ve zikirden etkilenmeye hazırlanır. **Üçüncü Fayda:** Şehvetin ve serkeşliğin kırılması, nefsin uysallaştırılması, fazla sevinç ve neşe halinin bertaraf edilmesi ve oburluğun sökülüp atılmasıdır. **Dördüncü Fayda:** Allah’ın bela ve azabını ve bunlara dūcâr olanları unutmamaktır. Çünkü tok kalan kimse, açları ve açlığı unuttur. **Beşinci Fayda:** Faydaların en büyüklerinden olan bu beşinci fayda, bütün günahların şehvetini kırmak, kötülüğü emreden nefsehâkim olmaktır. Çünkü bütün günahların menşei şehvet ve kuvvettir. **Altıncı Fayda:** Uykunun def edilip, uykusuzluğa alışılmasıdır. Zira tok olan kimse çok su içer, çok su içen kimse ise çok uyur. **Yedinci Fayda:** İbadetlere devam etmenin kolaylaştırılması ve sağlanmasıdır. Zira çok yemek insanı çok ibadet etmekten alıkoyar. Çünkü yemek için bir zamana ihtiyaç vardır. **Sekizinci Fayda:** Vücudun sıhhatli olması ve hastalıkların ortadan kalkmasıdır. Çünkü hastalıkların sebebi, çok yemekten dolayı mide ve damarlarda meydana gelen karışıklıktır. **Dokuzuncu Fayda:** Geçimin kolaylaşmasıdır; zira az yemeyi adet edinen kimse için biraz mal kifayet eder. **Onuncu Fayda:** Müslümanın diğer Müslümanları kendi nefesine tercih etme ve zaruri nafakasından artan yiyecekleri ve servetini yetimlere ve fakirlere tasadduk etme imkânını bulabilmesidir.”³⁰³

Sûfîler, aç kalmaktan korkmaktan ziyade tok olmaktan çekinmiş ve tok oldukları günler için üzölmüşlerdir. Çünkü açlık Allah’tan kullarına bahşedilen bir ikramdır, açlık Allah Teâlâ nezdinde erişilecek bir mertebedir. Bu açıdan bakıldığında, açlık mücâhedenin temel ayaklarından olması hasebiyle çok kıymetlidir.

³⁰² Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 259-264.

³⁰³ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, ss. 203-212.

2. Killet-i Menâm (Az Uyuma):

İnsan hayatın rutin akışı içerisinde hem dünyevî işlerini halleder hem uhrevî meselelere yönelir. Çünkü dünya, ahiretin tarlası olduğu gibi, dünyanın şartlarına göre hayatımızı idame ettirebiliriz. Bu meşakkatli koşturmaca içerisinde beden dayandığı yere gider fakat bir müddet sonra dinlenme ihtiyacı hâsıl olur. “Uyku insanda korkudan ötürü meydana gelen gerginlikten, günlük hayatta oluşan problem ve zorlukların birçoğundan kurtulmaya yardımcı olmaktadır. Kur’ân’da Hz. Peygamber ve beraberindeki Müslümanların bedir savaşı öncesinde tedirginliklerinin, hafif bir uyku ile giderildiği anlatılmaktadır. ‘O sırada size, yine katından bir güven ve esenlik olmak üzere bir uyku saldırıyordu, sizi temizlemek, şeytanın vesvesesini sizden gidermek, yüreklerinize kuvvet vermek ve ayaklarınızı sağlam durdurmak için gökten üzerinize yağmur indiriyordu.’³⁰⁴ Böylece Müslümanlar uyandıklarında tedirginliklerinden kurtulmuşlar, güven ve huzura kavuşmuşlardır.”³⁰⁵ Bu haliyle uyku, bir noktada Allah Teâlâ tarafından gelen inayettir. Başka bir perspektiften olarak “insan uykudan uyandığı zaman, iç âlemi fitri temizlik halinde olur. Bu yüzden gönlün, zikir-i ilahiden gayri şeylerle meşgul olarak değişmesine, uyandığındaki fitrat nurunun zail olmasına fırsat vermemeli, gönlünde masivanın yer tutmasından korkarak, Allah’a sığınıp yalvarmalıdır. Batını bu dengeyi sağladığı zaman, kalbe gelecek nurların ve ilahi feyizlerin yolunu temizleyip açmış olur. Bu durumda gecenin manevi ihsanlarının onun üzerine bol bol akıtılması layıktır. Artık, kurb-i ilahi, kul için bir sığınak ve barınaktır.”³⁰⁶

Dinlenmek için uykunun lazım olduğundan bahsetsek de yemenin aşırısının nefse güç verdiği gibi, uykunun aşırısı da gafleti artırır. “Uykunun fazlalık ve devamlılığı gafletin uzunluğuna, aklın azlığına, ferasetin eksikliğine ve kalbin dalgınlığına sebep olur. Bütün bunlarda fırsatı kaçırma söz konusudur. Fırsatı kaçırma ise, ölümden sonra pişmanlık demektir.”³⁰⁷Uyku, fitratın özelliklerindedir. Fakat fazla uyku Allah’tan gafil kalma süresini uzatarak kalbi hantallaştırır, bu yüzden şeytanın aletlerinden biridir.³⁰⁸

³⁰⁴ Bkz. Enfal, 8/11.

³⁰⁵ Demirdaş, “Riyâzet Eğitimi İle Gerçekleşen Manevi Olgunluk”, s. 86.

³⁰⁶ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 472.

³⁰⁷ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 335-336.

³⁰⁸ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 473.

Uyku konusunda şeyhler arasında ihtilaf vardır. Hucvirî bu mevzuu delilleriyle eserinde derinlemesine incelemiştir. Uykudaki ihtilaf, uyumanın iyi mi kötü mü olduğu yönündedir. Bu konuda Cüneyd ve Ali b. Sehl ihtilafın başındaki iki temsilci görünümündedir. Ali b. Sehl, Cüneyd'e yazdığı bir risale ile uykunun gafleti artırdığını, hakiki Hak dostlarının uykuyu tercih etmeden gerekirse kendini zorlayarak Allah'ı zikretmesi gerektiğini, ölümün kardeşi olarak ifade edilen uyku yerine hayatı yani uyumamayı tercih etmeyi doğru bulduğunu ifade etmiştir. Uyumamayı, uyumaya tercih edenlerin delili olarak uykunun cennette olmamasını, Hz. Âdem uyuduğunda kendisinden Hz. Havva'nın yaratıldığını ve başlarına gelen musibetlerin Hz. Havva'dan kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir. Cüneyd bu risaleye cevaben muhalefet ederek uyuyan insandan kalemin kaldırıldığını, şeytanın uyuyan insana tesir edemediği için insanın uyumasından hoşlanmadığını, uyuyan kişinin günah işlemekten uzak olduğunu, Hz. Peygambere gecenin sadece bir bölümünde uykusuz kalmasının emredildiğini³⁰⁹, uykusuzluğun bizim zorunlu eylemimiz ve galebe çalan uykunun ise Allah'ın kulu üzerindeki zorunlu eylemi olduğu için Allah'tan gelenin daha hayırlı olacağını, bedir savaşından önce gelen uykunun sekinet getirmesini, Ashab-ı Kehfe tercih edilenin uyku olmasını delil göstermiştir. Hucvirî bu iki tezleri sentezleyerek, zorlanarak yapılan uykusuzluğun kıymetinin olmadığı savına ulaşmıştır. Kulun iradesinin nihayete erdiği bir dereceye ulaşmasıyla onun için uyku da uyanıklık da birdir, herhalde aziz ve ulu olur.³¹⁰

Uyku hakkındaki ihtilaftan gaye olarak her iki taraf da kulun Allah'a olan kurbiyetini temel alarak değerlendirmeler yapmıştır. Burada uyku için de bir ölçü, usul ve adabtan bahsetmek yerinde olur. Her insana göre bireysel anlamda bu ölçü kapasitesine göre değişebilir. Uykunun azı hem bedene hem ruha rahatlaktır. Az uykudan maksat ise vücudun dinlenmesine yetecek kadar olmasıdır. Bunu insan kendisi takdir eder. Vücuda eziyet vererek uykusuz kalmak makbul değildir.³¹¹ Çünkü insan dünyada bir taraftan Rabbine kulluk vazifelerini yaparken diğer taraftan dünyada geçimini sağlamak zorundadır. Bunun için ise bedene n bir güce ihtiyacı vardır. Bu görev ve sorumluluklarını yapmayacak kadar aciz duruma düşürecek

³⁰⁹ Bkz. Müzemmil,73/2.

³¹⁰ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 412-415.

³¹¹ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 218.

uykusuzluk doğru değildir. Ayetlerde de Allah geceyi dinlenilmesi için bir örtü³¹² yaptığını buyurmuştur. Dolayısıyla dinlenmek ve uyku insanın fitri bir ihtiyacıdır.³¹³

Bununla birlikte killet-i menâm olarak ifade edilen az uyumak pratiği mücâhedenin temel yöntemlerinden olacak kadar önem arz etmiş ve tasavvuf yolunun önemli bir uygulaması olarak yerini almıştır. Çünkü az uyku birçok faydaya sebeptir. Uykunun çoğu kalbi katılaştırıp gafleti artırdığı için, azaltılması kalbi cilalar, nurlandırır, parlatır, dünyadan el etek çekmesi kolaylaşır, ahiret istekleri canlanır. Hak dostlarının uykusu galebe ile olur, uyumak için kendilerini zorlamazlar³¹⁴

Hakk'a vasıl olmak için sâlikler az uykuya niyet ederler. Nefis uykuyu sevdiği ve istediği için zorlar. Hak dostları nefsin bu isteğini karşılıksız bırakmış ve ihtiyaçtan fazlası olan uyku için direnmişlerdir. Şah Kirmânî'nin kırk yıl uykuya direnip, sonunda uykuya yenik düştüğü ve ilahi tecelliye mazhar olduğu rivayet edilir. Ve uykusuzlukta Allah'a vuslatı düşünürken uykusunda ilahi tecelliye mazhar olan bu zata uykusuz gecelerinin hürmetine bu ikramın yapıldığı bildirilir.³¹⁵ Sâlik, uyku konusunda da nefsi ile mücâdele etmelidir. Uyumakla Hakk'ın nuruna erişilmez. Hakiki Hak âşıkları Allah'ı bırakıp uyumazlar.³¹⁶

Uykusuzluk, kalbin cilası ve aydınlanması için önemli bir etkiye sahiptir. “Bir âlimimiz şöyle demiştir: ‘Kim kırk gece halisane bir şekilde uykusuz kalırsa semanın melekûtu müşâhede yoluyla kendisine görünür.’ Bu âlim başka bir vesilede de hayrın tamamını dört şeyde toplandığını söyledikten sonra bunlar arasında ‘gece uykusuzluğu’nu da saymıştır. Şunu bil ki âlimlerin uykusu, ancak uzun süren uykusuzluğun ardından uykunun ağır basmasıyla olur. Onlar bu uykusuz vakti mûkaşefe, şuhûd ve Allah'a yakınlık için kıyam ile geçirirler.”³¹⁷

Allah'a erişmeyi niyetine alan bir kul artık, sıradan heveslerden uzaktır. Bu bağlamda Hakk'ı irade eden mürid için uyku olmaması gereken bir haldir. Uykusuzluk, müridden gönüllü olarak hâsıl olur, yani Hakk'ı irade etmenin doğal bir neticesi olarak ortaya çıkar. Ölçü dâhilinde, nefsin de hakkını ihlal etmeyecek şekilde

³¹² Bkz. Rum, 30/23; Nebe, 78/9-11; Kasas, 28/73; En'am, 6/60.

³¹³ Demirdaş, “Riyâzet Eğitimi İle Gerçekleşen Manevi Olgunluk”, s. 85.

³¹⁴ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 181.

³¹⁵ Demirdaş, “Riyâzet Eğitimi İle Gerçekleşen Manevi Olgunluk”, s. 86-87.

³¹⁶ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 217.

³¹⁷ Mekkî, *Kûtü'l Kulûb* C. I, s. 328.

az uyuma pratiği yapılmalıdır. Galebe hali olmayıp, uyku bastırmayana kadar uyumamak ihtiyar edilmelidir.³¹⁸

3. Killet-i Kelâm (Az konuşma):

İnsan sosyal bir varlıktır. Aile, arkadaş, akrabalar vs. bir çevreye sahiptir. Bu birliktelikler içerisinde hayatını devam ettirirken asgari düzeyde dikkat etmesi gereken genel kaideler mevcuttur ve bu kendiliğinden oluşmuş olan sosyal yasalara uyumu, hem sağlıklı bir birey olmasının neticesidir hem de insana huzurlu bir hayat temin eder. Bu anlamda ilişkilerimizin büyük çoğunluğunu konuşma belirlemektedir. Konuşmada da bir usul, adabtan bahsedilir. Çünkü dilin insanlar üzerindeki işlevi çok önemlidir. Tasavvuf terminolojisinde mücâhede ve riyâzetin önemli yöntemlerinden olan killet-i taâm uygulaması neden ortaya çıkmıştır? “Çünkü çok konuşmak ruh için bir nevi kirliliktir ve fikri dağıtır. Bunun zıttı olan ve riyâzetin önemli bir saç ayağı konumunda bulunan az konuşmak veya sessizlik ise fikrin derinleşmesine, ruhun güçlenmesine vesile olmaktadır. Sükût, sözcüklerden, kavramlardan, sembollerden ve formüllerden daha öte bir gerçekliktir. Sükût, dilin zihnin üstündeki sultasını kırar ve bizim iç ve dış gerçekliği tecrübe etmemize imkân sağlar.”³¹⁹

Hz. Peygamberin sözlerine ve ulemanın ifadelerine baktığımızda konuşmaktan çok susmaya teşvik ettiklerini görürüz. Dil, insanın en keskin imtihan noktalarından biridir. İçte bulunanın dışarıya yansıdığı bir kanaldır. Dil ile sarf edilen sözler neticesinde insana dair yargılar, algılar oluşur, sözleri ile insan sosyal hayat içerisinde kendine bir konum belirler ve imanın ilk etabı da dil ile olan ifadedir. Ehli sünnet ulemaya göre, kişinin müslüman muamelesi görmesi için dil ile bunu beyan etmesi gerekmektedir, aynı şekilde tekfir için de sözlü ifadeler önem arz etmektedir. İman ve küfür çizgisini belirleyecek kadar özel bir konumda olan dil için elbette çok hassas olmak gerekmektedir. Bu anlamda bir müslüman, ağzından çıkacak olan her kelimeyi kuyumcu terazisi hassasiyetinde tartması gerekmektedir. Dilde gösterilen ihmalin neticeleri tehlikeli ve acı olabilmektedir. Tirmizî'nin ifadesi ile kıyamet günü amel defterinde kötülük namına olan şeylerin çoğu dil kaynaklı, hayır olarak bulunan

³¹⁸ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 412-415.

³¹⁹ Demirdaş, “Riyâzet Eğitimi İle Gerçekleşen Manevi Olgunluk”, s. 88.

şeylerin çoğu ise kalbin kazandıklarıdır.³²⁰ Bu dünya hayatında büyük küçük her şeyin kaydedildiği amel defterleri anbean söylenen her sözü de kaydetmektedir. Bu yüzden bir Hakk yolcusu rastgele konuşmaz, her şeyin kaydedildiği bilinci ile konuşmadan önce tartar, düşünür. “Denir ki: söylenen her kelime için üç defter açılır. Birinci ve ikinci defterde ‘Nasıl?’ sorusunun cevapları yazılır. Üçüncü deftere de ‘Kimin için?’ sorusunun cevapları yazılır. Kul eğer bu üç defterden de kurtulursa kurtulur. Eğer kurtulamazsa, hesap için beklemesi uzadıkça uzar... Hasan el-Basri (v.110/728) şöyle demiştir: Mümini dili kalbinin arkasındadır. Konuşmak istediği zaman tefekkür eder. Konuşmak eğer lehinde ise konuşur. Aksi halde dilini tutar. Münafığın kalbi ise, dilinin ucundadır. Yani o, kalbine doğan her şeyi söyler. Konuşmadan önce hiç duraksamaz ve düşünüp taşınmaz.”³²¹

Vuslat derdi içerisinde olan sâlik muhatap olduğu sözlerin kendisinde oluşturacağı etkiyi bilir, aynı zamanda kendi sözlerinin hem kendinde hem muhataplarında benzer etkileri oluşturacağını farkında olur. Bunun için konuşmasına bir disiplin getirirken, kulağından girecek sözlerin sahiplerinin de bu disipline faaliyetini yapmış olması hususiyetini gözetir. “Söz, toprağa düşen buğday gibidir; çürük ve bozuk olduğu zaman büyümmez. Sözün bozulması, içine hevaî şeylerin karışmasıyla olur. Mürşid, sözü nefsanî şeylerden temizler ve onu en temiz bir şekilde Allah’a teslim eder. Sonra Allah’tan ilahi yardım ve (sözünde) istikamet ister, peşinden de konuşur.”³²²

Allah “Biz insanoğlunu mükerrem kıldık.”³²³ buyurmuştur. Müfessirlere göre ayette bahsi geçen mükerrem olma insanda bulunan nutk vasfındandır, bu vasıf insanı hayvandan ayıran bir özelliktir. Kulun Allah’a hamd etmesi, iyiyi hayrı söylemesi, birliğini ikrar etmesi gibi yönleri ile dil kul üzerindeki büyük bir nimettir. Külfet nimet nisbetindedir. Bu açıdan böyle büyük bir nimetin tehlikesi, hassas noktaları da elbette çok olacaktır. Hz. Peygamber (s.a.v.)’in ümmeti adına endişelendiği en büyük etkenlerden biri de dildir. Bu sebeple tasavvuf yolunu tutanlar sözlerini çok düşünürler, hayır olacaksa konuşur, değilse susmayı tercih ederler zaruret olmadıkça konuşmazlar. Onlar “Onlar zannediyorlar mı ki, biz

³²⁰ Tirmizî, *Nefsin Terbiyesi*, s.16.

³²¹ Mekkî, *Kûtü’l Kulûb*, C. I, s. 328-332.

³²² Sühreverdî, *Avârifü’l-Maârif*, s. 512.

³²³ Bkz. İsrâ, 17/70.

sırlarını ve fısıldaşmalarını işitmiyoruz? Hayır, hiç de öyle değil, memurlarımız yanı başlarında yazmaktadırlar.’³²⁴ayeti üzerinde tefekkür ederek, amel defterine yazılanlardan ve yanlış konuşmaktan korkarlar.³²⁵

Kalpte olan dile yansır. Bununla birlikte insan çok karmaşık bir yapıda yaratılmıştır. İnsan için tek bir iddiayı geçerli kılmak mümkün değildir. Konuşma ve sükût konusunda da bu böyledir. Şöyle ki her zaman için susmak iyidir, konuşmak kötüdür denilemeyeceği gibi her zaman sözler insanın niyetini ve kalbini izhar eder demek de mümkün değildir. Bu durumda münafık kavramını ortadan kaldırmış oluruz. Yukarda ifade ettiğimiz üzere sözler kısmen kalbin aynasıdır. Fakat bazen sözler çok cilalı olduğu halde perdenin arkasında aslında hiç olmayan bir şeyi varmış gibi gösterebilir. Yahut susma erdemi de aynı şekilde, aslen olmayan iyi meziyetleri var gibi gösterebilir. Burada Mekkî güzel bir detaya temas etmiştir. Kulun sözleri kendi hakkındaki kanaati oluştursa da tek ölçüt değildir, amellerine de bakılmalıdır. Amelleri istikamet üzere olan kulun dili de istikamet üzere olur. Amellerinde fesad olan kulun dilinde de muhakkak bir yanılma söz konusudur. Başka bir boyutla teyid ederek akıl azaldıkça sözün çoğaldığını ifade etmiştir. Bu sebeple en makul olan davranış sükûtu tercih etmektir.³²⁶

Sözün bir anlam kazanabilmesi için Allah güzel bir ölçütü bize bildirmiştir: “Sözü Allah’a davet edenden daha güzel olan kim vardır”³²⁷ “İyi söz!”³²⁸ “İman ettik, deyiniz.”³²⁹ ayetlerin de işaret ettiğine göre söz salt kötü ve kötülüğe götürücü değildir. “Kelamı sükûta ve sözü susmaya tercih edenler şöyle demişlerdir: Halleri beyan etmek Hakk’tan bize emirdir. Çünkü dava mana ile kaimdir. Şayet bir kimse bin yıl bile kalbi ile sırrı (ve Hakk’ı) bilse ve ikrarı marifete rabt etmekten bir zaruret de onu menetmese; onun hükmü kâfirlerin hükmü olur. ‘Rabbinin nimeti dile getir.’³³⁰ demek suretiyle Yüce Allah, müminlerin tümüne hamdı, senayı ve şükürü emretmiş bulunmaktadır. Meth u sena ve nimeti dile getirme, onun sözüdür. (Hakk’ın kelamıdır, bunu sözle o anlatmıştır.) bunda şüphe yoktur. Şu halde bizim

³²⁴ Bkz. Zuhruf, 43/80.

³²⁵ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 415-418.

³²⁶ Mekkî, *Kûtü'l Kulûb*, C. I, s. 328-332.

³²⁷ Bkz. Fussilet, 41/33.

³²⁸ Bkz. Bakara, 2/263.

³²⁹ Bkz. Bakara, 2/136.

³³⁰ Bkz. Duha, 93/11.

sözümüz rububiyete tazim içindir. Çünkü Hakk Teâlâ; ‘Bana dua ediniz, duanızı kabul edeyim.’³³¹buyurmuştur. Yine şanı yüce olan Allah der ki: ‘Bana dua ettiği vakit, dua edenin duasını kabul ederim.’³³².”³³³ Hakk Teâlâ’yı tazim, hamd için konuşmakta her hangi bir beis söz konusu değildir.

Gazzâlî de bu konuda ince bir çizgi ile dilin işlevine göre kıymet kazanacağını ifade etmiştir. Uzak durulması gereken hususları uzun uzun izah etmiştir. Dil, Allah Teâlâ’nın büyük nimetlerinden ve harikulâde sanatının inceliklerindedir. Dilin kendisi küçüktür, fakat ibadeti ve isyanı büyüktür. Zira küfür ve iman ancak dilin şehadetiyle açığa çıkar. Oysa küfür ve iman, taat ve isyanın hedef ve gayeleridir... Dilin iman ve inkâr, kulun kurtuluşu açısından yeri çok önemlidir. Gazzâlî bu konu ile alakadar olarak eserinde dil ve konuşma konusuna oldukça geniş yer ayırmıştır. Bu bağlamda; susmanın faziletini, malayani konuşmanın felaketini, fuzuli konuşmanın, batıla dalmanın, mücâdelenin, münazaanın, avurtları dolduracak şekilde konuşmada lafazanlığa gitmenin, seci’ ve fesahat için zorlamanın, konuşmada tasannu yapmanın afetini ve hatiplik davasında bulunan, fasih konuşmak için kendilerini zorlayan kimselerin adetlerinden olan diğer tehlikelerin afetlerini, fahiş konuşmanın, küfretmenin, bozuk dilli olmanın, bir hayvana, cansız bir maddeye veya bir insana lanet okumanın, şiirle teganni etmenin afetlerini zikretmiştir.³³⁴

Gazzâlî’nin dili felakete sürükleyen halleri izahına ilaveten Mekkî de konuya yer ayırmış ve dil ne yaparsa Allah’ın gazabını kul üstüne çekeceğine dair benzer izahlara etmiştir. ‘Dilin günahları arasında yalan, gıybet, koğuculuk ve iftira, yalancı şahitlik, namuslu bir insana iftira etmek, Allah’a iftirada bulunmak, boş yere yeminler etmek, ilgisiz yerde konuşmak, faydasız konulara dalmak’ gibi dile dair büyük günahları zikretmiştir. Dil ile işlenen bu günahlar sâlikin kalbinin dağılmasına, gayretinin kırılmasına sebeptir.³³⁵

Gazzâlî’nin ifade ettiği söz kalıplarından uzak durularak yapılan konuşmalar insanın aleyhine değildir. Hucvirî, sözü ve sükûtu boş ve manasız olan insana

³³¹ Bkz. Gafir, 40/60.

³³² Bkz. Bakara, 2/186.

³³³ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 415-418.

³³⁴ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 260.

³³⁵ Mekkî, *Kûtü'l Kulûb*, C. I, s. 336-338.

nazaran, susması hilim, konuşması ilim olan insanların konuşmasının sükûtundan daha hayırlı olacağını ifade etmiştir.³³⁶

Sözleri hükümler nev'inden değerlendirirsek; “sözler halkın dilinde dört mertebedir. Biri haramdır ve biri helaldir ve biri helal ile haram karışıktır ve biri dahi ne helal ve ne haramdır. Amma ol kim sırf haramdır, ol hemen şol ağı gibidir, yani öldürür. Mesela kasıtlı yalan söylemek gibi, şirk gibi veya fuhuş gibi. Bunların cemisi haramdır, gönlü öldürücüdür, bunlardan gayet sakınmak gerekir... Ve bir dahi şol söz kim sırf helaldir ol nafidir, tiryaktır, ağuları döndürücüdür. Mesela günahları anıp tevbe etmek gibi, elhamdülillah demek gibi, Allahu Ekber demek gibi, fikir ile ihlâsla vaaz edip, nasihat edip Hak için ölüp, dünya kesp ve halkın methe veya riyaset olmaya; hemen ancak Hak rızası için enbiya ve evliya sözlerin söyleyip, halkı hak yoluna davet etmek gibi, bunların cümlesi helaldir... Ve ol bir dahi, helal ve haram karışıktır, ol söz hem ıssı eder, hem ziyan eder. Bunun gibi sözlerin adama ziyarı çoktur. Mesela dünya ve ahiret sözlerin söyleye, emri maruf nehyi münker eyleye, amma eğer riya ile söylerse veya şöhret olsun diye söyler, yani ‘hoş kişi olur şu kişi’ desinler diye etmek, yine bu sözler ağıdur. Cümlesi kendine ziyandır, ıssı helak eder.”³³⁷

Mücâhede ve riyâzet metotlarından en etkilileri arasında zikredilen killet-i kelâm arınma ve manevi terbiye için önemlidir. Sükût ve tefekkür birbirini etkileyen iki kavramdır. Arınma yolunda tefekkür çok önemlidir. Arif zatlar hikmeti, tefekkür ve sükût ile elde ettiklerini ifade etmişlerdir. Susmak sadece dil ile değil bu sükûta kalbin de iştirak etmesi ile bir anlam ifade eder. Zira kalp ve diğer tüm organların da sükûtu mevcuttur, diyerek arınma yolunda tefekkürün önemine dikkat çekilmiştir. İnsan iç ve dış dünyasında susmayı sağlaması ile kişiliği dönüşür ve gelişir. İçten susma kalbin ve organların Allah’a tevekkül etmesidir. Kuşeyrî bunu Allah’ın hükmüne karşı tam bir uyum içinde olmak olarak tarif eder.³³⁸

Hikmet, hadiselerle ilahi nazar ile bakabilmek demektir. Hikmet, tefekkürle doğru orantılıdır. İlahi tecellileri temaşa eden insanın kalbine ilahi nurlar dökülür. Çok konuşan insanın ise düşünmeye vakti yoktur. Susmak, kalbi tasfiye eder,

³³⁶ Huevirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.415-418; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. I, s. 328-332.

³³⁷ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs*, s. 309-310.

³³⁸ Ayten-Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 95; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 212-216.

arındırır. Burada susmak değildir asıl gaye. Temelde amaçlanan kalbî yetkinliğe ulaştırılan bir vesile olması hasebiyle önem ihtiva eder. Dil konusunda üzerinde durulması gereken nokta, dilimiz hayrı söylüyor mu, hayra mı vesile oluyor, kalbi öldürüyor mu, boş ve anlamsız sözler mi sarf ediliyor? Dile hâkimiyet; konuşmayı disipline sokmak, düşünerek tartarak konuşmaktır. Bunu nefesine öğreten kişi, yanlış ve boş sözlerden uzak durmayı becerir. Susmak zabt etmenin mukaddimesidir.³³⁹ Konuşurken sözlerini seçerek konuşan bir kişi hem düşünerek hareket eder, hem de kendisini yanlış sevk edebilecek, manevi arınma sürecinde nefisini azdırıp kalbini kirletecek tasarrufattan imtina eder. Bu ise kişinin sakınma düzeyine, vera ve takva yoğunluğuna göre değişiklik arz edebilir. Sözü çok olanın hatası da çok olur. Söz azaldığında doğrular artar, selamet çoğu susmaktadır.³⁴⁰

Sükûtu gerekli kılan diğer bir husus ise boş ve manasız konuşmadır. “Büyüklerden biri şöyle demiştir: ‘İçinde yaşamadığı bir halden bahsederek manasız konuşan kimse, davasında eşekleşmiş olur. Allah ‘Kalın ciltli kitap taşıyan eşek misali’³⁴¹ diye buyurmuştur.”³⁴² Boş konuşma ifadesi için muhayyilede bir şablon belirmesi ve boş konuşmanın nelerle karşılaşacağı hususunda Mekki’nin şu sözleri önemlidir. “Denilir ki: gereksiz yere, mizah için veya eğlence için söylenen her kelime için kul beş noktada durdurulur ve kınanıp sözü ikrar ettirilerek şu sorular sorulur: Falan sözü niçin söyledin? Seni ilgilendirir miydi? İkinci soru, onu söylediğinde sana bir faydası oldu mu? sorusudur. Üçüncüsü, eğer onu söylemeseydin sana bir zarar gelir miydi? olacaktır. Dördüncü soru, sussaydın da selamete erseydin olmaz mıydı? sorusu olacaktır. Beşincisi ise şu olacaktır, keşke onun yerine Subhanallah ve Elhamdülillah deseydin de sevabını kazansaydın, olacaktır.”³⁴³

Mücâhede ve riyâzet nefsi kötü alışkanlıklardan ve sıfatlarından uzaklaştırmayı amaçlar. Nefis ise azılı bir düşmandır. Terbiye olması için sâlik müteyakkız, idealist, kararlı ve sebatkâr olup, dikkatli davranması gerekir. Bu bakımdan nefis, güzel konuşarak emsali arasında dikkat çekmekten, övünme vesilesi

³³⁹ Demirdaş, “Riyâzet Eğitimi İle Gerçekleşen Manevi Olgunluk”, s. 80.

³⁴⁰ Mekki, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 328-332.

³⁴¹ Bkz. Cuma, 62/5.

³⁴² Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 211.

³⁴³ Mekki, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 328-332.

olan sıfatlarını izhar etmekten, sevmediği hoşlanmadığı şeylerin arkasından konuşmaktan hoşlanır, böylece hem kendini beğenir, hem etrafındakilerin teveccühünü almayı ister, bu hali ile nefsanî konuşulmuş olur ki, Hak dostları bunu hıyanet kabul eder. Onun için söz çok defa felakettir, çünkü nefsi arındırmaktan ziyade, palazlandırıcı işleve sahiptir.³⁴⁴ Mücâhede yolunda olan sâlikler vera ve takvanın bir icabı olarak konuşmalarına, sözlerine azami derecede dikkat ederler.

Sükût ve konuşma arasında ince bir çizgi vardır. Her şart ve koşulda susmayı tercih etmek fazilettir diyemeyiz. Kuşeyrî, sükûtun selamet olduğunu ifade eder. Susulması gereken yerde konuşmak pişmanlık getirir. Susulacak mahalli ise, şeriat belirler. Bununla birlikte konuşulması gereken yerde susmak da vebaldir. Hak olan bir şeye dil uzatılırken susmak şeytandandır. Onun için sözün yerini bilmek basiretli irfan sahibi Allah Teâlâ adamlarının vasfıdır. Konuşmayı bilmeyen, arınma sürecinde olan insan için en güzel yol susmayı tercih etmektir. Bununla birlikte Kuşeyrî Allah'ın huzurunda susmanın da adaptan olduğunu ifade eder.³⁴⁵ Yalan ve gybet gibi kötü hasletlerden korunmak için susmayı tercih eden ile Allah'ın heybetinden dolayı susmayı tercih eden kul arasında büyük bir kalbi seviye farkı vardır.³⁴⁶

Yüce makamlara ulaşmak için veya ulaşılan bu makamları korumak için, Allah'ın seveceği bir kişilik oluşturmak için yapılan mücâhede ve riyâzet uğrunda önceki sûfîler çok gayret etmişlerdir. Ulaşacakları makamın yüceliğini bildikleri için bu uğurda çile çekmekten geri kalmamışlardır. Bu bağlamda sükûtun da buna ne denli hizmet ettiğinin bilincindedirler. Konuşmaya davrandıklarında susmayı kolaylaştırmak için kendilerine göre uygulamalar yapmışlar, kimisi her konuşmaya yelteneceğinde ağzına taş alarak konuşmayı zorlaştırmış, kimisi kendisini ilgilendirmeyen her sözü için namaz kılarak nefsin konuşmaktan men etmişlerdir.³⁴⁷

Hucvirî sükût ve sözü kısımlandırarak şöyle bir tasnifte bulunmuştur: söz de sükût da iki kısımdır. Sözün bir kısmı hak, bir kısmı batıldır. Sükût da bazen bir maksada bianendir, bazen de gafletten kaynaklıdır. Bunun için susmada da konuşmada da nefsin payı olabileceği için nefse her halde sıkı sarılmak gerekir.

³⁴⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 212-216; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 512.

³⁴⁵ Bkz. Araf, 7/204; Taha, 20/108; Ahkaf, 46/29.

³⁴⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 212-216.

³⁴⁷ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 328-332.

Susma ve konuşma hususunda nefesine kapılarak bazı iddialarda bulunanlar vardır. Bir gurup boş, fuzuli, lüzumsuz ve manasız laflar ederler ve bunu bir meziyet zannederek sözü susmaktan hayırlı görürler. Bir kısmı da bilgisizliği sebebiyle söz sunamadığı için susmayı bir fazilet gibi takdim eder ve susmanın efdal olduğunu söylerler. Bu iki gurup cehaletlerinde aynı seviyededir. Konuşma ve susma konusunda nefisini terbiye eden insanların hallerine bakıldığında susma ve konuşma fiilinin ya nefis tarafından ya Allah tarafından yaptırıldığını daha net ayırıştırabiliriz. Nefis terbiyesi olan insanlar Allah tarafından konuşturulur ve susturulurlar, onları Allah yönlendirir ve üzerlerinde tasarrufu vardır. Bu yüzden onlar hevasından konuşmazlar. Nitekim şeytan; “Ben Âdem’den daha hayırlıyım.”³⁴⁸ diye konuştu, başına geleni gördü. Hz. Âdem, ise “Rabbimiz, kendimize zulmettik.”³⁴⁹ diye konuşturulduğu vakit, onu dostluğa seçtiler. Buradan hareketle Hak dostlarının konuşmaları izinlidir denmiştir. Onlar sözleri ile gönüllere hayat verirler. Çünkü onlar nefislerine sahip olmuş, Allah ile bakar, görür, konuşur ve susarlar. Onlara göre müşâhedeye dayanmayan söz değersizdir. Bunun için genelde susmayı tercih ederler.³⁵⁰

Sükût hakkında ulemanın sözlerini eserinde derleyen Kuşeyrî’nin iktibaslarından hareketle sükût hakkında şu kanaate varılabilir: kalbi en güzel koruyan şey sükûttur. Söz hayra iletir, sükût ise şerden korur. Bir mecliste konuşmaya daha ehil varsa susmak en uygun davranıştır.³⁵¹

Konuşmanın gerekli olduğu durumlarda ise, sâlikin dikkat edeceği bir takım konuşma adabı vardır. “Konuşmadaki edep, destursuz ve emirsiz konuşmamak, susunca da cahil ve gafil bir halde olmamaktadır. Şeyhlerin sözlerine müdahale ve üzerinde tasarruf etmemek, onlara hitap ederken garip ifadeler kullanmamak, kelime-i şهادet getirdiği dili ile yalan söylememek, gıybet etmemek, Müslümanlara eziyet etmemek, dervişleri sadece ve mücerred bir şekilde isimleri ile çağırılmamak, sorulmadıkça konuşmamak ve söze ilk önce başlamamak müridler için gereklidir. Dervişlerin susmasının şartı, batıl karşısında susmamaktır. Konuşmasının şartı, hak

³⁴⁸ Bkz. A’raf, 7/12.

³⁴⁹ Bkz. A’raf, 7/23.

³⁵⁰ Hucvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, s.415-418.

³⁵¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 212-216.

olandan başka bir şey söylememektir. Bu esasın birçok teferruatı, sayısız latifeleri ve nükteleri vardır.³⁵²

Bir yönü ile kurtuluş, bir yönü ile helak olan dil için azami gayret göstermek gerekir. Dili kontrol etmeyi kolaylaştıran en güzel pratiklerden birini Gazzâlî uzlet olarak ifade eder. Kalbi zikre alıştırmak yalnızlıkta daha kolaydır. Dilin konuşmaya karşı olan isteği de yalnızlıkta kırılır.³⁵³

Dil, insanın hayatının nerdeyse tamamını şekillendiren bir etken olduğu için buradaki fayda bütün hayata yansıtacak, zarar ise bütün hayatı etkileyecektir. Bunun için dil üzerinde durulmuş ve ıslahına gayret edilmiştir. Konuşmak Allah'ın büyük nimetlerindendir. Kişi cenneti de cehennemi de diliyle kazanabilir. Eğer şeriatın çizdiği ölçüler dâhilinde kullanılır ve hakka hakikate, iyiliğe güzelliğe vesile olursa övgüye mazhardır. İlaveten hakkın söylenmesinin zaruri olduğu yerde susmak doğru değildir. Boş konuşmak, günah konuşmak ise kalbi lekelerir, nefsi palazlandırır, dinî gayreti ve mücâhede hevesini kırar. Mekkî bu konuda hoş bir çerçeve çizmiştir. Horasan âlimlerinden biri kendisinin vefatından sonra meclisine oturacağımız bir âlim olarak sükûtu ile tanınan, ibadet ehli fakat ilim bakımından meşhur olmayan birini tavsiye etti. Buna itirazı olanlara cevaben ise o zattaki vera ile bilmedikler hakkında konuşmayarak, insanları ifsad etmeyeceğini ifade etmiştir.³⁵⁴

4. Halvet/Uzlet:

Sâlikin, yanlış inançlarından, vasıflarından arınması, kötü özelliklerinden kurtularak, bütün dünya ile alakasını kesmek suretiyle yalnız olarak bir kenara çekilip yoğun konsantre ve motivasyon ile zikir gibi ibadet ve telkinlerle rabbine yönelmesine halvet denir. Sâlik için halvete müşid karar verir, zikirlerini belirler, belli bir süre tayin eder.³⁵⁵ Halvete yakın anlamı olarak uzlet kavramı da vardır. Uzlet ise, günaha girmemek için, daha ihlâslı ibadet etmek için insanlardan uzak yerlere çekilerek orada yaşamaktır.³⁵⁶ Halvet ve uzlet, aynı amaca istinaden yapılan benzer pratiklerdir. Aralarında fark ise yöntemdir. Halvete sâlik kendi isteği ile

³⁵² Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.415-418.

³⁵³ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 181.

³⁵⁴ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 328-332.

³⁵⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 192-193.

³⁵⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 364.

girmez, mürşidi yönlendirir, zikirlerini mürşidi belirler ve belli bir süre içindir. Uzlette ise kişi kendi kararı ile insanlardan uzaklaşır ve bunu bir yaşam tarzı olarak benimseyip inzivada bir hayat geçirir. “Denilmiştir ki, uzlet iki çeşittir: Biri farz, diğeri fazilettir. Farz olan kötüden ve kötülükten ayrılmaktır. Fazilet olan ise, fuzuli şeylerden ve boş işlerle uğraşan kimseden uzaklaşmaktır.”³⁵⁷ Her ikisinin amacı da nefsi arındırarak Hakk’a vasıl olmaktır.³⁵⁸

Halvet dini geleneklerin hepsinde mevcuttur. Bütün peygamberlerin hayatlarının bir kesitinde insanlardan ve dünyadan uzak halvet dönemleri vardır.³⁵⁹ Halvet tecrübesi Hz. Peygamberin hayatında da mevcuttur. Peygamberliğinin başlangıcın Hira mağarasında geçirdiği günler, ramazan aylarında girdiği itikâf ibadeti halvetin nebevî örnekleridir. Bu dönemde ruhen yükselirdi.³⁶⁰

Halvet, nefsin hiç istemediği fakat en çok faydasına olan riyâzet pratiklerinden biridir. Nefis, insanlarla birlikte yaşamayı ister. Oysa halvet tam tersi onu insanların ve çok sevdiği dünyadan koparır. Bu yüzden nefis halvetten hoşlanmaz. Fakat nefsi istemediği halde halveti tercih edince insan, nefsi boş alışkanlıklarından uzaklaşıp Allah’a yaklaşır. Halvet esnasında yaşadığı ruhi acıları bir müddet sonra yerini manevi bir feyz, haz ve lezzete bırakır. Zünnun-i Mısıri; halvetin ihlâsa sevk ettiğini ve sıdka ulaştırdığını söylemiştir.³⁶¹

Tasavvuf yolunun büyükleri, Allah’ın günahattan kurtarıp kendisine ibadete çekmek istediği kuluna yalnızlığı sevdirdiğini beyan ederler.³⁶² İnsanlardan uzaklaşarak kendini muhasebe eden nefis için bu amel mendup görülen faziletli ameller arasındadır. Çünkü bu vasıta ile insan, yakinen tecrübe ettiği haller sayesinde kalbiyle ahirete duyar, kalbi daima Ma’bud’u zikreder.³⁶³

Halvete sâlik kendi isteğine göre giremez. Çünkü halvet her insanın rahatlıkla kaldırabileceği bir pratik değildir.³⁶⁴ Bu bakımdan halvete girecek sâlike mürşid karar verir ve yönlendirir. Halvete girecek insanda belli vasıfları ararlar. Bu

³⁵⁷ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 536.

³⁵⁸ Yüksel, “Halvet (Uzlet, Çile) ve Celvet” *Özlenen Rehber Dergisi*, S. 15, Ankara 2004.; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 220.

³⁵⁹ Frager, *Tasavvuf Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum*, s. 216-217.

³⁶⁰ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 50.

³⁶¹ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 274.

³⁶² Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s. 197-199.

³⁶³ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. I, s. 333-334.

³⁶⁴ Serrâc, *el-Lümâ*, s. 239-240.

vasıfların en önemlisi ise, sâlikin kuvvetli bir iradeyle nefsinin isteklerinden vazgeçmiş olup, büyük bir arzu ile Rabbi'nin rızasını istemelidir. "Ebu Osman Mağribi: 'Halveti sohbeta tercih eden bir kimsenin, Rabbinin zikri müstesna, bütün zikirleri, Rabbinin rızasını isteme hariç bütün irade ve arzuları terk etmesi lazımdır, nefsin istediği sebeplerden hiçbirini istememesi ve onun arzularına sırt çevirmesi icap eder. Bu sığata haiz olmayan halveti onu fitneye veya belaya sürükler."³⁶⁵

Sosyal bir canlı olarak yaratılan ve madden de manen de insanlara ihtiyaç duyan insanın insanlarla birlikte yaşaması elbette mahza günah olarak tanımlanan bir durum değildir. Peki, halvet bahsi neden riyâzet ve mücâhedenin en önemlileri arasındadır. Bu uygulama daimi bir şekilde yapılan bir uygulama değildir. İnsanın eğitilmemiş nefsinin, insanlarla beraber iken hem daha fazla azgınlaşması hem de insanları da bu eğitilmemiş hali ile zarara sevk ettiği için, halvet uygulaması getirilmiştir. Bu pratik ile sâlik insanlardan beklediği hüsnü teveccühe olan meylinden arıtılmak istenir. İnsanlardan beklenen hüsnükabulün sâlikte ne gibi yaralar açtığı ve nefsin bu yöndeki hilelerini Sühreverdî güzel bir betimleme ile tarif etmiştir. Bu isteği olan nefis, rıfk ile iyi şeylere dalarak sâlike tesir etmek ister, Allah'ın kullarına hizmeti güzel gösterir. Bu şekilde Allah'tan koparak sebeplere daha çok değer vermeye başlayan nefis işlerinde insanların teveccühünü gözeterek çok zaman yapmacık söz ve fiillere düşer. Bu da kalpte onulmaz yaralar açar ve nefsin tedavisi güçleşir.³⁶⁶ Şibli'ye göre Allah ile değil de halk ile ünsiyet kuran kişi iflas etmiştir. Bu nedenle kötü huyları terbiye için Sehl b. Abdullah halvet, sükût ve helal rızkı tavsiye etmiştir.³⁶⁷

Halvetin amacı, kalbi dünyadan uzaklaştırmaktır. Allah'ın nimetleri üzerinde tefekkür ederek kalben Allah'a ünsiyet oluşturmaktır.³⁶⁸ Halvette dış uyarıcılar azaltılır, hatta yok seviyesine kadar indirgenerek masiva minimize edilir. Boş denecek kadar sade bir oda tasarlanır. Dış etkenlerin azaltılması iç dünyaya dönüşü sağlar. Odağını sadece Allah'ı tefekküre yönelten insan bu zamana kadar olan algılamalarından sıyrılır³⁶⁹ Kalbini halktan uzak tutarak bütün gayretini Rabbine

³⁶⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 197-199.

³⁶⁶ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 166.

³⁶⁷ Ayten-Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 94.

³⁶⁸ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 220.

³⁶⁹ Ayten-Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 98.

yönlendiren nefsin sebatkârlığı, kararlılığı güçlenir. İnsanlarla birliktelik kalben karışıklığa sebep verdiği için iradeyi çok etkiler. İradesi güçlenen insan, dünyevi hazlarından da arınır. Gözden giren gönülde yaşar kaidesince gözlere görünen kirlilik azaldıkça kalp de saflaşır.³⁷⁰

Halvet sâliki dünyevî lezzetlerden uzaklaştırmak için yapılan uygulamadır. Fakat burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır ki halvet insanı dünyadan tamamıyla uzaklaştırmak istemez. İnsanlardan ve sosyal hayattan uzaklaşma konusunun çerçevesinin net çizilmesi gerekir. Bu netlik sağlanmazsa, konu ile ilgili yanlış anlaşılmalara ortaya çıkar ve toplumdan kendini tecrid etmiş bir müslümanlık algısı gelişir ve bu islam felsefe ve ahlakına aykırıdır Allah kulunun tamamen dünya ilişkilerinden kopmasını istemez. Bilakis sosyal bağların kuvvetli olması için, akrabalık, komşuluk gibi sosyal algıların önemi üzerinde durur.³⁷¹ Kuşeyrî üstadlarından aktardıkları ile halktan giyimi, kuşamı, yediği içtiği ile ayrışmamasını önermekte, onlardan sırrı ve batını ile nefsinden kopmakla ayrılması gerektiğini ilave etmiştir. Halktan ayrılıp inzivada yine nefsinden uzaklaşmamış olmak bir anlam ifade etmemektedir.³⁷² Tasavvufun ulaşmak istediği güzel ahlak prensibi de insanın tamamen toplumdan kopuşunun istenen bir fiil olmadığını ispatlamaktadır ki tasavvufu diğer mistik ideolojilerden ayıran yönü halk için Hakk ile olma halidir.³⁷³ Yani halvet ile dünyevî istek ve arzuları kalpten atmayı öğrenen sâlik halk için Hakk ile yaşayacaktır. (halvet der encümen) Kalabalığın içinde de yalnızlıkta da her an Allah ile olabilme kıvamına erişirmeyi amaçlar halvet. “Halvetler iki kısımdır: Birisi insanlardan uzak bir yerde oturup melekût âlemine muttali olmaya çalışmaktır. İkinci halvet ise cemiyet içinde yapılan halvetlerdir ki sâlikin kalbinin halkı görmeden uzak olup Hakk ile hazır olmasıdır. Hâlbuki kendisi de halkın arasındadır. Bu takdirde zâkir, zikr-i kalbîden öyle müstağrak olmuştur ki sokağa çıktığı zaman bile ne insanları duyar ve ne de onlarla meşgul olur. Çünkü görmesine artık imkân kalmamıştır. İşte hakiki halvet budur. Hakk Teâlâ Hazretleri de Kitab-ı Kerim’inde bu olgun ve kâmilleri övmüştür.”³⁷⁴ İnsanların içerisinde insanlarla birlikte fakat

³⁷⁰ Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. I, s. 333-334.

³⁷¹ Ayten-Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 109.

³⁷² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 197-199.

³⁷³ Ayten-Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 95-96.

³⁷⁴ Kotku, *Nefsin Terbiyesi*, s. 356-357; Ayten-Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 131.

kalbi Allah'arabt ederek yaşamak lazımdır. İnsanlar arasında yaşarken dikkat edilmesi için işaret edilen tehlike insanlara gösterişte bulunma halidir.³⁷⁵

İnsanlardan uzak kalmak esas istenen gaye değildir. Halvet diğer pratikler olduğu gibi, insanları Allah'a yaklaştıracak bir vesile ve araçtır, asıl amaç değildir. Halveti tercih eden sâlikler için Hakim Tirmizî Hz. Peygamberin bir hadisinden referansla zayıf mümin ifadesi ile vasıflandırır. "İnsanlardan gizli kalmayı ve halini saklamayı isteyen veli, henüz Allah'a ulaşamamış olasından dolayı böyle davranmaktadır. Zira vuslat nurları nefsinin şehvetlerini yakmıştır. Burası zayıfların makamıdır. Zayıf velinin bu şekilde davranması ve (dünyanın) pisliklerine karşı hazırlıklı olması doğru bir davranıştır. Şayet böyle yapmazsa kuds makamına ulaşamaz."³⁷⁶ Hakim Tirmizî'nin bu tasnifinin ile ilgili olarak Kuşeyrî de Hz. Peygamber referanslı olarak en iyi yaşam tarzının cihâd ve uzlet olduğunu ifade etmiştir.³⁷⁷ Zayıf mümin de güçlü mümin de Allah katında makbuldür. Her ikisinin de rızayı kazanacağı amelleri vardır. Ya halk arasında yaşar ve Allah için cihâd eder, ya da uzlete çekilir ve ömrünü Rabbine ibadetle geçirir.

Serrâc, eserinde halvet ile alakalı olarak altmış yıl müddetince halkla yaşayıp sonrasında inzivaya çekilen bir zattan bahseder. Buz zatın inziva sürecinde, evradını okuyamadığını fark ederek Allah'a olan imanını tazelediğini ifade eder. Diğer bir örnekte de halk arasında iken amellerinde huzuru kalp olan bir kimsenin, insanlardan uzaklaştığında bu halin gittiğini görerek uzlette o hali bulana kadar uzlete devam ettiğini hikâyeye etmiştir.³⁷⁸ Serrâc'ın bahsetmiş olduğu bu tecrübeler, ihlâs ile yapılan halvetin neticesinin örnekleridir. Zira kul halk içinde ibadetin samimiyetini hakiki manada tartamayabilir. Fakat halvette riya yapabileceği insanlar olmadığı için kalbindeki samimiyeti daha şeffaf terazilerle ölçebilir. Bu anlamda halvetinin ihlâslı ve samimiyetle yapıldığını sâlik nasıl anlar? "Kulun halvete girişindeki niyet ve halinin sağlam olduğunun alameti ve orada ihlâsı koruduğunun ve halvetinin kendisine bir fayda verdiğinin işareti; onun kırk günden sonra kalbini tamamen dünyadan çekmiş olması ve ebediyet yurdu olan ahirete yönelmesidir. Çünkü dünyadan kalbi çekmek yani zühd hali hikmetin ortaya çıkması için gereklidir.

³⁷⁵ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. I, s. 333-334.

³⁷⁶ Tirmizî, *Hatmu'l-Evliyâ*, s. 137.

³⁷⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 197-199.

³⁷⁸ Serrâc, *el-Lümâ*, s. 239-240.

Dünyadan gönlünü çekmeyen kimse hikmet sahibi olamaz. Bir kimse kırk gün halvete girer de hikmeti elde edemezse, bu onun halvetin şartlarını ihlal ettiğini ve amelinde Allah için ihlâs sahibi olmadığını gösterir. İhlâs sahibi olmayan da Allah'a ibadet etmiş olmaz. Çünkü Allah bizlere ameli emrettiği gibi, amel de ihlâs sahibi olmamızı da emrederek şöyle buyurmuştur: 'Hâlbuki onlar, ancak dinde ihlâs sahibi olarak Allah'a kulluk yapmakla emrolundular.'³⁷⁹,³⁸⁰

Halvette sâlik bazen halvete de ünsiyet edebilir. Yani halveti salt Allah rızası için değil, bizzat halveti de sevdiği ve istediği için halvete rağbet edebilir. Kuşeyrî bu ikisine dikkat çekmiş ve halvetin kendisine olan ünsiyetle, halvet vesilesi ile Allah'a karşı kurulan ünsiyetin nasıl ayırt edileceğini belirtmiştir. Eğer halvet bittikten sonra, huzur da bitiyorsa sâlik Hakk ile değil halvet ile ünsiyet halindedir. Ama Hakk ile ünsiyet halinde olsaydı, her yerde huzurlu olurdu. Uzleti tercih eden izzeti tahsil eder. Buna ilaveten uzleti tercih ederken sâlikin niyetinin insanların şerrinden korunmak değil, insanları kendi şerrinden korumak olmasını ifade eder. Çünkü nefisini hor gören mütevazı, nefisini beğenen ise kibirli olur. Hakk dostları çizgilerinde bu kadar hassas ve ince davranmışlardır.³⁸¹

Halvet, nefis için oldukça ağır ve ağırlığına mukabil faydayı haiz olan bir uygulamadır. Doktora gidip derhal şifa bulunmadığı gibi, halvet de bir anda insanın hayatında bir anda büyük değişikliklere sebebiyet vermeyebilir. Bunu beklemek yanlışdır. Fakat halvet esnasında insan, nefis ile mücâdele yöntemlerini öğrenmiş, nefisini kontrol altında tutmayı tecrübe etmiş olur. Yani halvet ile kemal yollarını öğrenir, halvetten sonra da istikrarla devam ederse büyük değişiklikler gözlemlenebilir.³⁸² Duyu organlarımızdan kalbimize ulaşan şeyler ile meşgul olan kalp halvette bunlardan kurtulur. Gazzâlî'nin teşbihi ile duyu nehirlerinden gelen pis, bulanık sular kalp havuzuna akmaz ve kuyunun altından tertemiz su kaynar, Hakk'ın sesini işitir.³⁸³ Bu neticelerin elde edilmesinde Sühreverdî de, çilehanede Rabbi ile arasındaki perdeleri gün gün kaldıran sâlik için halvetin öneminden bahseder.

³⁷⁹ Bkz. Beyyine, 98/5.

³⁸⁰ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 273.

³⁸¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 197-199.

³⁸² Kotku, *Nefsin Terbiyesi*, s. 51-52.

³⁸³ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 181-182.

Perdelerden kurtulan kul, her an ilahi huzura doğru çekilir, ilahi ilimler ve nurlar kendisine akmaya başlar.³⁸⁴

Kuşeyrî uzletin adabını şöyle bildirmiştir: “Evvela şeytan vesvese ve desise ile azdırmasın diye tevhid akidesini sapasağlam muhafaza edecek ilimleri tahsil etmek, sonra işi muhkem bir esas üzerine bina etmek için farzları eda etmeye yarayan şer’i bilgileri öğrenmektir. Hakikatte uzlet kötü huylardan ayrılmadır. Uzletin tesiri vatandan ayrılmada değil, kötü vasıfları değiştirmede aranmalıdır. Bunun içindir ki, arif kimdir sorusuna kâin ve bâin (birlikte ve ayrı) olan kimsedir, diye cevap verilmiştir. (halvet der encümen, kâne fe-bâne)”³⁸⁵

Halveti sadece Allah’a vasıl olmak için değil de farklı gayelerle isteyen insanlar da mevcuttur. Tasavvuf erbabından halvete girdikten sonra keşif ve ilhama mazhar olan zatları gören insanlar bu hallere erişmek için halveti istemişlerdir. Hâlbuki Hak dostları halveti Hakk’a vuslatta bir aracı olduğu için tercih etmişlerdir. Halvete girerken bu şekilde niyeti bozuk olan bir insan nefis mücâdelesini vermek yerine şeytanın vesveseleri ile uğraşır. Şeytan ona iyi olmayan şeyleri güzel gösterir, gurur ve ucub hissi verir ve bu fitneler içinde sâlik yanlış yollara ve usulsüzlüğe tevessül ederek rahipler, hint fakirleri ve filozoflarda olduğu gibi yanlış yola düşerler.³⁸⁶ Sühreverdî’nin niyetindeki bozukluğa örnek olarak verdiği bu guruba ilaveten Muhâsibî de insanlardan kaçarak meşhur olmak niyeti ile halvet veya uzleti tercih eden insanları açıklamıştır. Böyle insanlar günahlarının çoğunu görmez ve kendilerini Allah’a yakın addederler. Bundan kurtuluşun reçetesi olarak Muhâsibî, Allah’ın haklarının büyüklüğünü, O’na taatin vacip olduğunu, Rabbi’nin hoşlanmadığı ve kalbi veya diğer organlarıyla yapmaktan nehyettiği kaçılması gereken şeylerin ne kadar çok olduğunu düşünmek olarak sunar.³⁸⁷ Serrâc halvet konusunda yanılanlara farklı bir perspektiften yaklaşarak, nefislerinin şerrinden emin olacakları için halvet/uzleti tercih ederek halk arasında Hakk’a ulaşılmayacağını düşünen insanların hatasına değinmiştir. Bu yanlış bir görüştür. Çünkü nefisten

³⁸⁴ Sühreverdî, *Avârifü’l-Maârif*, ss. 272-273.

³⁸⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 197-199.

³⁸⁶ Sühreverdî, *Avârifü’l-Maârif*, s.277-278.

³⁸⁷ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 540-541.

hiçbir surette emin olunmaz ve halk içinde Hakk'a ulaşamayacak olsaydı peygamberlerde halk içinde yaşamazlardır.³⁸⁸

Halvetin nihai neticesi olarak kemal yollarını öğrenen ve insan-ı kâmil olan nefisler tekrar insanların arasına yol gösterici olarak gönderilirler. Allah temizleyerek gönderdiği bu kulları ile diğer temiz kullarını hidayet yollarına sevk eder.³⁸⁹ Kelâbâzî'nin aktarımı ile bu başlığı noktalayacak olursak, insan halk iledir, fakat halk ile olmak da bir sorumluluktur. İnsan nefisini arındırması ile halk arasında konuşup onlara nasihat verebilir.³⁹⁰

C. MÜCÂHEDENİN SONUÇLARI:

Allah'a kulluk etmek için gönderilen insanın hakiki kulluk kıvamına erebilmesi için mücâhedenin neden gerekli olduğundan bahsetmiştik. Mücâhedenin en kapsamlı sonucu ve varmak istediği nihai nokta olarak Hakk'a vuslat denilmesi mümkündür. Bu ise kâmil noktada bir insan olmak ile mümkündür. Mücâhedenin manevî tekâmül, güzel ahlak, nefsi kontrol ve idare, dünyevî ve uhrevî hayatı kazanma, istikamet bulma, doğru yol ve doğru bilgiye ulaşma, nefsi kötü huy ve alışkanlıklardan uzaklaştırıp iyiye yöneltme, nefsi terbiye ederek kalp, ruh, akıl gibi uhrevî melekeleri güçlendirme, müşâhedeye erişme gibi birçok tali neticeleri de mevcuttur. Kısmi bir şekilde bunlara değinilecektir. Bütün bunları ihtiva etmesi sebebiyle insan-ı kâmil olma kavramı hususen işlenecektir.

Kalbin Allah'a yaklaşması, ruhun Allah'a vasıl olması için nefsanî bir takım engel ve manilerin bertaraf edilmesi gereklidir. Nefsin terbiyesi olmadan vuslat gerçekleşmez. Nefis ise mücâhede ve riyâzet ile terbiye olur. Fakat bu zahiri uygulamalar salt yeterli değildir. Bunlarla birlikte kulun samimi ve ihlâslı olması gerekir. Sadece ibadetin yeterli olmadığı gibi, salt mücâhede de erdirici değildir. Kalbiyle mücâhede eden insana emniyet hissi bahşedilir. Allah dostlarının kalplerine verdiği keramet ve ihsan nevinden şeylerde aldanmışlık yaşamamaları ve o hislerini

³⁸⁸ Serrâc, *el-Lümâ*, s. 501.

³⁸⁹ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 540.

³⁹⁰ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s.209.

yakin boyutunda hissetmeleri için emniyet hissi verir.³⁹¹ Mücâhede kalple yapıldığında mana kazanır.

Tirmizî, Allah hakkı için nefsi ile mücâhede eden, emrine boyun eğen kullarını Allah'ın doğru yola ileteceğini ifade etmiştir.³⁹² Muhâsibî de nefsi ile ne surette mücâhede edeceğini bildirerek mücâhede neticesinde nefsin boyun eğeceğini bildirmiştir.³⁹³ Doğru neticeye yanlış yollardan varılmayacağı aşikâr bir bilgidir. Batınî bilgi olarak doğru bilgi ise mücâhede ile edilir. Kulun gayretleri için Allah ona doğruyu gösterir, yollarına iletir ve aldanmaması için kalbini tatmin ederek, emin kılar.

İbadet etme görevi ile gönderilen insan için mücâhede her ibadetin içinde bulunan ve haricen de yapılan geniş kapsamlı bir kavramdır. Her ibadette mücâhede olduğu gibi, zahiri ve şer'en bildirilen ibadetlerin dışında güncel hayatta da kaim olarak mücâhede mevcuttur. Bu yönüyle kulun, her an ibadet sevabını almasına sebeptir.³⁹⁴ Şeytana ve nefse uymadan Allah'a ibadet etmek ibadettir, kulun nefsiyle cihâdıdır. Bununla birlikte tamamen dönüşmesini düşünmek hatadır. Çünkü nefis tamamıyla dönüşmez, Mevlânâ'nın ifade ettiği gibi uyuyan bir ejderhadır. Tam olarak hiçbir zaman nefsin etkisinden kurtulmak mümkün değildir. Peygamberlerde dahi nefsi emmâre izleri mevcuttur. Ancak peygamberler bunu kontrol eder ve ona uymazlar. Frager'in ifadesi ile onlar Allah'ın kuklalarıdır, kendi başlarına iş yapmazlar.³⁹⁵ İnsanlar da nefisleri ile mücâhede ederek ona boyun eğdirirlerse nefis kalp ile mücâdele etmez ve kalbe uyar.³⁹⁶ Mesele nefsi yok etmek veya tamamen dönüştürmek değil ömür boyu teyakkuzda olup onu kontrol ederek kalp ile ahengini sağlamaktır. Kemâlâta ermek bu şekilde olur.³⁹⁷

Manevi tekâmül ile Allah'a vasıl olan kul, Hakk'ta fani olur. Fena derecesi mücâhedenin neticesi olarak ulaşılan ve nefsinin esaretinden azad olan sâlikin makamıdır.³⁹⁸ Fena; kulun beşeri sıfatlardan sıyrılarak ilahi vasıflarla donatılması

³⁹¹ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 118.

³⁹² Tirmizî, *Kalbini Bul*, s. 91.

³⁹³ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 428.

³⁹⁴ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 101.

³⁹⁵ Frager, *Tasavvuf Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum*, s. 102.

³⁹⁶ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 215.

³⁹⁷ Frager, *Tasavvuf Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum*, s. 198.

³⁹⁸ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 170.

Allah 'ta fani olması, yok olmasıdır.³⁹⁹ Fena halinde iken kul daimi bir suretle Allah ile. Nefis bu mertebeye bir anda ulaşmamıştır. Behimi arzularından sıyrılması ile ulaşmıştır. Bu ise manevi terbiye ile olmuştur. “Riyâzetin sonu kalbin devamlı olarak Allah ile meşgul olması, daima ona bağlı olmasıdır. Bu durum, ancak Allah dışındaki şeylere yönelik ilginin kesilmesi ile mümkün olur. Kalbi bu şekilde temizlemek uzun zaman olsa da bu sürenin sonunda Allah kalbe tecelli etmeye başlar ve ilahi lütuflarda bulunur.”⁴⁰⁰ Fena ile kul Allah'tan gayri her şeye kapalıdır. Amir b. Abdullah'ın karşına çıkan bir kadın olmuş ya da duvar olmuş, bana göre hiç fark etmez, ifadesi bunu bir örneğidir.⁴⁰¹ Bu kıvama gelebilmek için başlangıçtaki bütün sıkıntı ve meşakatlere katlanılması gerekir.⁴⁰² Zira riyâzetin zirvesi; sâlikin kalbinde daimi bir şekilde Allah ile olmasıdır. Kalp Allah'tan başka her şeye yüz çevirdiğinde rububiyet ile dolar.⁴⁰³

Nefsini arındıranlar Rıdvan/rıza mahalline kavuşur. Bu ise sâlikin kalbinin fena halini tadararak kalbinin her şeyden uzaklaşması ile oluşan bir sırdır. Fena, rızayı doğurur denilebilir.⁴⁰⁴ Bu manevi hallere ve mertebelere ulaşmak elbette kendiliğinden tesadüfen olmaz. Bunlar mücâhedenin neticeleridir.

Müşâhede ile Allah'a vasıl olmak kulun nihai hedefidir. Müşâhede, perdelerin açılarak Hakk'ın gönüllerde görülmesi demektir.⁴⁰⁵ “Şuhud, nefsinin hazlarını kulun görmesidir. Bunun manası kulun aldığı her şeyi beşeri ve tevazu içinde ve kulluk hali ile alması, zevk ve keyif için almamasıdır.”⁴⁰⁶ “Tasavvuf, safâ ve müşâhededir. Çünkü safâ, kalp tasfiyesini ve onun için gerekli olan ibadet, zühd, mücâhede, ihlâs, teslimiyet ve Hakk'a yönelme gibi konuların hepsini içine almaktadır. Müşâhede sûfilere ait her türlü rûhî tecrübe, manevî ahval ve keşfi bilgilerle marifet-i ilahiyye konuları bulunmaktadır.”⁴⁰⁷ Bu hedefe ulaşırken mücâhedenin etkisi olup olmadığı ulema tarafından tartışılmıştır. Hucvirî bu konuda müşâhedeye mücâhede edenler

³⁹⁹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 134.

⁴⁰⁰ Ayten-Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 102.

⁴⁰¹ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s.185.

⁴⁰² Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s. 193.

⁴⁰³ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 186; Öztürk, “Klasik Tragedyalarda ve Tasavvufta Nefis Eğitimi”, s. 245.

⁴⁰⁴ Güreer, *Gönül Gözüyle Kur'an İbn Ata Tefsiri*, s. 306.

⁴⁰⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 265.

⁴⁰⁶ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 178.

⁴⁰⁷ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 62.

ulaşır diyen gurup ile mücâhedenin müşâhede için bir etkisi yoktur diyen gurubun tezlerini delilleri ile vermiştir. İlk gurup, yani mücâhedesiz müşâhede olmaz diyenler, nasıl âlem Allah hakkında bilgi sahibi olmanın vesilesi ise, mücâhede ile nefsi tanımak da müşâhedenin sebebidir derler. Allah için mücâhede edenleri yollarına iletceğini haber veren ayeti delil gösterirler. Sehl b. Abdullah da bu zümredendir. Diğer gurup ise, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ameli ile hiç kimsenin cennete giremeyeceği, Allah'ın rahmetine muhtaç olunacağını ifadesi, hidayete erdirenin Allah olduğuna işaret eden ayetler⁴⁰⁸ ve mücâhedesine rağmen cennetten kovulan şeytan ve mücâhedeyle terkinde rağmen affedilen Hz. Âdem bu gurubun delilleri olmuştur. Hucvirî ise bu iki gurubun tezlerine istinaden şöyle demiştir: ihtilaf manada değil lafızdadır, tıpkı biri 'men talebe vecede' (arayan bulur.) derken öbürü 'men vecede talebe' (bulan arar.) diyenler gibi. Bir gurup müşâhedeyle bulmak için mücâhede yaparken, diğeri mücâhede yapmak için müşâhedeyle bulmuştur. Müşâhedesiz mücâhede mevcut olmayınca, mücâhedesiz müşâhede de imkânsız olur. Mücâhede ederken kula ilahi bir güzellik olarak bir parıltı görünebilir. Bu durumda sâlik mücâhededen önce hidayet bulmuş olur. Mücâhede esnasında iken hâsıl olan bu hale sâlikin değer vermesi afettir.⁴⁰⁹

İnsan bedeni varlığının yanı sıra ruhi bir yapıya da sahiptir. Ruh ise birtakım disiplinler ile açılır ve inkişaf eder. Riyâzet uygulamalarının bu sonucu bazen manevi terakki için tehlikeli olabilmektedir. Telepatik yönleri açılan insan, istidraç kabilinden sayılan bu özellikler ile kemâlâttan uzaklaşabilmektedir. Hint Brahmanları, mistik filozoflar, yunan felsefecileri bu sonucu yaşayanlardır.⁴¹⁰ Keşf, mücâhede pratikleri esnasında tabii olarak meydana gelen sonuçlardır. Tehlikelerinden emniyette olabilmek için hem sâlikin bizzat iradeli olması gerekir, hem de kendisini yönlendirecek bir mürşidi kâmil ile birlikte olması gerekir.⁴¹¹ "Müridler için önce inabe (Hakk'a yönelme) şart koşulmuş ve 'Allah kendine dönenleri hidayete ulaştırır.'⁴¹² ayetinde işaret edildiği gibi; onlar keşfe nail olmadan önce, kendilerinden bu yolda gayret ve faaliyet istenmiştir. Diğer bir ayet-i kerimede,

⁴⁰⁸ Bkz. En'am, 6/125; Âl-i İmran, 3/62.

⁴⁰⁹ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 264-267.

⁴¹⁰ Süleyman Derin, "Tasavvuf ve Riyâzet", *Altınoluk Dergisi*, S. 274, İstanbul 2008, s. 38.

⁴¹¹ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 49.

⁴¹² Bkz. Şura, 42/13.

Allah şöyle buyurmuştur: ‘Bize itaat uğrunda mücâhede edenlere gelince; muhakkak biz onları bize gelen yollarımıza ulaştırırız. Şüphesiz Allah iyilik sahipleri ile beraberdir.’⁴¹³ Allah onları, çeşitli mücâhede ve riyâzetleri, gecelerini uykusuz, gündüzlerini oruçla susuz geçirmeleri sebebiyle manevi makamlarda yavaş yavaş ilerletir. Onların içlerinde Hakk’ı talep ateşi yanmaktadır. Dertleri gizli, ihtiyaçları başkalarına kapalıdır. İrade (matluba ulaşma arzusunun) ateşi içinde kavrulup durmaktadır. Bütün adet ve alışkanlıklarından vazgeçmişlerdir. İşte bütün bunlar, Hak Sübhanehu ve Teâlâ’nın kendilerine şart koştuğu ve hidayete ulaşmalarına sebep kıldığı inabenin gerekleridir.’⁴¹⁴

Mücâhede ile sâlik, nefsinin birçok yüksek davranışa alıştırdığı için düşmana karşı nasıl karşılık vereceğini bilir ve istikamet üzere davranır. Nefsinin dünya ve bedene ait hazlarının hepsinden kurtulan sâlik, bütün hakikatiyle ahirete yönelir.⁴¹⁵

Sûfîler, mücâhededen güzel ahlaka ulaşmak gibi bir neticeyi de tecrübe etmişlerdir. Manevi gelişimin seyrini görebilmek için ahlakî seviyeyi anahtar olarak görmüşlerdir. Mesela Ebû Bekir Kettânî, ahlakî özelliklerin mânevî olgunlaşmadaki önemini ‘Tasavvuf güzel ahlaktır. Kim güzel ahlakı ile seni geçmişse, olgunlaşma sürecinde de senin önündedir.’ sözüyle vurgulamıştır.⁴¹⁶ ‘‘Güzel ahlak, peygamberlerin efendisinin sıfatıdır. Sıddıkların amelinin en faziletlisidir. Güzel ahlak, imanın yarısıdır, muttakilerin mücâhedesinin meyvesidir. Abidlerin riyâzetidir.’’⁴¹⁷ ‘‘Ahlaklar tasfiye olunup güzelleştirilmedikçe bu esrarı ilahîlerden bir şey elde etmek mümkün olmaz. Zira Allah Teâlâ Teâlâ’nın korkusu gönüllere işlemedikçe ahlakları tasfiyesi yine mümkün değildir.’’⁴¹⁸

Güzel ahlak bireysel yönden başka sosyal çevreye de dönüktür. Güzel ahlak, sâliki çevresine karşı da duyarlı hale getirir. Sadece kendi ile meşgul bir sûfî değil, başkalarını dertleriyle de hemhal olan bir birey istenir.⁴¹⁹

⁴¹³ Bkz. Ankebût, 29/69.

⁴¹⁴ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 81.

⁴¹⁵ Tirmizî, *Kalbini Bul*, s. 100.

⁴¹⁶ Ayten-Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 122.

⁴¹⁷ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 119.

⁴¹⁸ Kotku, *Nefsin Terbiyesi*, s.51.

⁴¹⁹ Ayten-Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 115.

İstikamet, Allah'ın emirlerini yine O'nun çizdiği sınırlar ile yaşamak demektir. Mücâhede ile sâlik kendisine emredildiği üzere istikamet üzere olur. Kalbini Rabbine rabt eder.⁴²⁰

Bütün bunlarla birlikte mücâhedenin keşf, keramet gibi olağandışı görünen birtakım şeylere sebep olduğunu öğrenen bazı insanlar sırf bu gibi hallere ulaşabilmek için mücâhede ve riyâzete girişmişlerdir. Bunun dışında usulsüz davranarak mücâhedeği yanlış anlayanlar da olmuştur. Bu gibi hatalı niyetler ve davranışlar mücâhededen beklenen bittabi neticelerin sağlıklı bir şekilde alınmasına engeldir.⁴²¹

İnsan da hayvan da eğitim ile olduğunda farklı daha iyi bir hale gelebilir. Ancak insanın tekemmülü farklıdır. Eğitilen bir kuş eğitildiği üzere kalabilir. Fakat nefisini terbiye eden insan artık nefisinden emin olmuş sayılmaz. Mesela cimrilikten kurtulan bir insan bir daha asla cimriliğe düşmemeye garanti veremez. Nefis hep uyanıktır. Onunla hep mücâdele etmek gerekir. Bırakırsa yükseklerden düşen cisimler gibi olur.⁴²²

İnsan-ı Kâmil:

İnsan Allah 'ın halifesi olması sıfatı ile kâinatta diğer canlılardan daha farklı bir konumdadır. İnsanın bu konumunun değerinin menşei, hakikat-i muhammediye, ilahi suret üzerine yaratılması gibi mevzulara tezimizin sınırları ve kapsamı dâhilinde değinilmeyecektir. Bu anlamda insanın mücâhede ile gelebileceği makam ve mertebe olarak kemâlatı değerlendirilerek, insan-ı kâmilin özellikleri ve değeri ele alınacaktır.

Nefis mertebelerini aşmak, bilmekten çok yaşamaya, tecrübeye dayanır. Sadece bilip, bilfiil yaşamadan bu mertebeler aşılamaz. Yani her şeyi çok iyi bilmek demek insan-ı kâmil olmak demek değildir. Tasavvuf hal ilmidir.⁴²³ Nefsi arıtmak, kötülüğü def edip iyiliği kazanmak kolay bir iş değildir. Devamlı riyâzetler, ibadetler ister. Bunlarla kalmadan şer ve günah olan işlerden de mahallerden de uzak durmak gerekir.⁴²⁴

⁴²⁰ Tirmizî, *Kalbini Bul*, s. 37.

⁴²¹ Serrâc, *el-Lümâ*, s. 499-501.

⁴²² Kotku, *Nefsin Terbiyesi*, s. 252.

⁴²³ Türer, *Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, s. 128.

⁴²⁴ Kotku, *Nefsin Terbiyesi*, s. 203.

Seyr-u sülûk ile nefsi mertebeler kat eden insan kemâlâta doğru ilerleyen bir kuldur. Böyle bir kul kendi iradesinden ve varlığından vazgeçmiş ve Allah'ın iradesi ve varlığında kaybolmuştur. Bu kıvama gelebilmesi için asgari ibadetler ile yetinmez nefsi ile her hususta mücâhede eder ve gönüllü ibadet ve taatlere yönelir. Bu hali ile Allah'a kurbiyet kesbeder ve Allah Teâlâ o kulun tutan eli, gören gözü, yürüyen ayağı, hisseden kalbi olur.⁴²⁵ Bu şekilde kendi varlığı kaybolan insan Hakk'ta fani olmuş bir kuldur. İstekleri nefisinden değildir, nefis ile öfkelenmez. “Şeyh-i meşâyihuddîn Hz. Sadreddîn el-Konevî (v. 673/1274) buyurmuştur ki: İnsan-ı kâmil ki sûret-i ilâhiyyedir. Onun kabulü ve reddi, Hakk'ın kabulü ve reddine alamettir. Pes her kimi ki insan-ı kâmil kabul eder, Hak Teâlâ dahi kabul eder. Ve İlla reddeyleyler. Bundan fehmolundu ki halkın birbirileri hakkında memdûhtur veya mezmûmdur dedikleri faide etmez.”⁴²⁶

Mürşid-i kâmiller de insan-ı kâmidir, ancak her insan-ı kâmil mürşid olamaz. Seyr-u sülûk bahsinde sâliklerden bahsetmiştik. Mürşid-i kâmillere Allah vakar ve heybet verir. Allah onlar için “İşte onlar, Allah'ın hidayetine ulaştırdığı kimselerdir; öyleyse sen de onarın yoluna uy!”⁴²⁷ buyurarak mürşid-i kâmillerin hidayetin hakikatine ulaşan müttakilerin önderleri ifadesini kullanmıştır.⁴²⁸

İnsan yaratılışı üzere Allah'nın halifesidir, ahsen-i takvim üzere yaratılmıştır. İnsan, Allah'tan olan bazı tecellilerin taşıyıcısıdır. “Ben Âdem'in yaratılışını tamamladığımda ona ruhumdan üfürdüm.”⁴²⁹ ayeti, insandaki bu yöne işaret eder. “Ruh Rabbimin emrindedir.”⁴³⁰ ayeti ile de, emr ifadesi ile insandaki hilafet sıfatı ruh ile irtibatlandırılmıştır. Madden ve manen insan en güzel şekilde yaratılmıştır.⁴³¹ “İnsanla kastedilen ‘insan türü’nün genel adıdır. Her insan aynı seviyede değildir. İdeal insan insan-ı kâmil denen olgun/yetkin insandır. Kur’ân’da ‘Ben insanları ve cinleri ancak bana ibadet etsinler, yani beni bilsinler ve tanısınlar diye yarattım.’⁴³² denir. Allah'ın muradı herkesin kemale ermesi, olgunlaşması, O'nun ahlakıyla

⁴²⁵ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 129.

⁴²⁶ Bursevî, *Seyr ü Sülûk-Üç Tuhfe*, s. 85.

⁴²⁷ Bkz. En'am, 6/90.

⁴²⁸ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 120.

⁴²⁹ Bkz. Hicr, 15/29, Sa'd, 38/72.

⁴³⁰ Bkz. İsrâ, 17/85.

⁴³¹ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 337-338.

⁴³² Bkz. Zariyat, 51/56.

ahlaklanmasıdır. İnsanların selamete, sulha, esenliğe kavuşmasıdır. Bu imkân ve potansiyel herkes için vardır. Allah insana kendi ruhundan üflemiştir.⁴³³ Onu mükerrem şerefli kılmıştır.⁴³⁴ Ona hikmet ve ilim vermiştir.⁴³⁵ İnsanı ahsen-i takvim üzere yaratmıştır. Ama o esfel-i safiline de yuvarlanabilir.”⁴³⁶

Ahsen-i takvim üzere yaratılan insan, en yüce mertebe olan Hakk’a vusûle erişebilecek tek yaratılmıştır. Bu yönü ile marifet ehli olan insanın damarları Hakk’a ait bütün sırların burhanıdır.⁴³⁷

Yaratılmışlar içinde Allah’ı idrak etme kabiliyeti sadece insana verilmiştir. Fakat bu istidat birtakım perdelerle perdelenmiştir. İnsan yaptığı ibadetler, zikirler ile bu perdelerden kurtulur, ruhu maddiyat âleminde sınırlıdır. İnsan ruhunda gerçekleşen bu içsel yolculuğa, seyr-i urûcî denir. Bu yolculuğu tamamlayan insan vusûle ermiş, Hakk’ın isim ve sıfatlarını yansıtan bir ayna haline gelmiştir. Bu hali ile insan, insan-ı kâmil’dir. Diğer varlıklarda da Allah ’nın isim ve sıfatları tecelli eder ancak kâmil manada Allah ’nın tüm isimlerini ancak insan-ı kâmil taşıyabilir.⁴³⁸

İnsan mükemmel yaradılışı ile eşsizdir. Âlemdeki hakikatleri varlığında barındırması ve Allah’ın sıfatlarını yetkinlikle taşıyabilmesi bağlamında Mevlana insanı gök cisimleri ölçülerinin yapıldığı usturlab aletine benzetir. Varlık usturlabı ile insan, varlığın bütün kodlarını keşfedebilecek bir donanımda iken gerek bedeni gerek insani hakikati hakkında bilgi sahibi olmayınca bu varlık bir anlam ifade etmemektedir. Bu yönü ile elindeki incinin kıymetini bilmeyip bir parça ekmeğe değişen çocuğa benzer, kendi elindeki varlık değerinden habersizdir, kendisine bahşedilen nefh-i ilahinin kıymetini bilemeyerek müsrif bir mirasyedir.⁴³⁹

Kemale eren insan için Tirmizî; sekr halinden ayrılmış ve şu yedi azası hakkında muhafazayı gerçekleştirmeye gayret eden insandır: ‘dilini, kulağını, gözünü, elini, ayağını, karnını ve fercini’. Bunların muhafazası ile istikamet üzere olur, emir ve yasaklar dışında bir şeyle meşgul olmaz. Azaları muhafaza etme gayreti

⁴³³ Bkz. Sad, 36/72.

⁴³⁴ Bkz. İsrâ, 17/70.

⁴³⁵ Bkz. Nisa, 4/113.

⁴³⁶ Bkz. Tin, 95/4-5. Demirci, “İçeride Dönük Mücadele Cihad”, s. 10.

⁴³⁷ Hucviri, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 387.

⁴³⁸ Türer, *Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, s. 208-209.

⁴³⁹ Osman Nuri Küçük, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevi'de İnsan-ı Kâmil*, İnsan yay., İstanbul 2014, s. 133; Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî, *Fîh-i Mâ Fîh*, s.27; Ayten-Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 27.

ile azaların yatışması ve nefsin sükûn bulması birbiri ile sebep sonuç ilişkisi içindedir.⁴⁴⁰

İfade ettiğimiz üzere mürşid-i kâmiller, veliler birer insan-ı kâmil örneğidir. Dolayısıyla onlara bakıldığında da insan-ı kâminden kastedilen vasıflara vakıf olunur. “Allah Teâlâ’nın velisine gelince, o seyrinde sıdk ile taatları yerine getirirken onların zorluklarına karşı sabra vefa gösterdiği gibi, bulunduğu makamın şartlarına bağlı kalan ve aynı zamanda mertebesinde sabit olan kişidir. Farzları eda etmiş, haramlardan kaçınmış ve bulunduğu mertebenin gereğini yerine getirmiştir. Böylece o ıslah olmuş, arınmış, edeplenmiş, temizlenmiş, güzelleşmiş, genişlemiş, tezkiye olmuş, cesaretlenmiş ve korunmuştur. Bu on özellikle o, Allah Teâlâ’nın velisi olma vasfını kazanmıştır. Bununla bağlantılı olarak Hz. Musa (a.s.) ile ilgili şöyle bir rivayet nakledilir. Musa: ‘Ya Rabbi! Seni nerede arayayım?’ diye sorduğunda Allah Teâlâ şöyle cevap vermiştir. ‘Ey Musa, hangi ev Beni içine alabilir ki? Hangi mekân Beni kuşatabilir ki? Benim nerede olduğumu bilmek ister misin? Ben dünyaya ait olan şeyleri terk eden kimsenin verâli ve iffetli kalbindeyim.’”⁴⁴¹ Tirmizî ile paralel olarak Sühreverdî de insan-ı kâmil için, Allah Teâlâ’nın seçtiği ve sevdiği kullar arasından olup, kalbi selim, sadrı geniş ve vücutları ile ibadete hazır insanlardır. Nefsi mertebeler kat etmiş ve kötülüğü emretmekten vazgeçmiştir, ruhu sürekli halde huzura çekilir.⁴⁴²

Hakk dostları Allah Teâlâ’nın kendilerine mücâhedelerinin neticesinde bahsettiği huzur halinde yaşar, manevi halini fark edemeyen insanlar için dışarıdan hep bir mücâhede ve gayret içinde görünür. Tirmizî, nefsi alt mertebelerde olup halen nefsinin terbiyesinde olan insanın, insan-ı kâmilleri de kendisi gibi sürekli meşakkat ve sıkıntı içinde zannettiklerini ifade eder. Hâlbuki Allah Teâlâ o özel kullarına ihsan hazinelerinden lütuflarda bulunarak onların kalplerini cennete uçurur, bütün melekût âlemi içinde dolaştırır. Bu halleriyle bu insanlar nefislerinden kaynaklı her şeyi yakarak huzura ulaşmışlardır. Yine de nefislerini bırakmaz gizli köşelerini araştırarak burada bir kusur bulurlarsa onları da yakarlar.⁴⁴³ Tirmizî insan-ı kâmilin zahiri vasıflarını şöyle zikreder: “Birincisi, Rasulallah (s.a.v.) sorulan bir

⁴⁴⁰ Tirmizî, *Hatmu'l-Evliyâ*, s.55-56.

⁴⁴¹ Tirmizî, *Hatmu'l-Evliyâ*, s. 105-107.

⁴⁴² Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 128; Serrâc, *el-Lümâ*, s. 283.

⁴⁴³ Tirmizî, *Hatmu'l-Evliyâ*, s. 137.

oru üzerine verdiği rivayet edilen cevapta zikredilen özelliktir. Kendilerine, ‘Allah Teâlâ’nın velileri kimlerdir?’ diye sorulduğunda, şöyle karşılık vermişlerdir: ‘Görüldüklerinde Allah Teâlâ’yı hatırlatan kimselerdir.’ Musa’nın (a.s.) şöyle dediği nakledilmektedir: ‘Ya Rabbi! Senin velilerin kimlerdir?’ Ona şu cevap verilmiştir: ‘Onlar öyle kimselerdir ki Ben anıldığımda onlar hatırlanır, onlar anıldığında Ben hatırlanırım.’ İkincisi, onlarda hakkın gücü vardır. Bu güç sebebiyle hiç kimse onlara mukavemet edemez. Üçüncü olarak, onlar firaset sahibidirler. Dördüncü özellikleri, ilhama mazhar olmalarıdır. Beşincisi, onlara eza edenin çıldırıp kötü bir sonla karşılaşmasıdır. Altıncısı, onlara hased etmeyi alışkanlık haline getirenler hariç, dillerin onları övme hususunda ittifak etmesidir. Yedinci alametleri, dualarının makbul olması ve çok kısa sürede bir yerden başka bir yere gitme (tayı-i mekân), su üstünde yürüme, Hızır (a.s.)’la sohbet etme gibi değişik şekillerde keramet gösterebilmeleridir. Hızır (a.s.) kendisiyle görüşmeyi arzulayan birilerini bulmak için dağları, ovaları, denizleriyle bütün yeryüzünü dolaşır.⁴⁴⁴

İnsan-ı kâmillerin bir vasfı olan korku ve ümit için Muhâsibî; “Doğrusu onlar iyi işlerde yarışıyorlar, korkarak ve umarak bize yalvarıyorlardı. Bize karşı gönülden saygı duyuyorlardı.”⁴⁴⁵ ayetini ele alarak buradaki korkunun daimi olduğunu ve “İnananlar, hicret edenler ve Allah Teâlâ yolunda cihâd edenler, Allah Teâlâ’nın rahmetini umarlar.”⁴⁴⁶ ayetini zikrederek de bu korkunun sevabını umdukları şeylerden kaynaklı olduğunu bildirir. ⁴⁴⁷ Muhâsibî’nin korku ve ümit odaklı getirdiği bu açılıma Tirmizî “Dikkat edin! Allah Teâlâ’nın dostları için korku yoktur ve onlar üzölmeyecektir de.”⁴⁴⁸ ayeti ile farklı bir perspektif daha getirmektedir. Yani korku ve ümit ile Allah Teâlâ için nefislerine karşı mücâhede edenlere karşı Allah yardımı üzerine almış, onların kendisine vasıl olmalarını ve bu yerde durmalarını üstlenmiştir. Ve Tirmizî Allah Teâlâ’nın bu kulları vafsetmek için indirdiği “Onlar iman etmişler ve kalpleri Allah’ı anarak huzura kavuşmuştur. Dikkat edin! Kalpler ancak Allah’ı anarak huzura kavuşur.”⁴⁴⁹ ayetini zikrederek bu kulların Allah’a olan

⁴⁴⁴ Tirmizî, *Hatmu’l-Evliyâ*, s. 134-136.

⁴⁴⁵ Bkz. Enbiya, 21/90.

⁴⁴⁶ Bkz. Bakara, 2/218.

⁴⁴⁷ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 212.

⁴⁴⁸ Bkz. Yunus, 10/62.

⁴⁴⁹ Bkz. Rad, 13/28.

güvenini vurgular.⁴⁵⁰ Gazzâlî bu insanın kıyamette Allah'a en yakın olanları olacağını bildirirken, onları vasfen; dünyada O'nun için aç, susuz ve mahzun kaldıklarını, şöhretleri olmadığı için tanınmadıklarını, melekler tarafından kuşatılmış olduklarını, ibadet ve taatten zevk aldıklarını, dünyayı reddettiklerini, Rasullahın sünnetini koruduklarını belirtmiştir. Onlardan birinin vefatı ile yer kürenin ağlar ve Allah Teâlâ, içerisinde bu kullarından bulunmayan memlekete gazap eder.⁴⁵¹

İnsan-ı kâmil vuslata ermiş insandır. Vuslatın eşsiz güzelliklerini tadan kâmil insanın kalbi için, vuslattan uzak kalmak kadar büyük bir zorluk yoktur. Mevlana bu kul için bir anlık ayrılığın bin yıldan uzun geldiğini ifade eder. Vuslat ile Allah kuluna tecelli eder. Her tecelli de kul bir adım daha dirilir. Onun için her ayrılık bir ölüm her vuslat, bir diriliştir. Buna binaen Mevlânâ'nın Mesnevî'de üzerinde durduğu ana temalardan biri insan-ı kâmilin ayrılıktan şikâyetidir.⁴⁵²Bu vuslatın gerçekleşmesi ve vuslat makamını koruma hakkında mücâhede ederek bu makama ulaşan insanların, gayret göstermeden bu makama gelenlere nazaran mahrum kalma tehlikelerinin daha az olduğunu iddia eden bir guruba cevaben Tirmizî, bu gurubun kıyas ehli bir gurup olduğunu ve hatalı olduğunu belirtmiştir. Müşâhedeye erişme noktasında mücâhedenin konumu hakkında olan görüşleri aktarmıştık. Buna benzer bir yorum olarak Tirmizî'nin de vuslata eren kulun mahza gayreti ile ermediğini Allah Teâlâ ile bu makamın kolaylaştığını ifade ettiğini görüyoruz.⁴⁵³

⁴⁵⁰ Tirmizî, *Hatmu'l-Evliyâ*, s. 105-107.

⁴⁵¹ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 196.

⁴⁵² Küçük, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevî'de İnsan-ı Kâmil*, s. 305.

⁴⁵³ Tirmizî, *Hatmu'l-Evliyâ*, s. 185.

III. BÖLÜM MÜCÂHEDE İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

A. RİYAZET:

Riyâzet ve mücâhede kavramları ile iç içe bir kavramdır. Nefsi terbiye etmek için takip edilen yöntem ve metotlardır. Bununla birlikte mücâhede kavramı riyâzet kavramından daha kapsamlı ve geniş bir kavramdır. Riyâzet; nefsi terbiye için nefsin isteklerini en aza indirgemek anlamına gelir. Mücâhede ise nefis terbiyesi ile birlikte güzel ahlak, kulluk ve nefsin en üst mertebesine, en yüce sıfatlarına ulaşması için uğraşmaktır. “Mücâhede, nefsi iyiliğe zorlamak, riyâzet de nefsi bu işe alıştırmaya çalışmaktır. İşin başı mücâhede, devamlı riyâzet, nihayeti de müşâhededir.”⁴⁵⁴ Ortak gayeleri, içsel bir dönüşüm ile manevi bir olgunluğa ulaşarak kemale ermek. Bunun için insan, birçok konuda helallerden bile asgari faydalanır. Konuşmasını kontrol edebilmeli ve adabına uygun konuşmalıdır. Uykusuna irade disiplini ile bir düzen koymalıdır.

Riyâzet pratikleri, islam ulemasının ittifakı ile veya zaman içerisinde mürşid-i kâmillerin uygulama ve tecrübeleriyle ortaya çıkmış pratikler değildir. Bilakis, Hz. Peygamber dönemine kadar dayanıp bizzat Peygamber (s.a.v.)’in uygulama ve sözlerinden mülhemdir. “Resul (s.a.v.) Hakk’a yakın olma haline ermek, muradına nail olmak, akıbetten emin olmak ve masumiyeti tahkik için uzun süreler aç kalma, savm-ı visal, yani gece iftar etmeden birkaç gün bir kere yemek yiyerek oruç tutma ve geceleri uykusuz geçirme nevinden bunca mücâhedeler yapmış, işte bunu akabinde ‘Ya Muhammed! Taha, Kur’ân’ı kendini helak edesin diye sana indirmiş değiliz.’⁴⁵⁵ fermanı gelmişti.”⁴⁵⁶

Riyâzet, sınır tanımayan eğitilmemiş nefis için gerçekten çok zordur. Çünkü hiçbir kurala bağlı olmaksızın sadece kendi isteği doğrultusunda yaşamaya meyleden nefis için bir takım sınırlar getirmek, üstelik bu sınırların hiç de hoşlanmadığı sahalarda olması nefse ağır gelen bir eğitimidir. Bunun için, riyâzet ritüellerinde ancak; ihtiyaçlarını asgariye indirerek bütün işlerinde zaruret ölçüsüne göre hareket eden insanlar güç yetirebilir. Zarureti aştıklarında uyanmaya hazır olan nefsin her an

⁴⁵⁴ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 215.

⁴⁵⁵ Bkz. Taha,20/1.

⁴⁵⁶ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 265.

hareketleneceği korkusu ile pişman olur, kuru otların ateşle tutuşması gibi alev alır.⁴⁵⁷ Riyâzetin etkisi de buradadır; nefis zaruret miktarıyla yetinmeye alıştırılır. Zaruretin üstüne çıkılması nefsin arzusunu artırır ve nefis buna alışır. Bundan kurtuluş, ancak Allah'ın inayetiyle olur.⁴⁵⁸

Nefis, bütün kötü hasletlerin menşeidir, her kötü arzu nefisten kaynaklanır, insanın felaketi ve acı sonu olabilir. Ancak nefis istenmeyen bir şey değildir. Bu konuya açıklık getirmiştik. Çok hilekâr olup kalbi, ruhu, akli kendisine uydurmak için çok uğraşsa da nefsin hakları vardır. Hayatta kalabilmesi için bir takım zaruri şeyleri gerçekleştirmek zorundadır. Bütün eğitim bu temel ihtiyaçlardan başlayarak şekillenir. Çünkü nefis haklarını aldığını zannederken sınırı aşarak önüne geçilemeyen bir felaket durumuna gelebilir. Bunun için bu yönlerden riyâzet uygulamaları ile terbiye görmelidir. “Sûfîler ittifakla derler ki: Hakikatte nefis şerrin kaynağı, kötülüğün temelidir. Bir guruba göre nefis, ruh gibi kalıba ve bedene tevdi edilmiş olan ayndır.(kendine has varlığı ve bünyesi olan bir şeydir.) Diğer bir guruba göre nefis hayat gibi kalıbın ve bedenın sıfatı olan bir şeydir. Kötü huyların ve çirkin fiillerin ortaya çıkmasının sebebi nefistir, diye ittifak etmişlerdir. Bunlar da iki kısımdır: Günahlar; diğeri kibir, hased, cimrilik, öfke, kin ve bunların benzeri olup da şer'an ve aklen makbul olmayan kötü huylar. İmdi günah olan hususlar tevbe ile def edildiği gibi bu gibi vasıflarda nefisten riyâzetle def edilebilir. Çünkü masiyet dediğimiz günahlar zahiri vasıflardandır. Bu huylar ise batınî vasıflardır. Batında zuhur eden aşığı vasıflar, zahirdeki yüksek vasıflarla temizlenir. Zahirde zuhur eden şeyler ise, batındaki vasıflarla arındırılır.”⁴⁵⁹

İnsan alışmak isteyen bir varlıktır. Alışık olmadığı şeylerle muhatap olmaktan huzursuzluk duyar. Mesela hiç tanımadığı, alışmadığı bir yöre de insan yaşarken zorlanır. Fakat bir müddet geçip alışmaya başladıkça sever, hatta ilk etapta hiç hoşuna gitmeyen bazı şeylerin zaruri olduğunu düşünecek bir kıvama bile gelebilir. Nefsi eğitirken, nefsi tanımak gerekir. Nasıl bir manevi yapıda olduğu çözümlenmeli ki ona göre açılardan yaklaşılarak eğitilsin. Gazzâlî riyâzet usulleri ile başta zoraki sonra ise alışılarak yapılan işleri, kalp ile azaların ilişkisi bağlamında

⁴⁵⁷ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 291.

⁴⁵⁸ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 160.

⁴⁵⁹ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 259-260.

değerlendirmiştir. Kalpte beliren etki, azalar üzerinde görülür ve azalar kalpteki etkiye uygun hareket eder. Bununla birlikte azalardan gelen her fiilden de kalbe bir etkide bulunur. Burada devir ve teselsül söz konusudur, kalp ve azalar arasındaki etkileşim bu şekilde sürer gider. Gazzâlî bunu kâtip olmak isteyen kişi ile örneklendirir. İlk etapta güzel yazıyı bilemeyen kişi, bu alandaki işleri, kişileri taklit ederek ve zorla yapar. Bu zorluk mukabilinde kalbine bir eser yükselir, devamında kâtip güzel yazmayı başarır. Başlangıçta zorla olmuştur ama güzel yazı yazmayı kâtip kendisi öğrenmiştir.⁴⁶⁰ Riyâzet, kalbin arınma yollarından biridir. Gazzâlî'nin yorumuna istinaden kul, kendiliğinden yapılan bir hal alana kadar iyi işleri yapmakta kendini zorlamalıdır. İnsan alıştığı her şeyi sever. Bununla birlikte kötüyü sevmek ve istemek arızidir ve bu durumda kalp manen hasta olmuş demektir. Kalbi kötülükten korumanın yolu ise, başta zorla da olsa kalbi iyiliklere yönlendirmektir. Belli bir süre sonra, kalp kendiliğinden iyiliği ister hale gelir. Örneğin, cimri birinin ilk etaplarda zorlanarak da olsa vermeye çalışması bir tür riyâzettir.⁴⁶¹

Alışkanlıklar hususunda Gazzâlî'nin kalpte tesir bırakması izahına eklemeye yaparak bu tesir işinin zamanla ve en önemlisi tedricen olduğunu da bildirmek gerekir. Hiçbir şey bir anda olmaz, zirveye bir anda çıkılmaz. İnsan basamak basamak iyiye veya kötüye gider. Bir anda en iyi olamayacağı gibi bir anda bozulmaz da. Bir şeyin ifsad olması ıslah olmasından daha hızlı ise de en neticede yine de belli bir zaman çerçevesinde olur. Eğitimde tedriciliğe dikkat etmek gerekir. Riyâzet uygulamalarında da sâlikin durumuna göre pratikler uygulanmalı, taşıyamayacağı pratikler verilerek müridin şevki kırılmamalıdır. Nefsin isteklerini en aza indirmek ve kolay işlerle başlamak suretiyle sâlik bir aşama kat eder. Hak dostları da kendi tecrübelerini aktarırken nefisle uzun yıllar uğraştıklarını belirtmişlerdir.⁴⁶² “Câhidî Ahmed Efendi riyâzeti üç mertebede değerlendirmektedir. Birinci mertebede; riyâzet kötü huylardan kurtulup iyi huylar kazanmak olduğuna göre, öncelikle sâlik ilim ile kötü huylarını temizlemelidir. Yani her işini samimi bir ihlâsla yapmalı, dünya sevgisinden uzak durmalıdır. Hak ve hukuka dikkat etmelidir. İlim sahibi olmalı ve ilmin kendisine kazandırdıkları sayesinde riyâzetini yapmalıdır.

⁴⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 145.

⁴⁶¹ Ayten-Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 99; Tirmizî, *Kalbini Bul*, s. 31-32.

⁴⁶² Kaval, “Mevlana'nın Mesnevî'sinde Nefis Kavramı”, s. 155.

İkinci mertebe; Allah'ı hiçbir zaman akıldan çıkarmamalı ve her durumda Allah'ın rızasına aykırı iş yapmaktan kaçınmalıdır. Üçüncü mertebe; nefesine ağır gelen şeylere karşı çıkmalı, nefsin arzuladığı kötülöklere Allah'a fani olmayı düşünerek itiraz etmelidir. Böylece kötölöklere mahvı için kapı açılmış olsun.”⁴⁶³

Tedricen nefsin kötü alışkanlıklarından kurtulup iyi alışkanlıklar edinmesi riyâzetin temel gayelerindedir. Mücâhedenin amacına ulaşması hususunda Allah'ın rahmeti ve yardımını mevzusuna değinmiştik. Riyâzet pratiklerinin devamı, istikrarlı olması, niyetin halis olması ve sonunda amacına ulaşması konusunda da Allah Teâlâ'nın yardımını çok önemlidir. İnsan nefsini terbiyeye niyet etmiş olabilir fakat seyr-u sülûkü esnasında gevşeklikler olabilir. Bu kulun niyetinde ihlâslı olmadığına bir işarettir. Muhâsibî bunu şöyle izah eder: “-nefsim, Allah'ın hukukuna riayet hususunda yola geliyor ve taatlere sarılarak insanlara karşı gösteriş yapmaktan kurtuluyor, buna azmediyorum. Ama çok geçmeden, Allah'ın bazı hukukuna riayet edememeğe, bazılarını tamamen ihmal ederken, bazılarını yapmacık olarak yapmağa başlıyorum. Be neden ileri gelir?, diye sordum. Dedi ki: -Allah'a karşı korkun ve sakınman azdır öyleyse.”⁴⁶⁴

Riyâzet Allah için dünya ve içindekileri terk ederek nefsin bu manada bir kıvam bulmasını sağlamak için yapılan temrinatlardır. Temelde riyâzet, kulun Allah için ihlâs ile ibadetlerini yapması, ahireti dünyaya tercih etmesi ve asıl gönderiliş gayesine yönelik yaşaması için yapılır. Bu makama erişmek elbette zordur. Çeşitli merhaleleri vardır. Bu anlamda bu merhaleleri hakkıyla geçerek istenen makama ulaşılması için temel yönlendirici Allah'tan korkma ve ondan sakınmadır. Yani riyâzet, Allah'tan hakkıyla korkmak ve sakınabilmek için yapılır.

Bir çocuğa sözünü dinletebilmesi için, ebeveynin öncelikle çocuk üzerinde hâkimiyet kurması gerekir. Aynı şekilde bir hükümdarın halkına hükmünü dinletebilmesi için meşru ve etkili bir hâkimiyet algısı gerçekleştirmelidir. Bunun için riyâzetin, nefis eğitiminde etki oluşturması için öncelikle insanın nefesine hâkim olması ve iradesini güçlü tutması gerekir. Hâkimiyet eğitimin başında bir zorunluluk ile eğitimin sonunda doğal bir sonuç olarak karşımıza çıkar. Yani insan artık riyâzet ile nefesine hâkim olmayı da öğrenmiş olur. “Sehl b. Abdullah et-Tüsteri tasavvuf

⁴⁶³ Demirdağ, “Tasavvuf Tarihinde Halvet Ve Halvetin Manevi Eğitimdeki Rolü”, s. 88-89.

⁴⁶⁴ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 403.

anlayışında riyâzeti, mücâhedeyi ve nefis üzerinde hâkimiyet kurmayı esas almıştır. Ona göre kurtuluşun yolu, nefsi açlık, sabır ve riyâzet yoluyla boğazlamaktır.”⁴⁶⁵

Riyâzet, nefsi kontrol etme gayretidir. Bu şekilde nefsi zayıflatarak, ruhu güçlendirmektir. Süflî duyguları terk etmek sâlike olgunluk kazandırır. Maddeye karşı yapılan riyâzet, mananın derinleşmesini manevi deneyimlerin kemale ermesini sağlar.⁴⁶⁶Bu durumda kendini kontrol etmek sûfi için büyük önem arz eder. Tasavvuf yolunun büyüklüğü, tasavvufu nefsi kontrol etmek ile özdeşleştirmişlerdir.⁴⁶⁷

Riyâzet ile irade kuvvetlenir ve Hakk’a vuslat amacıyla yola çıkan sâlik bu amacına en sağlam bu riyâzet pratikleri ile ulaşır. Çünkü riyâzetin temeli Kur’ân ve sünnet çerçevesinde islam uleması tarafından sistematize edilmiştir. Her sâlikin riyâzetinin şiddeti nefsanî arzularına bağlılık tonuna göre değişiklik gösterir. Önceden değindiğimiz üzere ihtiyaçlarında zaruret miktarının ve asgari düzeyin çok üstüne çıkan sâlik bu süreci ağır geçirir. Riyâzette amaç kötü alışkanlıklar edinmiş nefsi, bu alışkanlıklarından kurtararak kişinin nefsinin kontrolünü sağlamasını gerçekleştirmektir.⁴⁶⁸

Riyâzetin teorik boyutunu yerleştirerek yola çıkan sâlikler artık bir Hakk yolcusu olarak mürşidinin yönlendirmeleriyle bir takım uygulamalara başlar, harekete geçer. Bu uygulamalar neticesinde insan eşref-i mahlûkat sırrını bizzat tecrübe eder. Bu uygulamalar için bazı âlimler üç adet saymış bazısı ise dört zikretmiştir. “Abdal zümresinin sıfatları arasında şunlar sayılır: Yemeği ölmek için yemek, uykuyu sadece ağır basınca uyumak, sözü ancak zaruret halinde söylemek. Geceyi sevdiği Allah Teâlâ için uykusuz geçiren kimse, elbette gündüz O’nun emirlerine muhalefet etmeyecektir. Çünkü o, bütün gecesini O’na hizmetle geçirmiştir.”⁴⁶⁹

Mekkî ve Gazzâlî bu üç kaideye halveti de ekleyerek dört uygulama olarak bahsetmişleridir. “Sehl (r.a.) der ki: ‘Hayrın tamamı şu dört şeyde toplanmıştır. Abdalın abdal olması da bunlar sayesinde. Karınların boş tutulması, sükût, uykusuzluk ve insanlardan uzaklaşma.’ Yine o, şöyle demiştir: ‘Kim açlığa ve zarara

⁴⁶⁵ Uludağ, “Nefis”, C. XXXII, s. 527.

⁴⁶⁶ Demirdaş, “Riyâzet Eğitimi İle Gerçekleşen Manevi Olgunluk”, s. 88-89.

⁴⁶⁷ Ayten-Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 156-157.

⁴⁶⁸ Demirdaş, “Riyâzet Eğitimi İle Gerçekleşen Manevi Olgunluk”, s. 80.

⁴⁶⁹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 328; Demirdaş, “Riyâzet Eğitimi İle Gerçekleşen Manevi Olgunluk”, s. 81; Serrâc, *el-Lümâ*, s. 231; Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 387.

karşı sabredemezse bu işin hakikatine ulaşamaz... Abdülvahid b. Zeyd, Allah Teâlâ üzerine yemin ederek şöyle derdi: ‘Sıddıklar, ancak açlık ve uykusuzluk ile sıdık olabilirler. Çünkü açlık ve uykusuzluk, kalbi nurlandırıp onu parlatır. Kalbin nurlanması, gayba yakından temas etmeyi, kalbin parlaması ise, yakini imanın saflaşmasını sağlar. Nurlanma ve parlaklık, kalbe aklık ve yumuşaklık kazandırır. Bunlar sayesinde ise kalp, parlatılmış bir aynada gözüken inci gibi bir yıldız dönuşür ve gayba gayb ile şahit olur. Dört unsur, nefsin hapsi ve hareket sahasının daraltılması, onun ezilerek bağlanması sağlar. Böylelikle nefsin tabi sıfatları zayıflatılıp muamelesi güzelleştirilir. Bu dört unsurdan her birinin kalp üzerinde belli bir müsbet tesiri vardır. Açlık, kalpteki kanı azaltarak onu ağartır. Bu aklaştırma, kalbin nurunun beyazlamasını temin ederek kalbin yağını eritir. Kalbin yağının erimesi, onun yumuşaklık ve şefkatini artırır. Yumuşaklık (rikkat) ise, her hayrın anahtarıdır. Katılık (kasavet) ise her türlü şerrin anahtarıdır. Kalbin kanı eksildiği zaman, düşmanların ona nüfuz etmesi zorlaşır. Çünkü şeytanın yeri, kalpteki kandır. Kalp rikkat bulup yumuşadığı zaman, düşmanın hâkimiyeti de zayıflar. Çünkü onun kalbe hâkimiyeti, kalbin sertliğinde kendini gösterir. Filozoflar ‘Kalp, kanın böbreğidir.’ derler. Bu sözlerinde dayandıkları delil ise, insan öldüğü zaman vücudundaki kanı ancak ruhunun teslimiyle birlikte kaybeder olmasıdır..”⁴⁷⁰

Netice olarak riyâzet uygulamaları sâlikin kalbini irfanî bir kıvama erıştırir. Dilinden hikmet, kalbinden rikkat, ruhundan iştîyak ve tüm organların şefkat emareleri belirir. Hayır ve istikamet yolunda gösterilen sabır ve sebat deneyimleri ile Hakk’a dost olma ve felaha erme nimetine mazhar olur. Riyâzetle kaybeden değil kazanan olur. Riyâzetle tükenmişliğin değil kazanmanın sevincine erer. Geçici tutkuların kurtulurken ebedi saadete ermenin hazzını duyar.⁴⁷¹ Bu hallere erişmekle yol kesicilerden de korunmuş olur. Çünkü müridin hedefi, kalbinin ıslahıdır ki o kalp ile Rabbini müşâhede etsin ve o kalp ile Rabbine (manen) yaklaşmaya elverişli olsun.⁴⁷²

⁴⁷⁰ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, C. I, ss. 326-327; Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm’id-Dîn*, C.III, s. 158.

⁴⁷¹ Demirdaş, “Riyâzet Eğitimi İle Gerçekleşen Manevi Olgunluk”, s. 88-89.

⁴⁷² Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm’id-Dîn*, C.III, s. 180.

B. ZÜHD VE MASİVAYI TERK:

İnsan Hakk'a kulluğunu ispatlamak için yaratılmıştır. Dünya ise insanın imtihan olduğu yerdir. "Biz yeryüzündeki şeyleri, kendisine süs olsun diye yarattık ki hangisinin daha güzel iş yaptığını deneyelim."⁴⁷³ ayeti ile ifade edildiği üzere dünyanın güzelliklerle bezenip insanı imtihan ettiği bildirilmektedir. Bunun için kulun dünyada işleyeceği en güzel amel dünyadan vazgeçerek ahireti tercih etmesidir. İnsan kendi iç dünyasında dünyevi isteklerini tahlil ederek bu isteklerden vazgeçerse hariçten gelen hiçbir fısıltı aklını çelemez. Öyle ki kulu yolundan çevirmek isteyen, ona bu amaçla eziyet veren ve kendilerine benzetmeye çalışarak günaha çekmeye çalışan hiçbir düşmanın, kendi içinde azimle dünyayı terk etme kararı olan sâlike bir etki ve tehlikesi olamaz. Bilakis kendilerinin sapkınlığını artırır.⁴⁷⁴

Dünya insanın sınanması için Allah Teâlâ'nın hazırladığı bir yerdir. Dünyanın kıymeti, sadece kulluk yapmamız için fırsat olmasından ileri gelmektedir. Asıl hayat olan ahiret hayatımız için dünya bir ticarethanedir. Bu bakımdan ahiret dünyada kazanılır. Burası ahiretin tarlası ve ahirete bir köprüdür. İnsan kendinden öncekilere bakarak dünyaya gelip asıl menzili unutarak buraya dalıp gidenlerin de mağrurluğu ve gafillliği ile ecele yakalandıklarından dersler çıkarmalıdır.⁴⁷⁵ Dünya hayatı peşin ve duyularla algılanabilir boyutta olduğu için insanın dünyaya meyli daha çabuk olur. Fakat insan sadece bedenden oluşmaz, metafizik, mistik hallere de vakıf olabilecek bir donanıma sahiptir. Dünya ile birlikte, dünya üzerinden silinip giden nicelerine şahit olmaktadır. Bunun için kendisi için fayda ve zararı tayin etmesi gerekir.⁴⁷⁶ Dünyasını aldanış ile geçirerek ahiretini ziyana uğratan kullar için Mekkî, günahkâr insanın ayet dili: 'Allah'ın yanında yaptığım kusurlardan dolayı yazık bana!'⁴⁷⁷ diyeceğini haber verir. Dünyadaki günlerini boş işlerle geçirerek, ahirette isteklerinin kaybolup cezalarının kaldığını gören nefis o gün büyük pişmanlıklar tadacaktır.⁴⁷⁸

⁴⁷³ Bkz. Kehf, 18/7.

⁴⁷⁴ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 422.

⁴⁷⁵ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs*, s. 99.

⁴⁷⁶ Kotku, *Nefsin Terbiyesi*, s. 37.

⁴⁷⁷ Bkz. Zümer,39/56.

⁴⁷⁸ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 300.

Dünya insan için böylesine büyük bir önemi haizdir. Dünyanın aldaticılığı ve zararları sûfilerin genel anlamda üzerinde durarak zühdü seçmelerine sebep olmuştur. Burada dünya hayatındaki zühd hakkında önemli bir detaya değinmek gerekir. Dünya kulu zarar ve ziyana uğratar. Fakat dünya da nefis gibi salt kötü bir olgu ve gerçeklik değildir. Dünya üzerinde hayatımızı devam ettirmekteyiz, dünyadan soyutlanmış değiliz. Bu bağlamda asgari düzeyde nefsin hakkını verecek kadar dünyaya iltifat edilir. Başka bir açıdan Frager'in ifade ettiği gibi, insan Allah'ın verdiği kapasiteyi en güzel şekilde kullanmalı. Dünyevî birtakım sorumlulukları yerine getirmeli, bu sorumluluklarında en iyisini yapmalıdır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sireti bunun örnekleri ile doludur. İyi bir eş, iyi bir ebeveyn, iyi bir doktor, öğretmen, işçi, komşu olunmalıdır.⁴⁷⁹

Allah'a kurbiyet kazanma niyeti ile Allah'a doğru yola koyulan bir sâlikin dünyaya nazarının nasıl olması gerektiği çok kritik bir konudur ve bütün hayatını, düşüncelerini, amellerini etkileyecek derinliktedir. Bu anlamda bu konuyu da ulema sağlam bir temele yerleştirerek Kur'an ve Hz. Peygamberin gösterdiği yolu izlemişlerdir. Dünyayı seven nefsin azdığını, bir noktadan sonra dünyaya taptığını⁴⁸⁰ tecrübe etmişlerdir. Dünya hayatındaki aldanış, dünyadaki şeyleri şeytanın süslü göstermesi ile de ilintilidir.⁴⁸¹ Kul dünyayı ilah edinerek Rabbine karşı şirke düşmüş olur. bu ise Allah Teâlâ'ya karşı işlenen büyük bir isyan v günahdır, kul için ise hüsrandır.⁴⁸² Mescid-i Nebevi'nin inşasında Hz. Peygamberin bizzat çalışarak yorulup, bu esnada sahabelerine asıl hayatın ahiret hayatı olduğunu, dünyanın sıkıntı meşakkat mahalli olduğunu hatırlatan sözleri dünyayı ilah edinmek isteyen nefisler önemli bir ihtarır.⁴⁸³

Dünya ve insanların geçici zevkleri ile oluşturdukları bütün düzenleri terk eden insan için iki cihanda da huzur vardır. Dünyayı terk eden insanın hem insanlar hem Allah Teâlâ tarafından sevileceği bildirilmektedir. Zira insan dünyayı bırakarak Allah'ı tercih etmektedir. İnsanlar da kendilerini tercih eden insanları severler. Bu durumda Allah Teâlâ kendisini tercih eden kulunu asla bırakmaz. Dünyaya rağbeti

⁴⁷⁹ Frager, *Tasavvuf Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum*, s. 45.

⁴⁸⁰ Bkz. Naziat, 79/37-39.

⁴⁸¹ Bkz. En'am 6/43, Enfal 8/8, Nahl 16/63, Neml 27/24.

⁴⁸² Etöz, "Nefis Terbiyesi ile İlgili Bazı Ayetler", s. 104.

⁴⁸³ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 265.

olmayanı insanların sevmesine gelince, bu insan dünyaya rağbet etmediği için hiç kimse ile hırs yarışına girmez, rakip olmaz, kimseye eziyeti olmaz. İnsanlar da böyle olanı severler. Zaten Allah insanların kalbine kendisini sevene karşı sevgi koyar. Burada zühdü kolaylaştıran etken olarak insanların sevgisinin kazanılacak olmasını Muhâsibî sıkıntılı görmemiş ve bunu bir terğib olarak değerlendirmiştir. İlaveten zühdü tercih ederken insan, insanların övgüsünden de yüz çevirmiş olacağı için insanların onu sevip sevmemesinin özel bir anlam ifade etmeyeceğini de belirtmiştir.⁴⁸⁴

Dünyanın ahiret saadeti için tehlike oluşturmasının sebebi, dünya nefis için oldukça cezp edicidir. Dünya, nefsin güçlü olduğu ve daha da güçlenebileceği etkenlerle doludur. “Mevlana, nefsin bu kadar güçlü olmasını şu gerekçe ile izah eder: ‘..Nefis kendi evinde, kendi yurdunda... akılsa garip! Köpek bile kapısında korkunç bir aslan kesilir.’ Akıl nuranıdır, burada herhangi bir muhalefet söz konusu değildir. Onun yenik düşmesine sebebi menşei değil, bulunduğu geçici mekândır. Dünya nefsin yeridir, yani bu âlemde ev sahibi, dolayısıyla söz ve hüküm sahibi de nefistir. Dolayısıyla kendi akli ile insan nefsin üstesinden çoğu zaman gelemeyiz. Alçak nefse kanıp onun isteklerini tatmin ettikçe, o inkâr yolunu seçer ve giderek de azgınlaşır. Yani zaman içerisinde nefis, kötü şeyleri güzel göstermeye başlayarak insanı kör ve sağır eder. katıyen bulunduğu halden razı olmaz. Ne darlık ne de genişlikten memnun kalır.”⁴⁸⁵

Dünyadan korunmak ancak zühd ile olur. Çünkü dünya sevgisi her hatanın başıdır. Gönlü Allah’tan uzaklaştıran her şey, hatta ihtiyaç fazlası olan mübahlar dahi dünyadır.⁴⁸⁶ İnsan imanını ispat edebildiği ölçüde, dünyadan ve nefsinin şerlerinden korunur. Dünyaya rağbet ile imanın hakikatine erişme hususunda aralarında zıt orantı vardır. İman arttıkça insan dünyadan çekilir ya da dünyaya iltifat etmedikçe imanın hakikatine erer. Dünyadan el-etek çekmek, kalbi nurlandırır, ahiret ahvalini açıkça görür hale getirir.⁴⁸⁷

Mücâhede, nefsi en yüksek mertebesi olan nefis-i kâmileye ulaştırmayı amaçlar. Nefis-i kâmileye eren insan, kabiliyeti nisbetinde Hakk’a ulaşmıştır. Burada

⁴⁸⁴ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 376-377.

⁴⁸⁵ Kaval, “Mevlana’nın Mesnevî’sinde Nefis Kavramı”, s. 160.

⁴⁸⁶ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm’id-Dîn*, C.III, s. 158,161.

⁴⁸⁷ Kelâbâzî, *Ta’arruf*, s. 57-58.

nefse karşı verilen savaşta ahlaki tekemmül ve Allah'a vuslatta en büyük engel dünyadır. Dünyadan çekilen insan ruhi âleme ulaşabilir.⁴⁸⁸ Mâsivâdan kurtulmak, ilahi tecellilerin gerçekleşmesi için de şarttır. Sûfîler, kalbi ilahi tecellilerin yansıdığı mekân olarak kabul ederken masivayı da bu aynadaki tozlar olarak değerlendirirler.⁴⁸⁹ Kalpteki toz olarak ifade edilen masivadan kalbin arınması için dünyaya karşı zahid olunmalıdır. Dünyada zühdden hedeflenen ise, kulun her an, her nefes Allah Teâlâ'ya taat ve ibadet halinde olmasıdır. Zikirler, dualar ile kalbin Allah Teâlâ ile birlikte sağlanınca kul zahiri işlerle meşgulken dahi batınen kalp Allah'ı anmaya devam eder. Bu da zühdün hakiki neticeye ulaşmasıdır. Zira zühd dünyadan kalbi kurtarmaktır, boş heves ve isteklerden arındırmaktır. Dünyadan kopmak zühd değildir.⁴⁹⁰

Dünya nefsi azgınlaştırır fakat nefsin de dünyadan alacağı bir hakkı vardır demiştik. Burada dünyaya dair nelerden uzak durulması gerektiğini bilmek için masivayı yani Allah'tan gayrı olan şeyleri tespit etmek gerekir. Masivayı terk ve zühdün sâlikin bulunduğu mertebelere göre tonları vardır. Mesela Hz. İsa'ya atfen paylaşılan rivayette masivayı terkin oldukça üst bir mertebesi zikredilmiştir. "Rivayet ediliyor ki Hz. İsa bir gün bir taşı yastık edindi. İblis onun yanından geçerek şöyle dedi: 'Ey İsa! Sen dünyaya rağbet mi ettin?' Bu söz üzerine Hz. İsa (a.s.) taşı aldı ve İblis'e fırlatarak şöyle dedi: 'İşte bu, dünya ile beraber senin olsun.'⁴⁹¹ Bunun için öncelikle zühdün ne olduğuna ve sûfîler tarafından nasıl algılandığına bakmak gerekir. "Müminlerin amiri Ali b. Ebu Talib'e (r.a.) 'Zühd nedir?' diye sorulduğunda, 'Zühd, dünyayı, bir müminin ya da kâfirin yemesine hiç aldırış etmemendir.' cevabını vermiştir. Ebu Bekir Vasitî de, 'Ne zamana kadar, bir tuvalet durumunda olan dünyayı terk ettim diye övünüp aldanacaksın ve ne zamana kadar, Allah Teâlâ'nın katında bir sineğin kanadı kadar değeri olmayan dünyadan yüz çevirdim diye böbürlenip duracaksın?' demiştir."⁴⁹²Asıl değerlerin farkına vararak geçici olan dünya nimetlerine kalbin rağbet etmemesi olarak tarif edebileceğimiz zühd için sûfîler farklı yorumlar ileri sürmüşlerdir.

⁴⁸⁸ Kaval, "Mevlana'nın Mesnevî'sinde Nefis Kavramı", s. 152.

⁴⁸⁹ Güreer, *Gönül Gözüyle Kur'an İbn Ata Tefsiri*, s. 312.

⁴⁹⁰ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 608.

⁴⁹¹ Gazzâlî et-Tûsî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 81.

⁴⁹² Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 607.

Kuşeyrî zühdün hakikati hakkındaki sûfîlerin ihtilaflarını şu şekilde aktarır: bazı sûfîler zühdün haramlara karşı olması gerektiğini ifade eder. Helaller Allah'ın kuluna olan lütuflarıdır ve helal mal Allah'ın kuluna ihsanıdır. Bu kulun nimeti elden çıkarması ile nimeti elde tutması eşittir. Bir takım sûfîler de haramlardan zühdün farz, helallerden zühdün ise fazilet olduğunu ifade ederek helallere karşı da zahidane bir hayatı ileri sürerler. Haline şükreden, aza kanaat eden, dünyayı yeren ayetlere bakarak dünyada rahat ve zengin yaşamayı tercih etmeyerek zühde yönelen insan daha iyidir, derler. “De ki; dünya metaı azdır. Takva sahibi olanlar için ahiret daha hayırlıdır.”⁴⁹³ gibi ayetlerden hareketle dünyadan el etek çekerler. Sûfîlerin her biri kendi vaktine, makam ve manevi zevklerine göre bireysel farklılıkları ile zühdü yorumlamışlardır. Süfyan-ı Sevrî,'nin (v. 161/778) dünyaya karşı zühdü, kuru ekmek yemek ve aba giymek olarak değil de dünyaya karşı kanaatkâr olarak yorumlaması ile Serî Sakatî,'nin (v. 251/865) Allah Teâlâ'nın evliyayı dünyadan uzaklaştırarak dünyanın bu insanlara bulaşmasına razı olmadığını ifade etmesi bu farklılık ve zenginliğin bir örneğidir.⁴⁹⁴ Sûfîlerin zühd hakkındaki bu ihtilafları ümmet için rahmet ve berekettir. Zira her insan adedince Allah'a giden bir yol, bir yöntem vardır. İnsanlar kendi meşrep, makam ve manevi zevklerine uygun olan yolarlı ve yorumları tercih ederek Allah'a olan seyirlerine devam ederler. Sûfîlerin ihtilafları yöntem konusundadır, asıl gaye konusunda kalpte dünyanın bulunmaması hususunda bütün sûfîler hem fikirdir.

Dünyadan uzak durma ve masıvayı terk hususunda yöntem her insana göre değişir. Nefse makamından üst bir sorumluluk yüklemek, onu terbiye etmekten daha ziyade amaca mutabık olmayan bir yöntemi kullanmak demek olacaktır. Bu bağlamda Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) zühdün üç şeklinden bahseder: ilki, haramı terk etmektir ki bu avamın zühdüdür. İkincisi: Helalin ihtiyaç kadarını kullanmakla iktifa ederek fazlasını terk etmektir ki bu da havâsın zühdüdür. Son olarak ise, Allah Teâlâ ile meşgul olmaya engel olan her şeyi terk etmektir ki bu da ariflerin zühdüdür.⁴⁹⁵

⁴⁹³ Bkz. Nisa, 4/77.

⁴⁹⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 208-211.

⁴⁹⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 208-211.

Serrâc da buna benzer bir tasnifte bulunarak zahidleri üç mertebede inceler: İlk mertebeye *mühtedi* ehlinindir. Mal mülk sahibi olmadığı gibi gönlünde de bunun arzusunu yaşamayandır. Seriyi Sakati'nin ifadesiyle elinde bulunmayan şeyi kalpten de çıkartanlardır. İkinci mertebeye *tahkikehli* vardır. Zühd yaparken, zahid insana diğer insanlardan gelen yöneliş ve övgü yönüyle nefsin zühdde de alacağı hazlar mevcuttur. Bu mertebedeki sûfîler zühdünde halkın bu övgüsünden de yüz çevirmek suretiyle dünyevi hazları kalbinden çıkarır. Üçüncü mertebeye ise *istiğna* ehli vardır. Bu makama gelen insanlar dünyanın Allah Teâlâ nazarında sivrisineğin kanadı kadar dahi kıymetinin olmadığı bilerek dünyevi bütün her şeyden kalben arınmış kimselerdir. Dünyanın tamamı kendilerine verilse de onlar zühd içinde yaşar ve ellerindeki dünyalıklardan dolayı suale çekilmez ve bundan dolayı ecirleri de azalmaz.⁴⁹⁶

İnsan, bir yönü ile bu dünyaya diğer yönü ile ahirete aittir. İki yönü ile de donanımına sahiptir. Ahiretini dünyada kazanan insan için, dünya hayatından Allah'a olan kulluk iddiasını ispat etmesi çok önemlidir. Bu minvalde dünyanın geçiciliğine aldanarak asıl hayatı unutmaması gerekmektedir. Fakat dünya içerisinde olan sorumlulukları da yerine getirmek için bir takım dünyalıklara ihtiyaç duyar. Sûfîlerin ihtilaflarında aktardığımız üzere dünyaya bakış açısı olarak bir mümin hangi konumda olursa olsun kalben iştihak ve arzu içerisinde olmamalıdır. Çünkü sevgi, kalbi kör ve sağır eder. Bu ise, bütün hataları beraberinde getirir. Bunun için sâlik kalpten dünya sevgisini çıkararak, kalbi takva ile imar eder.⁴⁹⁷ Kul bu şekilde ahiret âlemini yakinen bilir hale gelir. Allah'a olan taatindeki isteği artar, hevasına olan düşkünlüğü azalır. Allah Teâlâ insan için tek kalp yaratmıştır. Bu kalpte hem dünya sevgisi hem ahiret sevgisi birlikte barınmaz. Dünyayı kalbinden çıkarana ahiret halleri müşâhede ettirmek suretiyle kalbine ahiret sevgisi ve isteği bırakılır.⁴⁹⁸

Dünya sevgisi her kötülüğün başıdır, çünkü kötülüğün temeli olan nefsin içine yerleştiğinde nefis önü alınamaz bir hale gelir. Bunun için nefsi terbiye etmek kötülüğün önüne geçer, bunun yöntemi de nefisten dünya sevgisini almaktır. Bu anlamda dünyadan yüz çevirmek ise her hayır ve iyiliğin başlangıcıdır. Onun için

⁴⁹⁶ Serrâc, *el-Lümâ*, s. 45-46.

⁴⁹⁷ Tirmizî, *Nefsin Terbiyesi*, s. 103.

⁴⁹⁸ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 327-328.

zühd yüce bir makamdır. Bu konuda, zühd sıfatıyla anılmak, bin güzel sıfat ve adla anılmaya değerdir, denilmiştir. Dünya rağbet ile anılmak da tam tersi zemmedilen bir sıfattır. Çünkü zühd Allah'ın peygamberi için seçtiği, Peygamber (s.a.v)'in nefsi için ihtiyar ettiği bir sıfattır.⁴⁹⁹

Nefsin şeytanın hilelerine alet olmasında en temel çeldirici nefiste bulunan dünya arzusudur. Bu sebeple nefsin isteklerine muhalefet etmek, dünyaya rağbet etmemekle olur. Nefis, içten bir ivme olduğu için şeytandan daha tehlikelidir. Nefsini temize çıkarmak suretiyle isteklerini kılıflarla süsleyen insanlar sefih kimseler olarak tarif edilir.⁵⁰⁰ Tasavvuf ehli ise dünyayı terk eder, ona rağbet etmez ve Allah o kulun kalbine nur bırakır, kalbini genişletir.⁵⁰¹

Arınmak ve manevi mertebeler kat etmek için mücâhede ve riyâzet usullerince kul amel ederken ilk kıstas niyet ve ihlâstır. Zira niyet bozuk ve ihlâssız ise amelde muvaffakiyet olmaz. “Kul yaptığı ameli ilim üzere yapmış olabilir, ama kimin için yaptığı önemlidir. Eğer halisane şekilde Allah Teâlâ'nın rızasını hedefleyerek yapmış ise o amelin ecrini vermek de Allah'a düşer. Şayet kendisi gibi kul olan başka birinin rızası için yapmışsa o zaman ecrini ondan istemelidir. Dünyevi bir menfaat için de yapmış olabilir. Onun karşılığı da dünyada verilmiştir”⁵⁰² Niyetimizin halisane olması kaygılarımızdan korkularımızdan arınmamız ile mümkün olur. Hz. Mevlana, bütün kaygılarını tek bir kaygı haline getiren insanların diğer kaygılarını Allah Teâlâ'nın gidereceğini bunun için dünya meşgalelerindeki hareketliliğinin ahiret ve din işleri için olmasını ifade eder. Dini konularla meşgul olanların dünya arkasından koşar ve dünyevi işleri hallolur.⁵⁰³ “Demek ki kul Allah Teâlâ'ya karşı muamelesinde güzel bir halde olup O'nun rızası için hevasını yok edince, Cenab-ı Hakk onun içinden dünya endişelerini giderir, kalbine zenginlik koyar, üzerine rızık ve ihsan kapılarını açar. Bazı dervişlere musallat olan bu tür endişeler, kalplerinin Allah ile tam meşgul olmayışından ve kulluk haklarına hakkıyla riayet etmemelerindedir. Kalp Allah'tan gafil ve boş olduğu kadar, dünya

⁴⁹⁹ Serrâc, *el-Lümâ*, s. 45-46.

⁵⁰⁰ Uludağ, “Nefis”, C. XXXII, s. 527.

⁵⁰¹ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 57-58.

⁵⁰² Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 280.

⁵⁰³ Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî, *Fîh-i Mâ Fîh*, s. 328-329.

derdi ve endişesiyle dolar. Eğer kalp tamamen ilahi zikir ve fikirle dolu olsaydı, dünya endişeleriyle azap görmez, kanaat eder ve manen yükselirdi.”⁵⁰⁴

Kaygılardan kurtulmak ve arınmak demek her işimizin rast gitmesi demek değildir. Bilakis kalben bağlı olduklarımızdan özgürleşerek kaygıdan kurtulmak hedeflenmelidir. Dünyalığın peşinden koşması için zühd hayatını tercih eden insan niyetinde hata yapmıştır. Hakiki zahid sadece Allah Teâlâ'nın rızası için dünyayı terk eder. Tasavvuf yolunun büyükleri, dünyalık işleri rast gidip, dünyalık nimetler kendilerine arka arkaya verilince telaşlanmış, üzülmüş ve bunu istememişlerdir. Salihler yolu için dünyalık kapıların açılmasını bir bela ve musibet olarak adetmişlerdir.⁵⁰⁵ Dünya nimetlerine ererek nefis kaygıdan arındırılmadığı gibi, Allah'ın rızasını kazandıracak hallerden de değildir. Öyle ki müridini evladı gibi görerek manevi terakkisi için gayret sarf eden mürşidler dahi dünya hevesi olan sâliki kendi haline bırakmaktadırlar.⁵⁰⁶

Zenginliği zühde muarız gören insanların perspektifinden bakan bir topluluğa göre kendileri zühd ve kanaati tercih ederek dünyadan uzaklaşmışlardır, fakat kendileri gibi olmayıp nefisine yumuşak davranan, mübahları kullanan insanlara da illetli bakarlar ve manevi menzilden düştüğüne inanırlar. Kendileri dışındaki insanların davranışlarını hatalı bulurlar. Bu bir yanılgıdır. Çünkü illet, bolluk ve genişlikte olduğu gibi, aza rızada ve bolluktan kaçınmada da olabilir. Azda da çokta da kula düşen vazife aynıdır; kul bir hale ermek, kendini eğitmek, nefisini riyâzete sokmak ile mesuldür. Bununla birlikte, kul, nefsinin afetlerini görür, halkın kendisini öyle görmesinden hoşlanır ve bu halleri nefsinden söküp atmak için bir gayret göstermezse helake düşer ve ondan artık bir hayır umulmaz.⁵⁰⁷ Zühd ve masivayı terk, dünya nimetlerini elde tutmamak değil, bu nimetleri kalpte taşımamak demektir. Bir hırka bir lokma der derviş, ancak kalbinde dünya hırsı ile geçirirse günleri hakiki zahid olamaz. “Cüneyd; ‘Zühd, elde malın, kalpte mal sahibi olma arzusunun bulunmamasıdır.’ demiştir.”⁵⁰⁸ Sâlik bu hakikati bilerek dünyaya rağbeti kalbinden çıkarmalıdır. Dünyanın kalbinde yer tutmadığının alameti ise, dünyaya ait şeylere

⁵⁰⁴ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 210.

⁵⁰⁵ Serrâc, *el-Lümâ*, s. 220-221.

⁵⁰⁶ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 212.

⁵⁰⁷ Serrâc, *el-Lümâ*, s. 497-498.

⁵⁰⁸ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 144-145.

sevinip üzülmemesidir. “Ali’den (k.s.) şu söz rivayet edilmiştir: ‘İnsanı kaçırmayacağı bir şey sevindirirken, yakalayamayacağı bir şeyi kaçırmaması üzer. Sana dünyadan gelene sakın fazla sevinme ve kaybettiğin dünyalık için de sakın üzülme. Sevincin, yaptığın güzel ameller, hüznün ise yapmadıkların için olsun. Meşguliyetin ahiretin için, tasan ise ölümden sonrası için olsun.’”⁵⁰⁹

Allah kulunun dünyalıkları edinmemesini değil, dünyalık nimetlerin kulu için bir önem taşımamasını övmüş ve buna teşvik etmiştir. Dünya malı yasak olmuş olsaydı, Allah’ın peygamberi Süleyman (a.s.)’ın sultanlığını izah edemezdik. Asıl olan şey, zenginliğin kalpte olmasıdır. “Yusuf b. Hüseyin’den gınanın alameti soruldu. Dedi ki: ‘Gınası din için olmaktadır, dünya için değil.’ ‘Zengin (gani) ne zaman zenginliğinde övülmüş ve zemmedilmemiş olur?’ diye sordular. Şu karşılığı verdi: ‘Eğer bu zengin bir şeye sahip olurken hakkını vererek alır, kazanma sırasında birr ve takva üzere yardımlaşır, ticaretinde günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmaz, kalbine Allah’tan başka mal vs.’ye bağlamaz, malının yok olmasından ürkmez, zenginliği sırasında Allah’a muhtaç olduğunu unutmaz, kendini Allah’ın malının bir bekçisi gibi görürse işte o zaman onun zenginliği kendine faydalıdır, kendine zararlı değil. Bu özelliklere sahip olan kişi kurtuluşa erenlerden olur.’”⁵¹⁰

Dünyaya muameledeki tutum dünya nimetlerinin çeldiriciliğine aldanmadan esas gayeye odaklı ana yolda ilerlemek olmalıdır. Allah Teâlâ dünyayı kulun Rabbine olan sadakatini sınaması için bin bir güzellikle yaratmıştır. Bu güzellikler sureten ve geçicidir, Allah Teâlâ katında hiçbir değeri yoktur. Serrâc ve Kuşeyrî dünyayı süslü bir geline benzetmişlerdir. Dünyaya rağbet eden dünyasını güzelleştirmek için uğraşır. Zahid ise bu geline rağbet etmez, Allah Teâlâ ile meşgul olduğu için bu geline iltifat etmez.⁵¹¹

Dünyaya gerçekten tamah etmediğini anlamak için sâlik kalbine dönüp, dünyevi bir nimet ile haz duyup duymadığına veya nimet zevale uğradığında üzülüp üzülmeye bakmalıdır. “Dünyevi nimetlerle sükûnet bulmadığını, onlara önem vermediğini öne sürene şöyle denir: Elindeki dünyevi sebeplere bağlanmayanın, malı elinde tutmaması, bir şey istememesi ve nezdinde az ile çoğun müsavî olması

⁵⁰⁹ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, C. I, s. 266.

⁵¹⁰ Serrâc, *el-Lümâ*, s. 254-255.

⁵¹¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 208-211; Serrâc, *el-Lümâ*, s. 36.

gerekir. Nezdinde az çoktan daha üstün, iki birden daha değerli olan ve gönlü kaybettiğini aramaktan, mevcudu tutmaktan hali olmayan kişi dünya sevdalısıdır. Bir görev olarak değil nefsanî bir haz olarak dünyaya tutkundur. Böyle yapıp da durumunu bundan farklı gören yanılmıştır.”⁵¹² Hâlbuki dünya zevkleri nimet değildir. Aksine kalp meşguliyeti, boş bir vehim ve beraberinde birçok huzursuzluktur. Çünkü Allah’a itaatin nurunun kalpten alınması ile kalp karanlığa düşer ve insan sıkıntı kalbinde bu sıkıntıyı hisseder. Bir anlık zevklerin sonrasında büyük pişmanlıklar getirdiğini burada tecrübe ederiz. Sadece dini olmamakla birlikte dünyevi işler hususunda sonradan pişmanlık yaşamayan insanlar düşünerek hareket eder ve birçok defa hoşlarına gitmese de olan için isteklerinden vazgeçerek sabreder ve dünyalık bir nimete ulaşmanın umudu ile mutlu olur. Allah Teâlâ’ya itaat ise, dünyalığın Allah için bırakılmasından daha tatlı ve kalıcı zevklidir. Sâlik, Allah’ın hoş görmediği şeylerden vazgeçmesi ile zevkinden daha tatlı bir zevkle ikramlanır. Bu terkenden dolayı da Allah’ın kendisinden hoşnut kalmış olduğunu bekler ve umar.⁵¹³

Dünyadan kalbi uzaklaştırmanın en etkili yöntemi ölümü sürekli akılda tutmaktır. Metrajını bilmediğimiz bir ömür sürüyoruz, her an sona gelmiş olabiliriz. Hz. Peygamberin buyurduğu gibi, ölüm tüm renkleri soldurur, bütün zevkleri sona erdirir. Dünya hevesi ise ardı arkası kesilmeyen hayaller ve emeller ile doludur. Muhâsibî emeli kısaltmanın ölümü çok anarak olduğunu, bu korkunun yerleşmesi için ölümün zamansızlığının ruhun derinliklerinde hissedilecek boyutta düşünülmesini tavsiye eder. İnsan, her an ölüm gibi bir gerçek ile karşı karşıya olduğunu düşünürse keyfi kaçır ve zevklerinin süfli kurbanı olmaktan ziyade, bunlara düşüncesizce atılmaktan kaçınan bir insan olur. Her an her şeyin biteceğini düşünen insan lüzumsuz işler peşinde vakit kaybetmek istemez. Üstelik ölüm için ne belli bir zaman, ne belli bir sebep ve ne de belli bir yaş vardır. Kendisinden ölüm beklenen insan yıllarca yaşarken, hiç beklenmedik andan genç bir insan hayatını sonlandırabilir. Bir kanser ölüme sebep olduğu gibi, basit bir düşme de ölüme sebep olabilir. İnsan kendisinden önce yaşanan hadiseleri düşünerek kendisine ders alır ve kalbinde bunların muhasebesini yapar ve karada havada, hizada seferde, hasatlıkta

⁵¹² Serrâc, *el-Lümâ*, s. 497-498.

⁵¹³ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 217.

sağlıkta, gençlikte yaşlılıkta yani her nefes bu gerçeği hatırlar. Bunların kalpte tesirinin uzun süreli olması için, bir anlık olmaması için ise kalp başka şeylere de meylediyor ve onlarla meşgul olmuyor halde olmamalıdır. Bu halde olan bir kalp için ölümü hakikati ile düşünmek mümkün değildir.⁵¹⁴ Dünyevî heveslerinden bu şekilde vazgeçen, emellerini törpüleyen kul nefsi ile mücâhedesini yapmış ve Rabbine doğru merteye kat etmiş olur. “Harise el-Entari (r.a.) bu babda şöyle bir nitelemeye bulunmuştur. Nefsim dünyadan vazgeçtiğinde sanki Rabbimin arşını apaçık dururken görür gibi oldum. Sanki birbirlerini ziyaret eden cennet ehline ve birbirlerine düşmanlık eden cehennem ehline bakıyor gibiydim.”⁵¹⁵

Dünyaya iltifat etmeme hususunda Gazzâlî ise, kalp sıfatlarını kazanmak olduğunu ifade eder. Kalbi sıfatların elde edilmesi demek olan bu geçitler için ise, önce kolay olanından başlanır. Mal, makam, halka iltifat etmek, günahlara karşı istekli olmak şeylerden zahiri arındırır. Zahirden sonra iç âlemi de bunlardan temizlemek gereklidir. Bu kısmın mücâhedesini uzun sürebilir. Bu şekilde kötü sıfatlardan kurtulup iyi sıfatları elde eden kalp nefsinin dünyevi isteklerinden kurtulur ve kalbini zikirle meşgul eder.⁵¹⁶

Ölümü anarak dünyadan vazgeçmek gerekir. Fakat bu eylemi yaparken nefsin arzuları yok edileceği için boş durmaz ve türlü hilelerle insanı dünyaya çeker. İnsan ahiret ve ölümü andıkça nefis de dünya hayatını ve istekleri canlı tutmaya çalışır. Namazlarda, ibadetlerde dünyalıkları fısıldar, meşguliyetleri hatırlatarak insanı huzursuz eder. Aklın muvazenesini kaybedeceği şekilde durmadan telkinler gönderir. Bununla birlikte nefis yok edilemez ve her zaman insanın içindedir. Bu nefsi alt edebilmek için onu iyi tanımak gerekir.⁵¹⁷ Onu tanımak kulun Rabbini bilmesine yani marifetullahı götüren bir vesiledir. Bu büyük ilim ise dünya sevgisi ile elde edilmez. Bu ilim, boş lezzetlerin terki ve takvanın neticesidir.⁵¹⁸

Son olarak dünyalık bolluk ve eşyanın peygamber ve sıdıklarda bulunması zühde mani değildir. Bu insanlar dışında diğer insanların dünyevi genişliklere dalıvermesi doğru değildir. Çünkü peygamber ve Sıdıklar nefsini arındırmıştır,

⁵¹⁴ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 274-279.

⁵¹⁵ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 327-328.

⁵¹⁶ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, C.III, s. 162,182.

⁵¹⁷ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 426-427.

⁵¹⁸ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 62-63.

kalplerini dünyalıklara karşı sürekli yoklayarak kalpleri dünyalık için katılaşına kadar ona rağbet etmemeye azmetmişler, kalplerini şehvetlerinin helal haramına hassasiyetine yönlendirmişlerdir. Bunun akabinde ancak sahip oldukları eşyayı nefisleri için değil bir takım görevlerin yerine getirilmesi için kullanmış ve izni ilahi ile hareket etmişlerdir. Bu makama gelmeyen insanın dünyaya dalması ve onu istemesi ona hata yaptırır.⁵¹⁹ Öncelik olarak kul halisane niyetle şeriatı ve dinin temeli olan zaruri ilimleri öğrenmeli sonra, masivayı terk etmeli ve böylece kurbiyet makamına ulaşarak tam bir müşâhede elde etmelidir.⁵²⁰

C. MUHASEBE:

Allah Teâlâ insanı kendisine kulluk yapması için yarattı, ona bir emanet yükledi ve dünyaya gönderdi. Dünyayı bir imtihan ortamı olarak hazırladı, bununla birlikte insanı da ona göre donattı. Sıfırdan başlayarak yüce Allah'a ulaşabilecek kabiliyetler verdi. Fakat bu kabiliyetlerin inkişaf etmesi gerekir. Bu ise nefsin terbiyesi ile mümkündür. Mücâhede ile yani nefis ile olan iç mücâdele ile kul hakiki kulluk kıvamına erer. Mücâhede ile kulun ivme kazanması, mücâhedesini hakkıyla yapabilmesi için kendisini sürekli gözden geçirmesi gerekir. Bu bağlamda muhasebe, mücâhede için çok önemli bir usuldür ve yöntemdir. Muhasebe, iki yönlüdür; hem kulun kendi kendini sorgulaması, hem de Hakk tarafından sorgulanmasıdır.⁵²¹

“Kişinin kendine varoluşsal sorular sorması kendisi ile ilgili belli bir farkındalık düzeyine işaret eder. Kim olduğu, nereden gelip nereye gittiği ve ne için yaşadığı gibi soruları sormaya cesaret etmiş olan birey, doğal olarak hayatını gözden geçirir. O güne kadar yaptıklarını, ulaşmak istediği hedefleri ve gösterdiği çabaları sorgular. Psikolojik anlamda zorlu denilebilecek bu süreç, kişinin yaptığı güzel işlerin yanı sıra hatalarını görmesini de içerir.”⁵²²

Nefis, kötülüklerin, hataların sebebidir. Eğer nefse neyi neden yaptığı sorulmazsa daha da özgür hareket ederek bir önceki hatasından daha büyüğünü işler. Oysa nefis, sorguya çekilmekten asla hoşlanmaz. Bunun için insanın kabul edeceği

⁵¹⁹ Serrâc, *el-Lümâ*, s. 497-498.

⁵²⁰ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 68.

⁵²¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 253.

⁵²² Ayten-Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, s. 64.

ilk şey nefsi sorgulama gerekliliğidir. Bunu kabul etmeyen nefis, her yaptığı kötülüğü haklı bir gerekçeye dayandırır, kendini kusursuz görür ve beğenir. Nefis bu hali ise Allah'ın razı olmayacağı bir haldir. Çünkü nefis bu halde iken rıza-i ilahiye muhalif hallere düşer ve kulluktan uzaklaşır. Hâlbuki Allah Teâlâ bu dünya hayatının sonunda, nefsin istemediği sorgulamayı en detayına kadar yapacaktır. Ve kıyamet gününde hesabı kolay olacak olan dünya hayatında kendi sürekli sorgulayarak ona göre hareket edenlerin olacaktır.⁵²³ “Ömer (r.a.) daima şöyle derdi: ‘Nefislerinizi siz hesaba çekilmeden önce muhasebe edin. Onları siz tartılmadan önce tartın. Sonra da nefislerinizi Allah Teâlâ'nın karşısında olacak büyük sunuşa hazırlayın. O gün Allah'a sunulacaksınız ve hiçbir şeyiniz gizli kalmayacak... Ahirette hesabı hafif olanlar, dünyada iken nefislerini daima muhasebe eden bir topluluktur. Tartıları ağır gelecek olanlar da, dünyada iken sürekli kendilerini tartanlar olacaktır. O gün gerçek ve kusursuz tartı konacak ve sadece hakta olanları tartısı ağır basacaktır. Nefis muhasebesi, vera' yani Allah korkusuyla olur. Büyük sunuş için hazırlanma ise, Melik-i Ekber olan Allah Teâlâ'nın korkusuyla hâsıl olur.”⁵²⁴ Büyük sunuşu düşünen kul, bir fiili yapacağında veya buna niyet ettiğinde önce bu işi kendi kendine düşünür, sonunu görmeye çalışır. Yani ön muhasebe yapar. Bu şekilde yapmayı planladığı iş hakkında geleceğine yönelik bir muhasebe yapar.⁵²⁵

“İki dost ne güzeldir: Ahirete yönelik kaygı ve hüznün. Ve muhasebe ne güzel bir meşguliyettir. Kaygılı, hüznü olan ve muhasebe yapan kimse; kaygı hüznün ve muhasebenin bulunmadığı bir anı tembellik anı olarak görür. Ona göre gafletin en azı bile, başkalarına göre günahların en çoğu gibidir. Kuldaki kesin bilginin alametlerinden biri, ondaki hüznün devamlı olmasıdır.”⁵²⁶

Nefse hâkim olmak için muhasebenin etkisi çok büyüktür. Onun her adımının hesaba çekilmesi, her hesapta dikkatle davranılması nefse karşı daimi bir teyakkuz uyandırır. Muhasebe bilinçle yapılan bir eylemdir. Neden ve neleri sorgulaması gerektiğini bilen bir kişi muhasebe yapar. Nefsinin özelliklerini, hilelerini, onu terbiye etmenin gerekliliğini bilen bir kimse nefisten gelen her sesi titizlikle inceler

⁵²³ Mehmet Ergün, “Nefis Muhasebesi”, <https://www.xn--mehmetergn-ieb.com.tr/nefis-muhasebesi/>, erişim tarihi, 15.06.2018.

⁵²⁴ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 264.

⁵²⁵ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 204.

⁵²⁶ Tirmizî, *Nefsin Terbiyesi*, s. 94.

ve sorgular. İçten gelen ses Allah rızasına uygun ise onu bir an önce yapmak içi fiile geçer, Allah rızasının dışında ise ondan vazgeçmek için uğraşır. Bu durumda muhasebe kulun mücâhedesini de kolaylaştırır.⁵²⁷

“Nefis muhasebesinden söz eden ve nefsi kınayan ilk sûfî Ahmed b. Asım el-Antâkî’dir (v. 239/853). Tasavvuf anlayışını nefsi sorgulama esasına dayandırdığı için ‘Muhâsibî’ diye tanınan ilk sûfîlerden Haris b. Esed *er-Riaye, Âdabü’n-nüfus, Muatebetü’n-nefis ve el-Veşâyâ* gibi eserlerinde nefsin hile, desise, kurnazlık ve hainliklerinden, insana kurduğu tuzaklardan, ona karşı korunmanın çarelerinden, nefsi eğitmenin ve denetim altına almanın yollarından bahsetmiş, bu hususta psikolojik tahliller yapmıştır.”⁵²⁸ Mekkî de benzer tahliller yaparak, Allah’tan gafil kalan insanın muhasebeye yaklaşmayacağını bildirmiştir. Allah’tan gafil olan insan Allah Teâlâ’nın murakabesi altında olduğunu unutarak kendi kusurlarını bir kenara bırakıp, çevresinin kusurları ile uğraşmaya koyulur. İnsanlara olan zanlarıyla onlara nefret dolu iken, kendisine karşı bir muhabbet besler. Bu şekilde dünyada gafletle oturup kalkanlar ahirette büyük bir hüsrânın içinde olacaklardır. Uzun süren gaflet, mabuda karşı kalbi mühürler. Gaflet, kalp üzerindeki bir kaplamadır. Bunun için selef-i salihden bir âlim, arkadaşlarından birinin kendisini öylesine ağır şekilde muhasebe ettiğini, öyle ki bir ortağın diğer ortağına sorduğu hesabın dahi, bunun yanında çok hafif kaldığını haber vermiştir.⁵²⁹

Muhâsibî, muhasebeyi şöyle tanımlar: “Allah’ın sevmediğini, sevdiği şeyden ayırarak düşünmek ve durup kendini yoklamaktır. Sonra bu, iki türdür. İlki amellerin geleceğine ilişkin sorgulama; ikincisi de onları çekip çevirene ilişkin sorgulamadır. Buna göre amellerin sorgulanması Kitap, Sünnet ve icma-ı ümmetim delâletiyle sabit ve geçerli olmaktadır.”⁵³⁰ Muhasebe, insanın daimi olarak kendisini, yaratılışını, varlık amacını, gönderilme sebebini, yaşantısını ve durumunu, sorumlulukları nisbetinde hayatına yansıyan boyutlarını ve dahi yapması gerekenleri sorgulamasıdır.

Muhasebe, insanın hayatının tamamını kapsayabilecek bir gerçekliktir. Geçmiş sorgulayarak yapılan hatalardan pişman olmak olduğu gibi, geleceğe

⁵²⁷ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, C. I, s. 298.

⁵²⁸ Uludağ, “Nefis”, C. XXXII, s. 527.

⁵²⁹ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, C. I, s. 300-301.

⁵³⁰ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 200.

yönelik eylemlerde planlarda vs. de rızayı gözeterek amel etme teşebbüsüdür. Bu vesile ile dünya ve ahirette saadet, huzur vesilesidir. Sorgulama yaparken kişinin kendini tanıması ve bilmesine yardımcıdır. Haramlardan uzaklaştırarak sevaplara yaklaştıran disiplindir. Gafleti bertaraf etmenin en güzel yöntemidir. İnsanı sürekli teyakkuzda tutmadır. Daimi surette kâr zarar bilançosu çıkarmaktır. İş ve amelimizde eksik ve kusurlarımızı tespit etmek ve düzeltmektir. Vakit ve nakit israfını önleme çabasıdır. İyiyi ve yanlış ayırt etmeyi kolaylaştıran bir süzgeçtir. Büyük hesap gelmeden o hesaba hazırlanma pratiğidir. Kendi kendimizi hesaba çekebilme işidir. Amellerimizin rıza-i ilahi terazisine koyulmasıdır. Ve ‘ne idim, ne oldum, nerede idim, nereye geldim, nelerden umuyordum nelere kavuştum, neticede ne olacağım?’ sorularının hesabını yaparak irademizi çözecek, duygularımızı bozacak hallerden kendimizi korumaktır.⁵³¹

Allah kulunu dünyaya göndermiş fakat başıboş bırakmamıştır. Her an kulunu gözetlemektedir. Kulun ise bu bilinçte olarak gözetlendiğinin farkında olup, onun da nefisini her an gözetmesi ve kontrol etmesi gerekir. Nefsinin her halinden haberdar olmak için bütün enerjisini kul, nefesine vermek zorundadır ve nefsinin üzerinde iyi bir gözetmen olmalıdır. Tirmizî, sâlikin gece odun toplayan insan gibi dikkatsizce değil de bir gözetmen gibi keskin bir inceleme ile kalbinin her köşesine ucuna bucağına bakmasını tavsiye eder.⁵³² Muhâsibî de benzer bir yorumla nefsin denenmeden bilinemeyeceğini, bunun için de içinde ne olduğunu bilinceye kadar araştırılmasını önerir. Nefsin hilelerine dikkat çekerek sâlikin nefisini iyi tartmasını sâlik verir. Bunu örneklendirmek için şöyle demiştir: “Eğer nefsinde olan istediğin şey ise, ona uygun olarak, niyet vaktinde niyetini iyice netleştirerek davranışta bulun. Hevana uyuduğun bir vakitte değil, bir sefihın sana musallat olduğu ve sana beyinsizce davrandığı bir vakitte onun yumuşak huyluluğunu bilinceye kadar gözünü ona dik. Tevazuunu, zalim birisinin sana eziyet ettiği, ikram eden birisinin sana ikramda bulunduğu bir vakitte bil. Zira o ikisinde imtihan vardır. Kul ikram anında belki ikramın artması için tevazu gösterebilir. Yine eziyet anında, kul belki de gösterdiği tevazu ile insanların yanında değerli olmak için tevazu gösteriyor olabilir.

⁵³¹ Ergün, “Nefis Muhasebesi”, <https://www.xn--mehmetergn-ieb.com.tr/nefis-muhasebesi/>, erişim tarihi, 15.06.2018.

⁵³² Tirmizî, *Nefsin Terbiyesi*, s. 51.

Bütün bunların hepsini düşün, niyeti kontrol et. Sessizliğini, yanında bir mevki ve güce sahip olduğun birinin yanında mevkiini kaybetmekten duyduğun korku esnasında bil.”⁵³³

İnsanlar hayatı boyunca kendilerini süzgeçten geçirmek ile sorumludur. Her amellerinde öncesinde ve sonrasında bir değerlendirme yapmak zorundadır. Bu anlamda muhasebeyi iki şekilde değerlendirebiliriz: “Birincisi yapacağımız işlerle ilgili muhasebedir. Bu, yararlıyı zararlıdan ayırmak için ayak kaymasına karşı tedbirli olmamızdır. Böylece bilinçli bir şekilde zararlıyı terk eder, faydalıyı tercih ederiz. Bu tür muhasebe insanın önünü görerek ve yere sağlam basarak güvenle yürümesini sağlar. Otokontrol mekanizmasını randımanlı bir biçimde çalıştırır. Planlı çalışma ve sistemli ilerlemeyi gerçekleştirir. İkinci muhasebe ise geçmişte yapılan işler ile ilgilidir. İnsanın yaptığı iş ve davranışları gözden geçirerek eksik ve kusurlarını tamamlaması, hata ve günahları varsa ondan tövbekâr olmasıdır.”⁵³⁴

Mekkî nefis muhasebesinin nasıl yapılması gerektiğini şöyle tarif eder; ilk olarak nefiste bir hareket başladığı zaman sâlik öncelikle bir durur. Kalbine gelen sesi yoklar. Hatır yani kalbe gelen ses kalbin hareketini; Izdırap yani dalgalanma ise beden hareketini ifade eder. Hatır; niyet, azim, karar vermeazmetmeve fiile dökme gibigayretlere sebep olur. bu durumda bakılır: eğer bunlar Alla için (lillah) Allah’a has ise, Allah Teâlâ yolunda (fillah) Allah’ın rızasını kazanma uğruna ise, ve Allah Teâlâ ile birlikte (billâh) Allah’ın müşâhedesi ile birlikte ise ona devam edilir.Eğer dünyevi bir istek, nefsanî bir heva içinse o hatırı reddeder ve onu kendisinden uzaklaştırır. Bunu uzaklaştırmak için gayret etmezse kalbe gelen o ses oraya yerleşir, kökleşir ve onu oradan çıkarması zor olacağı gibi ilerleyen zamanlarda fiile geçer.⁵³⁵ Muhtar b. Fûlfül’ün Hasen’den yaptığı rivayette dünyada iken kendini hesaba çekerek durumunu yoklayan kimsenin kıyamette sorgusu kolay olacaktır. Kendisini muhasebe etmeyen ise hesabında zorlanacaktır.⁵³⁶

Geleceğe ve geçmişe yönelik muhasebe yapmak kulun, manevi terakkisi için oldukça etkili bir yöntemdir ve etkililiğinden de öte kulluk için şarttır. Bu kadar zaruriyet ihtiva ettiği halde her kulun muhasebesinde titizlikle durduğu görülmez,

⁵³³ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 96.

⁵³⁴ Ergün, “Nefis Muhasebesi”, <https://www.xn--mehmetergn-ieb.com.tr/nefis-muhasebesi/>.

⁵³⁵ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, C. I, s. 271.

⁵³⁶ Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 204.

muhasebeye bazı şeyler engel olur. Dünya hayatının aldatıcılığı, ahireti unutmak, gaflete düşmek, nefse uymak isteği, zamanın kıymetini takdir edememek, ayetlerden yüz çevirmek bu engeller arasında zikredilebilir.⁵³⁷Bu engelleri aşarak nefis muhasebesini yapabilmek ise, Allah Teâlâ'yı otorite olarak kabul etmek, onun hükümlerine boyun eğmek ve O'ndan çokça sakınmak ile olur. "Nefis muhasebesi vera' ile, nefsin tartılması ayne'l yakini müşâhede ile, büyük sunuşa hazırlık ise Melik-i Ekber korkusuyla olur."⁵³⁸

Sâlikin kulluk etmesinin, nefisini terbiye etmesinin, müslüman bir kişilik oluşturmasının ve kendini muhasebe etmesinin önündeki engelleri aşabilmesi için amellerinin kaydedildiğinin de manen şuurunda ve uyanıklığında olmalıdır. Bu defterlere kaydedilenlerden bir gün sorgulanacağını hep hatırdan tutan insan geçmiş, gelecek ve anı gözetir, her zaman bir iç sorgulama halinde olur. Her işini, sözünü ve muamelesini içinde tartar. "Küçük de olsa hiçbir fiil yoktur ki, onun için üç defter açılsın. İlk defterde 'Neden', ikinci defterde 'Nasıl', üçüncü defterde ise 'Kimin için' soruları yazılıdır. 'Neden' sorusunun manası şudur: Yaptığın bu fiili neden yaptın? İşte bu, rububiyet hükmü gereği Allah Teâlâ'nın kulluk hükmündeki kulunun imtihan noktasıdır. Bunun manası daha geniş olarak şöyledir: yaptığın bu fiili Mevlân istediği için mi yaptın yoksa onu sırf kendi arzundan dolayı mı yaptın? Kul eğer bu defterden temiz çıkar yani bütün yaptıklarını Allah Teâlâ emrettiği için yapmış olarak hesabını verirse, ikinci defter açılır ve 'Nasıl yaptın?' sorusu sorulur. Bu da, kuldân yaptığı fiille ilgili bilgisinin istendiği noktadır ve onun için ikinci imtihanı teşkil eder. Burada kula, yaptığı fiili, bir ilme dayanarak mı yoksa cehaletle mi yaptığı sorulur. Çünkü Allah Teâlâ ancak kendi yolu üzere yapılan amelleri kabul eder. Onun yolu da ilimdir. Eğer kul, bu imtihanı da geçerse, o zaman üçüncü defter açılır ve yaptığı işleri kimin için yaptığı sorulur. Bu da sadece Rab Teâlâ'ya has ve halis kılarak kulluk etmenin sınındığı noktadır. Kulun geçeceği üçüncü imtihan da budur. Bu imtihanı geçenler, Allah Teâlâ'nın haklarında, 'Ancak ihlâslı kulların'⁵³⁹ buyurduğu kullarıdır. Bu da, ihlâs şiarı olan, 'La ilahe illallah gereği ve icabıdır.

⁵³⁷ Ergün, "Nefis Muhasebesi", <https://www.xn--mehmetergn-ieb.com.tr/nefis-muhasebesi/>.

⁵³⁸ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 266.

⁵³⁹ Bkz. Hier, 15/40.

Bundan sonra kul için, karşılaşma anının beklentisi içinde ürpermeden başka bir şey yoktur.”⁵⁴⁰

Dünya hayatı içerisinde hep bir meşguliyet içerisinde olan insanın her işinin hesabını verecek olması, onun işlerinde titizlikle hareket etmesini zorunlu kılar. Bir iş yerinde aylık inceden inceye teftişten geçen bir memur nasıl atığı adımın hesabını zihninde kurgularsa samimi bir kul bundan daha fazla olarak muhasebe halinde olmalıdır. Zira bu muhasebe ile kul, hareketinde ve sükûnunda ihlâsya da külfeti görür. İşlerini Allah rızası için yapmışsa bu ihlâstır ve her işi için sevap verilir. Eğer işlerinde dünyevi menfaat gözetmişse bu iş o kimse için boş bir yorgunluk ve külfettir. Kulun bu hesabı dünyada yaparak ahirette bir hüsrarla karşılaşmaması için Mekkî kula günde gece ve gündüz vakitleri olmak üzere iki defa muhasebe önerir. İlkinin sabah namazından sonra yapan kul geçirdiği gecenin muhasebesini yapar; günahı var ise af diler, gaflette ve boş geçirmişse telafi etmeye uğraşır, eğer bir nimet görmüşse bunun için şükreder ve devamı için dua eder. İkinci muhasebesini ise yatmadan önce yapar. Gün içerisinde yaptığı işleri, sarfettiği sözleri, kalbinden geçirdiği niyetleri kontrol eder. bu hallerinde ne için, kim için ve nasıl yaptığını bakar. Allah için olmayan yahut Allah'ın rızasına uygun olmayan vasıtalarla yaptığı amelleri için af diler. Güzel amelleri için şükreder. Bu şekilde kul birgünün muhasebesini yapmış olur ve buna devamlı olan kul için muhasebe bir alışkanlık haline gelir. Artık sadece gece ve gündüz olarak değil her an nefsinin incelemek, tartmak ve kontrole etmekle meşgul olur. Nefsinde gördüğü fazlalığı derhal kendinden uzaklaştırmaya çalışırken, gördüğü eksikliklerini kapatmak için gayret sarfeder. Bu minval üzere yaşayan kul yüzakı ile Rabbine gider.⁵⁴¹

Netice olarak kul muhasebe sayesinde, her an alıp verdiği nefeslerini dahi kontrol ederek gaflete düşmemenin gayesini güder, azalarını ve kalbini günahlardan, masiyetten korumaya azami derecede gayret eder. Vaktin kıymetini bilir, hakkını verir ve boşa harcamamaya özen gösterir. Her an ibadet üzere olmaya çalışır, kendisi dünyadan kurtarır. Allah 'nın ibadetleri; onun durumunu ve tamamen gaflet içindeki halini bildiğinden, hevaya kul ve dünyaya köle olmaması için emrettiğini anlar.⁵⁴²

⁵⁴⁰ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 279-280; Haşr, 59/19; Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 205.

⁵⁴¹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 300-301.

⁵⁴² Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s. 600.

Muhasebe, bütün dini pratiklerin motivasyon kaynağıdır. Rıza halini ayakta tutan aksiyonel bir ameliyedir.⁵⁴³

Ayrıca muhasebe yaparken dikkat etmemiz gereken bir husus vardır ki, nefsin haklarını da takdir ederek nefis sorgulanmalıdır. “Nefis muhasebesi yaparken nefse karşı değerlendirmelerimizde itidali korumalıyız. Bu durumu Maverdi şu şekilde ifade eder: “Nefsi kötölemek ve ona iyi zanda bulunmak hususunda mutedil davranmalıdır. Çünkü kötölemekte gerçek ölçüyü aşarsan, onu aşağılık duygusuna itersin. İyi zanda gerçek ölçüyü aşarsan, kendine çok güvenenlerin gevşekliğine düşersin.”⁵⁴⁴

Muhasebe ehlinin erişeceği makamları Mekkî şöyle ifade eder: “Sözlerin en güzeline sahip olan Allah, Zat’ından korkan dostlarını vafederken şöyle buyurur: ‘Gerçekten Rablerinin korkusundan titreyenler, Rablerinin ayetlerine iman edenler, Rablerine ortak koşmayanlar ve Rablerinin huzuruna döneceklerinden yürekleri çarparak zekâtlarını verenler var ya, işte onlar, hayırlarda yarışan ve hayır için önde gidenlerdir.’⁵⁴⁵ Allah kendisinden korkan dost ve velilerini bu ayetlerde yedi mükemmel makama yerleştirmiştir ki bunlar muhasebe ehlinin makamları olarak bilinir. Murakabe ehlinin hallerinin manaları da bu makamların muhtevasındandır. Allah bu makamlara, korku ve titreme (Haşyet ve İşfak) ile başlamış, yürek çarpması (Vecil) ve infak ile noktalamıştır. Bu makamların icabı da yakini imandır. Allah, takva ehlinin tartısını takva ile ağırlaştırmış ve bunu, sıfatlarının sonuncusu olarak vazederek ‘Rablerinin huzuruna döneceklerinden...’ buyurmuştur. Yani onlar Rablerinin huzuruna dönme noktasında yakini bir imana sahip oldukları için O’ndan korkmakta, titremekte, iman etmekte, ihlâslı davranmakta, canlarını ve mallarını O’nun yoluna sebil etmektedirler.”⁵⁴⁶

D. HEVA VE HEVES:

Nefis azgın bir varlıktır, istekleri bitmeyen bir yapıya sahiptir. O, tabiatında olan ve varlığının devam etmesi için gerekli olan dürtülerinde kontrolü sağlayamaz

⁵⁴³ Kalıç, “İnsandaki Enfüsü Ve Afakî Boyutuyla Nefis”, s. 22.

⁵⁴⁴ Ergün, “Nefis Muhasebesi”, <https://www.xn--mehmetergn-ieb.com.tr/nefis-muhasebesi/>.

⁵⁴⁵ Mü’minun, 57/61.

⁵⁴⁶ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, C. I, s. 270-271.

ve hep daha fazlasını ister. Allah'ın kendisine lütuf olarak verdiği bu yeme, içme, cinsel tatmin vs. gibi istekler belli bir ölçüde nefsin hakkıdır. Zira fitri ve bedeni hayatının devamı bu ihtiyaçlarının giderilmesi ile mümkündür. Kendisine uyku, yeme içme ve hanımlarla birlikte olmayı yasaklayan sahabelere Hz. Peygamber (s.a.v.) müsaade etmemiş ve nefislerinin kendileri üzerlerinde hakları olduğunu ifade etmiştir. Bu anlamda, nefsin kulluk yapabilmesi için ihtiyaçları asgari ölçüde karşılanmalı ve hakkı verilmelidir. Bununla birlikte daha önceden de ifade ettiğimiz gibi nefis azgın ve terbiye görmemiş çocuk gibidir, isteklerinin sonu gelmez. Bu aşamada onunla mücâdele edilmeli ve istekleri belirli ölçüler ve periyotlarla karşılanmalıdır. Her durumda nefse karşı müteyakkız olunmalıdır. Çünkü nefis her şartta kendisi için fırsat kollar. Nefsin isteklerinin haram olmayan yollardan karşılanması nefsin hakkı olsa da, nefsin isteklerinin devamının gelmemesi veya kontrollü olabilmesi için sûfiler tarafından helallerden de kısıtlandırılarak faydalanılmıştır. Helali haram saymadan, nefisini terbiye edebilmek, isteklerini artırmamak, harama gidebileceği düşüncesi ile belli bir süre bazı helallerden faydalanmamışlardır. Nefisle insanın gayri meşru istekleri noktasında mücâdele edilir. Nefsin yaradılışı icabı karşılanması gereken ihtiyaçları meşru ölçüde karşılanır.⁵⁴⁷

Nefsin sonu gelmeyen arzu ve isteklerini heva ve heves olarak değerlendiririz. Nefsin isteklerini yerini getirmek ve ona tabi olmak insanı hüsrana sürükleyen saik olarak görülmüş ve kabul edilmiştir. Bu sebeple, hayatın her anında nefsin istekleri ile bir mücâdeleye girilmiştir. Bu konu üzerinde daha ziyade mutasavvıflar durmuştur. Bununla birlikte ideolojik olsun olmasın hayatın içinde insan bir şekilde nefsinin isteklerinin yerine gelmemesi ile karşı karşıya kalmaktadır. Çünkü insan dini bir bağlılığı söz konusu olmasa da her istediğini yapma özgürlüğüne sahip değildir. Bu öncelikle sosyolojik olarak mümkündür değildir. İnsan diğer insanlarla birlikte yaşayan sosyal bir varlıktır. Güncel hayatta yapmak istediği bir arzusunu gerçekleştirirken diğer bir insanın haklarını ihlal ederek kendi özgürlüğü pahasına diğer insanların özgürlük sınırına girebilir. Bu durumda insan için sınırsız özgürlük kavramı yoktur. Bir şekilde muhakkak kısıtlanmak zorunda

⁵⁴⁷ Çatak, "Mevlana Celâleddin Rûmî'nin Nefis Anlayışı", s. 222.

olan insan arzularının önüne çekilen setlere mecburen boyun eğer. Bu bakımdan din olgusunun dışında da hayat içerisinde bir nefis terbiyesi söz konusudur. İdeolojik olmayıp belli bir sistematığe uygun olarak işlemediği için netice vermese de toplum içinde insan zorunlu bir terbiyeye ihtiyaç hisseder.⁵⁴⁸

Nefis terbiye edilmemişse isteklerinin sonu asla gelmez, hiçbir şekilde ölçü ve sınır tanımaz. Dolayısıyla sadece kendisine değil topluma ve çevresine de zarar verir. Çünkü herhangi bir irade eğitimi, nefis terbiyesi almadığı için ne surette olursa olsun isteklerinin karşılanmasını ister ve karşılanmaması durumunda öfkelenir. İsteklerinin, arzularının kölesi olur ve hakiki özgürlükten uzaklaşır. Bu anlamda isteklerini sınırsızca yapmaya çalıştığı için kendisini özgür ve kısıtlanmamış olarak görse de esasında, heva ve hevesinin kulu olmuş ve heva ve hevesini Rab edinmiştir. Sûfilerin büyük çoğunluğunun nefsi put olarak adlandırmasında bu hallerin etkisi olmuştur. Bu benzetmenin kaynağını “Hevâsını Tanrı edinen kimseyi görmedin mi?”⁵⁴⁹ ayetinden alarak insanın taparcasına arzularının peşine düşmesini nefsin put metaforu ile ifade etmişlerdir. Aynülkudat Hemedânî de nefse tabi olmayı nefsin put haline gelmesi olarak yorumlamış, iki tür küfürden söz ederek, birinin klasik manada ki küfür, ikincisinin de nefse tapmak olduğunu belirtmektedir. İnsanların birçoğunu bu puta meyletmiştir, hevasının peşine düşmeyen insan yok gibidir.⁵⁵⁰ Ayet-i kerimede ifade edilen put benzetmesi hakkında İbn Abbas, gece gündüz isteklerinin gerçekleşmesini talep etmek suretiyle Hakk’ı bir tarafa bırakarak hevasını ma’bud haline getirme olarak bir yorumda bulunmuştur. Buradan hareketle, kulun kalben daimi bir şekilde isteklerini, arzularını düşünmesi, onların gerçekleşmesini tek gaye olarak görmesi Allah Teâlâ’nın razı olduğu bir durum değildir. Bugün hayallerinin peşinde olmak olarak ifade edilen bu olgu ilerleyen boyutlarda insanı isteklerinin kulu kölesi haline getirerek bu ayete muhatap yapmaktadır. Burada ölçülü olmak gerekir. İnsanlar hevayı terk hususunda kalbi kıvamlarına göre hareket ederler. Kimisi için çok istediği evi, arabayı veya makamı bırakmak hevayı terk iken, kimisi başını yumuşak bir yastığa koymayı heva olarak görebilir. Bu kulların Hakk’a olan

⁵⁴⁸ Demirli, “Özgürlük Nefsin Arzularına Karşı Durabilmektir”, s. 24.

⁵⁴⁹ Câsiye, 45/23, “Heva ve hevesini tanrı edinen ve Allah ’ın (kendi katındaki) bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah ’tan başka kim doğru yola erdirtirebilir? Hala ibret almayacak mısınız?”

⁵⁵⁰ Güner, *Gönül Gözüyle Kur'an İbn Ata Tefsiri*, s. 301; Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, C. I, s. 273; Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 269-271.

kurbiyetlerine göre değişiklik arz edebilir. Bununla birlikte asgari sınır ve ölçü diyebileceğimiz bir boyut vardır ki, hakiki bir kul olma niyetinde olan müminin kalbi, Hakk yolunu duygu ve düşünce dünyasından çıkararak dünyevi isteklerini öne almaz, bütün gücünü bunların gerçekleşmesi için sarf etmez, Allah Teâlâ'nın rızasını önceler ve rızaya muhalif her şeyden vazgeçer. Bu vazgeçiş ile kalbinde büyük bir haz ve lezzet duyar. Kuşeyrî Havvas'tanaktardığı rivayet ile nefsanî arzularını terk ettiği halde manevi hazı kalbinde bulamayan kimselerin şehveti terk konusunda yalancıdır olduklarını, samimi olmadıklarını ifade eder.⁵⁵¹

Nefis için klasik anlamdaki 'insanın içindeki mevcut kötülük potansiyeli' tanımının yanı sıra 'insanın istek ve arzularının bütünü' şeklinde bir tanım ilave etmek nefisle mücadele anlamında bu konuya farklı bir perspektif kazandırır. Şöyle ki insan olumsuz eylemlerinde, nefis zaten kötülüğü emredici, bu fiil benden zorla ortaya çıktı gibi bir vehime kapılmak yerine yaptığının kendi isteklerine hâkim olamayışından kaynaklı olduğunu kabul eder. Bu kabulleniş sayesinde insan değişim ve dönüşümü ister ve kendisi için bu noktada gayret eder.

Tasavvufi anlayışa göre heva ve heves nefistedir. Heva heves arzu ve isteklerin sınırsız boyutudur. Bu da nefis için bütün kötü huyları üzerine çeken bir haslet olur. Nimeti, istediğini görünce ona ulaşmak için haddini unutan nefis azgınlaşır. Bazı sūfîler tarafından nefsin hevası için 'insanda bulunan gazap ve şehvet gücü' olarak tarifi yapılmıştır.⁵⁵² Bazı sūfîler ise, 'hevânın nefsin mutasarrıfı ve müdebbiri olan, yani onu sevk ve idare eden tabiatının arzusu ve iradesi olduğunu' ileri sürmüşlerdir.⁵⁵³ İnsan ruh, beden ve nefisten oluşur. Nefsin aracı hevasıdır. Tirmizî, nefsin özünün heva olduğunu bunun kaynağının ise insanın topraktan yaratılmış olması olarak ifade eder. Toprak gibi nefis ve heva insanın bütününe yayılmış vaziyettir. Toprağın hususiyetinde karanlığın olması gibi karanlıktır ve topraktan nefeslenildiği gibi nefis ile de nefeslenilir. İnsanın müdebbiri olması bağlamında değerlendirilirse nefsin devamı için bazı isteklerinin olması makuldür.⁵⁵⁴ Yani nefsin özü hevadır, heva insanın yaşaması için bir noktaya kadar olabilir, fakat bunun kontrol edilmemesi sınır tanımamasını doğurur ki bu da başlı

⁵⁵¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 238-241.

⁵⁵² Çatak, "Mevlana Celâleddin Rûmî'nin Nefis Anlayışı", s. 218-219, 229.

⁵⁵³ Güreer, *Gönül Gözüyle Kur'an İbn Ata Tefsiri*, s. 302.

⁵⁵⁴ Tirmizî, *Kalbini Bul*, s. 103-104.

başına bir kötülük sebebidir. Zira kötülükler ile nefislerine zulmedenler ‘bilgisizce’ nefislerinin arzularına uyduklarından ötürü⁵⁵⁵bu hataya düşerler. İnsan akli ve ruhu ile nefsinin güdümünde olan arzu istekleri kontrol edebilirse alçaltıcı eylemler yerine faziletli davranışlar sergiler.⁵⁵⁶ Tirmizî’nin nefsin özü olarak toprak ve hevayı söylemesine ilaveten Mekkî, nefsin tabiatını dört mizacın teşkil ettiğini ifade eder. Ona göre; toprak fitratı zaafî, çamur tabiatı cimriliği, ateş şehveti ve kuru çamur ise cehaleti doğurmaktadır.⁵⁵⁷

Davranışlarında, sözlerinde, niyetlerinde hevasına uymak isteyen kimse, camilerde, sohbet meclislerinde, erenler arasında bulunmuş olsa da o Allah Teâlâ’dan uzaktır. Hevasından arınan ve ona tabi olmayan ise kiliselerde, havralarda da olsa Hakk’a yakındır. Hucvirî insanın Hakk nazarındaki konumunu bu denli net belirleyen hevayı iki kısma ayırarak ifade eder. Biri şehvet hevası, diğeri itibar ve mevki sahibi olma hevasıdır. Şehvet hevasına tabi olan evlerde bulunduğu için halka zararı olmaz, zararı bireysel çaptadır. Ancak diğerk heva toplumsal birtakım alanlara da kaydığı için bu hevaya tabi olan kimseler kendileri ile birlikte halkı da fitneye düşürürler.⁵⁵⁸

Nefis, istekleri karşılanınca sükûnete erenbir yapıda değildir. Bilakis her isteğinin ardından, daha farklı ve daha fazla isteklerle gelir. İsteklerinin sonunun gelmeyerek insanı hüsrana sürüklemesine örnek olarak başta Firavun olmakla birlikte tarihte birçok örneği mevcuttur.⁵⁵⁹ Nefsin isteklerini yerine getirmek öyle bir handikapdır ki nefsin isteklerinin yerine gelmesi ile gittikçe güçlenerek, insanı içinden çıkılmaz bir hale getirir. Bunun için âlim, akıllı, edip, hâkim, fakih olmak dahi yeterli olmaz. Tabi olunan nefis bu insanları dahi rezilliğe duçar eder.⁵⁶⁰ Bunun için “Ali (k.s.) şöyle demektedir: ‘Heva, körlüğün ortağıdır. Şaşkınlık anında durmak, Tefvik-i ilahidendir. Dünyevi tasayı kovan şeylerin en güzeli, yakini

⁵⁵⁵ Bkz. Rum, 30/29.

⁵⁵⁶ Kaval, “Mevlana’nın Mesnevî’sinde Nefis Kavramı”, s. 151.

⁵⁵⁷ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, C. I, s. 296.

⁵⁵⁸ Hucvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, s. 269-271.

⁵⁵⁹ Çatak, “Mevlana Celâleddîn Rûmî’nin Nefis Anlayışı”, ss. 222-225

⁵⁶⁰ Tirmizî, *Nefsin Terbiyesi*, s. 19.

imandır.”⁵⁶¹ Yakini imana sahip olan insan kendisini Allah 'tan uzaklara sevk edecek hevasını bitirir. Heva kesilmeden kişi insan-ı kâmil olamaz.⁵⁶²

Her günah kalp aynası için bir leke ve bir nokta mesabesindedir.⁵⁶³ Günahların kaynağı ise nefis ve hevasıdır. Nefis hevadan vazgeçirilmek sureti ile kalp kirlerinden arınır, günahlarına pişmanlık duygusu içine doğar. Günahın tövbe etmek suretiyle kalp de siyahlığından kurtulur. Fakat bu hatanın izi kalır. Kul gūnahtan tövbesinden sonra yine hevasına düşer ve o bu hali ile günahı henüz tam terk edememiş bir kalbe sahiptir ve kalbi henüz temizlense de cilalanmamıştır.⁵⁶⁴

Heva ve hevesin temelini dünya ve nimetleri oluşturur. Bu bakımdan heva ve hevesi nefisten uzaklaştırmak için dünyaya olan rağbeti kesmek gerekir. “Nefsin başka şeylere meylini azaltarak gönülden masiva sevgisini çıkarmak genellikle mücâhede ve riyâzetle gerçekleşir. Kur’ân'daki: ‘Allah insanın göğsünde iki kalp yaratmamıştır.’⁵⁶⁵ ayeti gönülde İki tür sevginin aynı anda bulunamayacağını ifade etmektedir. Çünkü sevginin kemâli, kalbim bütün mevcudiyeti ile Allah’ı sevmesidir. Her seven sevdiğine bağlıdır ve İnsanın sevdiği ve bağlandığı şey onun tanrılaştırdığı şey haline gelebilir. Nitekim: ‘Nefsânî hevasını Tanrı edineni gördün mü?’⁵⁶⁶ ayetiyle Taberani’nin rivayet ettiği: ‘Yeryüzünde Allah’ı en çok kızdıran put, kendine tapılan heva ve hevestir’ hadisi bunu anlatmaktadır.”⁵⁶⁷

Kulun Allah’a olan yürüyüşünde en büyük tehlike nefistir. Şeytan da kulun düşmanıdır fakat şeytanın etkili olabilmesi için ona en büyük desteği veren ve işini kolaylaştıran nefistir. Nefis içteki kaledir. Nefsin çözülmesi ise heva ve hevesi ile olur. Hucvirî bunu şöyle ifade eder: şeytan kullarında gönlünde dolaşamaz. Ne zaman ki insanın içinde heva ile bir günah kapısı aralanmış olsun, o zaman hevanın mayasından faydalanarak şeytan bu isteği ele alır, süsler. Başlangıç, kulun hevasından olur. Şeytan hakikatte kulun hevası ile iş yapabilir. hevasına galip olan şeytana da galip olur. ⁵⁶⁸ Şeytan insana ancak vesvese ve telkinleri ile müdahale

⁵⁶¹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 266.

⁵⁶² Kotku, *Nefsin Terbiyesi*, s. 149.

⁵⁶³ Mutaffifin, 83/14, “Hayır, hayır! Doğrusu onların yaptıkları kalplerini paslandırmıştır.”

⁵⁶⁴ Tirmizî, *Kalbini Bul*, s. 44.

⁵⁶⁵ Bkz. Ahzap, 33/4.

⁵⁶⁶ Bkz. Furkan, 25/43.

⁵⁶⁷ Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s. 159.

⁵⁶⁸ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 269-271.; Çatak, “Mevlana Celâleddîn Rûmî'nin Nefis Anlayışı”, s. 221.

edebilir. Eğer nefis terbiye görmüş ve kendi kontrol etmeyi öğrenmişse şeytanın vesveseleri sadece şeytanın bir uğraşı olarak kalır. Bu noktada şeytanlar peygamberlere dahi yaklaşmışlardır. “Allah şöyle buyurmaktadır: “Senden önce gönderdiğimiz hiçbir nebi ve rasul yoktur ki bir şeyi arzuladığı zaman şeytan onun arzusuna (vesvese) karıştırmamış olsun.”⁵⁶⁹ ayetin devamında Allah Teâlâ'nın ayetlerini sağlamlaştırdığı ifade edilir.⁵⁷⁰

Nefsin istekleri, şeytanın fısıldaması vs. olmak üzere kalbe gelen düşünceler birçok çeşittir. Bunların hepsini vesvese olarak adlandırmak doğru olmaz. “Şeyhlerden biri, hatırların dört şekli vardır, demiştir: ‘Ulu ve yüce Allah’tan olan hatır, melekten olan hatır, nefisten olan hatır, düşman ve şeytandan olan hatır.’ Allah’tan olan hatır; kulu uyarmak, melekten olan hatır; onu taate teşvik etmek, nefisten olan hatır; heva ve heves peşinde koşmaya çağırarak, şeytandan olan hatır; günahı cazip göstermek şeklinde olur. Allah’tan olan hatır tevhid nuru ile melekten olan hatır marifet nuru ile kabul edilir. Nefis, iman nuru ile heva ve hevesinden men olunur. Şeytana ise İslam nuru ile karşı konulur.”⁵⁷¹ Hevaya uymamak ile kul için kurtuluş vardır, uymakta ise hüsrân vardır. Kulun kazancının miktarı buradaki nefsinin hevasına olan muhalefetindeki sabır oranındadır.⁵⁷²

Şeytanın gizli vesveseleri, dünyanın çeldirici cazibesi ve nefsin hileleri ile beraber kulun, kulluk imtihanı çok çetindir. Bunun için bu ince çizgiyi tutturabilmek ve manevi arınma yaşayabilmek için nefsi daima disipline etmek gerekir. Nefsin hilelerini anlamak, gizli ve saklı hallerini ortaya çıkarmak için en doğru ve en güvenli yol, ihtiyatla amel ederek, şüpheli şeyleri terk etmektir. Nefis terbiye olmadan ruhsatları kullanmak nefsi rahata alıştıırır. Şüpheli şeyleri istemek nefsin hevasındandır. Hevaya tabi olma durumu insanların hallerine göre farklılık arz eder. bazı insan için halk arasına karışmak hevaya uymak iken, bazı insan için yeme içme uykuda orta hali aşmak hevaya uymak olur.⁵⁷³ Nefsin hilelerinden emin olarak sırat-ı müstakim üzere yürümek için kulun daima azimetlerle amel etmeye gayret göstermesi, şüpheli hususlardan uzak durması gerekir. Bu şekilde Allah Teâlâ

⁵⁶⁹ Bkz. Hacc, 22/52.

⁵⁷⁰ Tirmizî, *Hatmu'l-Evliyâ*, s. 130.

⁵⁷¹ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 137.

⁵⁷² Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 265.

⁵⁷³ Sühreverdî, *-Avârifü'l-Maârif*, s. 465,503.

tarafından kalbe verilen ‘Furkan’ (iyiyi kötüden ayırt etme meziyeti) sayesinde hakiki kulluğunu yapar. Hevalara adanmış bir ömür içerisinde kul doğru ve yanlış net seçemeyeceği için her defasında hataya düşer.⁵⁷⁴ İstikamet üzere olmak için nefsin isteklerine rağbet etmemek gerekir. Kuşeyrî’nin Cüneyd-i Bağdadi’den aktardığı kıssadan hisse olarak arzularına gem vuran insanın derdi dermanı olur ve kalbine ilham edilir. “Zünnun Mısırî der ki: ‘İbadetin anahtarı tefekkürdür, isabetli yolda olmanın alameti heva-heves ve nefse muhalefettir. Nefse ve hevaya muhalefet, onun arzularını terk etmek demektir.’”⁵⁷⁵

Nefsin arzularına uymanın verdiği lezzet geçici ve kısa bir süredir. “Nefsin arzularına uymada geçici bir tat vardır. Sühreverdî bu lezzetlere aldanarak amellerin boşa çıkmasını gelişmekte olan bitkinin diken tarafından sarılıp çürümesine benzetir. Boş zevklerden alınan lezzeti de, gövdesi koparılıp yere atılmış, dayanacak bir yeri olmayan kötü kokulu, çürük bir ağaca benzetir. İlahi muhabbetin tadını ise, kökleri yerde sabit, dalları göğe kadar uzanmış, hoş kokulu güzel ağaca benzetir. Çünkü nefesine Hakk’ı tercih eden kulun toprağına bu sevginin kökleri yayılır ve ruhuna işler, dalları da Allah Teâlâ’nın huzuruna kadar uzanır.”⁵⁷⁶

Gazzâlî, kemâlât yolunda nefsi ile uğraşan kulun iç âleminde yaşadığı gelgitleri betimler ve nefsin şeytan ve melek arasında sürekli devam eden bir cenk arasında bulunduğunu ifade eder. Nefis, iki ordu tarafından daimi bir şekilde çekilir. Kalp kendisi için en uygun olanını seçene kadar bu cenk devam eder. Kalp arınmış ve ruh galip ise nefis meleğe meylederken, kalp günah kirleri ile paslanmış ise hakikati göremez ve şeytana mağlup olur ona meylederek nefsinin arzularının peşine düşer.⁵⁷⁷ Tirmizî kalbi Allah Teâlâ’yı arzulayan kulun nefesine yönelerek günaha düşmesi ile yaşadığı ruh halini açıklar. Bu kulun her hücresi ile pişmanlık yaşar ve her damarı Allah Teâlâ için inler, nefsi korkuya kapılır, yaşadığı korkunun dehşeti ile mafsalları yerinden ayrılacak zanneder, Allah’ın celalinimüşâhede ettiğinde ölecek gibi olur, muhabbetini müşâhede ettiğinde ateş gibi tutuşur. Bu kul bu haliyle dünyanın bütün musibetleri kendisini bulmuş gibi daralır. Allah’ın rahmeti gelene kadar bu darlık devam eder. Yaşamakta olduğu bu hal Allah ona şefkat gösterip, o

⁵⁷⁴ Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, C. I, s. 275.

⁵⁷⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 238-241.

⁵⁷⁶ Sühreverdî, *Avârifü’l-Maârif*, s. 45.

⁵⁷⁷ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm’id-Dîn*, C.III, s. 114.

ateşin izini silene kadar devam eder.⁵⁷⁸Gazzâlî'nin tarifindeki kalbi Allah'a meyleden kulun halini Tirmizî bu şekilde açıklarken, günahlara dalan ve şeytana meyleden nefsin halini Mekkî şöyle izah eder: bu kullar ardarda günahlara düşer, murakabesi olmadığı için nefsine meyleder, nefsini muhasebe etmez, tövbeyi erteleyerek istiğfarı bırakır ile günahlarına kalben pişmanlık duymaz, böylelikle Allah'ın emirlerini bırakır ve hevası kalbine hâkim olur. Heva, kalbin mühürlenme sebeplerindendir. Hasan Basri (r.a.) Allah ile kulu arasında, günahlardan oluşan bir sınır olduğunu vekul, bu sınıra dayandığı zaman kalbine mühür vurulduğunu söyler. Kalbe mühür vurulmasının neticesi, kul Allah'ın emirlerine karşı lakayt olur, meleğin kendisine olan seslenmelerini ve yönlendirmelerini işitemez olur. melek kalbe konuşur. Günahlar ile duymaz hale gelen kalp meleğin sesini işitemez ve bir süreden sonra melek de susar. Bu şekilde kul hep şerre doğru bir seyir izler.⁵⁷⁹

Sonuç olarak Hucvirî, Cüneyd (r.a.)'e vuslatın ne olduğu hakkında yöneltile soruya Cüneyd (r.a.)'ın 'Hevaya uymayı terk etmektir.' şeklinde verdiği cevabı aktarır. "Hakk'a vuslat halinin kendisine ikram olunmasını isteyen bir kimsenin, bedeninin ve nefsinin hevasına uymayı terk etmesi lazımdır. Zira kul hiçbir zaman nefse muhalefet etmekten daha büyük bir ibadet yapamaz. Çünkü bir dağı tırnakla kazmak ve yerinden sökmek, insanoğlu için heva ve nefse muhalefet etmekten daha kolaydır."⁵⁸⁰

⁵⁷⁸ Tirmizî, *Hatmu'l-Evliyâ*, s. 177-178.

⁵⁷⁹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, C. I, s. 302-303.

⁵⁸⁰ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 269-271.

SONUÇ

Kemâlât yolundaki insanın, iyi ve kötü istidatlarla kendisine verilmiş olan nefsi eğiterek bir dönüşüm yaşamayı diyebileceğimiz mücâhede konusunu, ilk sûfîlerin sözleri ve yaşantıları ile inceledik. İlk sûfîlerin söz, yaşam ve fikir sistematîğinin şerhi mesabesinde olan, edille-i şer' iyyeye dayanarak meşruiyet gayesi ile ıstılahları açıklayan ilk dönem müelliflerinin eserlerinden faydalanmak suretiyle bir kavram analizi çalışması yaptık.

Eserlerde konunun ele alınmış şekilleri oldukça farklı formlar ile karşımıza çıkmıştır. Eserlerde konu doğrudan hususi başlıklarla irdelendiği gibi, dolaylı yollar ile de değinilmiştir. Her eserin tebarüz eden farklı yaklaşımları ile konumuzun farklı yönleri ele alınmıştır. Hakim Tirmizî, *Hatmu'l-Evliya* eserinde velayet konusunu ön planda tutarak incelemelerini sunarken kemâlâta ulaşan insan, insan-ı kâmil, onun kıymeti gibi konu başlıklarını ağırlıkta bulurken, Muhasibî'nin eserinde daha ziyade nefsin iç hallerinin tahlilleri ve keyfiyeti bahsi ile fazlaca meşgul olunmuş, Sühreverdî'de halvet başlığı en geniş bölümü oluşturmuştur. Çalışmamız kapsamında bütün klasik eserlerin konuyu farklı açılardan ele alışları ile sentezleme yapıldı ve mücâhede konusu bağlamında mukayeseli olarak derlendi.

İlk dönem sûfîlerinin nefse; kötülüğe meyleden, daimi surette kötülüğü emreden bir yapıda olmasını öne çıkararak yaklaştıklarını gördük. İnsanın ilahi vuslata en büyük engeli olarak görülen nefsin, hep gözetim altında tutulması gerektiği kanaatinde ittifak edilmiştir. Nefsin kötü özellikleri ile birlikte, aslında ilahi amaca ulaştıracak çok güçlü bir vasıta olduğuna da değinilmiştir. Çalışmamızın giriş bölümünde, sûfîlerin nefsi konumlandırırken itidalli bir yol izlediklerini gördük. Nefsin birçok anlamına karşılık sûfîler nefsin tanımlamasında kötülüğü emreden yönünü daha çok öne çıkarmışlardır. Bununla birlikte nefis için müellifler çerçeveyi net çizen bir tanım yapmamışlardır. Müelliflerimiz, kötülükleri emreden ve hep arzu ateşi ile yanan nefsin, teslim edilmesi gereken hakları olmakla birlikte, hilelerinin tehlikesinden ötürü kulun teyakkuzda olarak nefsin daimi surette kontrol altında tutulması gerektiğini ifade etmişlerdir. Yüce maksada ulaşması için de terbiye edilmesi gerektiği hususunda müttetiklerdir.

Birinci ve ikinci bölümde, mücâhede kavramını inceledik. Kavramı, ilk dönem sûfîlerinin görüşleri çerçevesinde ele alırken, amacımız tasavvufun ilmi bir

disiplin olarak karşımıza çıktığı dönemlerdeki tasavvuf ulemasının öz olarak kavrama yaklaşımını incelemektir. Bu minvalde, mücâhede insanın dünyadaki ilk görevlerindedir. İbadetlerin ulaştırmak istediği kıvam olarak, bazı müelliflerimiz mücâhedeyle ibadetten daha tesirli bir terbiye metodu olarak görmüş ve ibadet ile amaçlanan hedeflerin mücâhedenin zaten tabiatında olduğunu ifade etmişlerdir. Tam manası ile yapılan bir mücâhede ibadetleri de kapsamı içine alarak insanı kemâlâta ulaştırır ve Allah Teâlâ'ya vasıl eder.

Son bölümümüzde nefsi terbiye sürecinde karşımıza çıkan ve mücâhede ile sıkı sıkıya bağlı olan kavramları işledik. Çalışmamızın geneline baktığımızda ise, mücâhede kavramının bütün tasavvuf ıstılahlarının içerisinde az çok, dolaylı veya doğrudan yollarla bulunduğunu gördük. Bu anlamda birincil sıradan olarak mücâhedenin kapsamına giren konu ve kavramları seçme konusunda zorlandığımızı ifade etmemiz gerekir. Klasik tasavvuf eserlerinde konunun yeterince kavramsal şema ile verilmemesi kavram taraması yaparken çeşitli zorluklara sebebiyet verdi. Eserlerde konu, bazılarında başlık olarak doğrudan verilmemiş olup konular arasında değinilmek suretiyle işlenmiştir. Çalışmamızda biz dağınık olarak verilen konuyu kavram taraması yaparak sentezledik, derledik, tasnifleyerek bütüncül ve akademik bir şekilde hazırladık.

Çalışmamız esnasında konumuzun tasavvuf branşının temelini teşkil eden birçok konunun belkemiğini oluşturduğunu gördük. Zira mücâhedeyle anlamadan nefsi, mücâdeleyi, cihâd, müşâhedeyle, vuslatı, nefsi terbiyeyi tam olarak anlamak mümkün görünmemektedir. Bu anlamda kavramımız diğer temel konularla ilintisi bağlamında da incelenmiş ve alana kaynak olarak sunulmuştur. Bu yönden çalışmamız irtibatlı olduğu konuların açıklama ve anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- AKSÖZ**, Tuncay, “İnsan Benliğinin Arınması”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 31, Haziran-2015.
- ARPAGUŞ**, Safi, “Kötülüğü Emreden Nefisten İtminana Eren Nefse Nefsin Mertebeleri”, *Diyanet Dergisi*, S. 324, Ankara, Aralık-2017.
- AYTEN**, Ali –**DÜZGÜNER**, Sevde, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş-Bireysel Arınma ve Güzel Ahlak*, Sûfi Kitap, İstanbul 2017.
- BURSEVÎ**, İsmail Hakkı, *Seyr ü Sülûk-Üç Tuhfe*, Haz. Şeyda Öztürk, İnsan yay. İstanbul 2016.
- CEBECİOĞLU**, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto yay., Ankara 2014.
- ÇATAK**, Âdem, “Mevlana Celâleddîn Rûmî’nin Nefis Anlayışı”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, S. 1, byy. 2012.
- DEMİRCİ**, Mehmet, “İçe Dönük Mücâhede Cihâd”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S.19, 2007.
- DEMİRDAŞ**, Öncel, “Riyâzet Eğitimi İle Gerçekleşen Manevi Olgunluk”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 11, S. 1, byy. 2011.
- _____ “Tasavvuf Tarihinde Halvet Ve Halvetin Manevi Eğitimdeki Rolü”, *Ekev Akademi Dergisi*, S. 53, byy. 2012.
- DEMİRLİ**, Ekrem, “Özgürlük Nefsin Arzularına Karşı Durabilmektir”, *Diyanet Dergisi*, S. 324, Ankara Aralık-2017.
- DERİN**, Süleyman, “Tasavvuf ve Riyâzet”, *Altınoluk Dergisi*, S. 274, İstanbul 2008.
- MUHÂSİBÎ**, Haris b. Esed, *er-Riâye-Nefis Muhasebesinin Temelleri*, çev. Şahin Filiz-Hülya Küçük, İnsan yay., İstanbul 2014.
- GAZZÂLÎ et-TÛSÎ**, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâ-u Ulûm’id-Dîn*, terc. Ali Arslan, C.III, Merve yay., İstanbul ts.
- MEKKÎ**, Ebû Talib, *Kûtü’l-Kulûb Fî Mu’âmeleti’l-Mahbûb ve Vasfı Tarîki’l-Mürîd İlä Makâmi’t-Tevhîd-Mahbûb ile Muamelede Kalplerin Azığı ve Müridin Tevhid Makamına Giden Yolu*, C. I, İz yay., İstanbul 2018.

- YUNÂNÎ**, Kutsa b. Luka, “Ruh ve Nefis Arasındaki Fark Hakkında”, çev. İbrahim Halil Üçer, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, byy. 2009.
- ERBAŞ**, Ali, “İyi ve Kötünün Mücadele Alanı Nefis”, *Diyanet Dergisi*, S. 324, Ankara Aralık-2017.
- SERRÂC et-TÛSÎ**, Ebû Nasr Abdullah b. Ali, *el-Lümâ-İslam Tasavvufu*, haz. Hasan Kâmil Yılmaz, Erkam yay. İstanbul 2012,
- ETÖZ**, Abdülkadir, “Nefis Terbiyesi ile İlgili Bazı Ayetler”, İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu, *Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi*, S. 18, İlmî Neşriyat, İstanbul, ts.
- FRAGER**, Robert, *Sûfî Terapistinin Sohbet Günlüğü*, çev. Ömer Çolakoğlu, Sûfî Kitap, İstanbul 2017,
- _____ *Tasavvuf Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum: Kalp, Nefis ve Ruh*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, Sûfî Kitap yay. İstanbul 2018.
- GÖKTAŞ**, Vahit, “Tasavvufî Terbiyenin Günümüz Din Eğitim-Öğretimine Sunabileceği İmkânlar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 2, Ankara 2011.
- GÜRER**, Betül, *Gönül Gözüyle Kur’ân İbn Ata Tefsiri*, Hyay., İstanbul 2018.
- HUCVİRÎ**, Ali b. Osman b. Ebu Ali Cüllâbî, *Hakikat Bilgisi-Keşfu’l-Mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah yay., İstanbul 2016.
- ILDIRAR**, Mehmet, *Tasavvuf ve Nefis Terbiyesi*, Semerkand yay., İstanbul 2018.
- İNCE**, Abdullah, “Cumhuriyet Sonrası Dini Grupların İnsan Yetiştirme Modeli – Yahyalı’lı Hacı Hasan Efendi Örneği-”, *International Journal of Science Culture And Sport*, C. 3, S. Special Issue 3, byy. 2015.
- İSFAHANÎ**, Râgıp, *Müfredât-Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Yusuf Türker, Pınar yay., İstanbul 2012.
- KALIÇ**, Murat, “İnsandaki Enfüsü Ve Afakî Boyutuyla Nefis”, *Diyanet Dergisi*, S. 324, Ankara, Aralık-2017.
- KAVAL**, Musa, “Mevlana’nın Mesnevî’sinde Nefis Kavramı”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, byy. 2011.
- KELÂBÂZÎ**, Ebubekir Muhammed b. İshak Buhari, *Doğuş Devrinde Tasavvuf-Ta’arruf*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh yay., İstanbul 2014.
- KILIÇ**, Mahmut Erol, *Evvele Yolculuk*, Sûfî Kitap, İstanbul 2017.

KISAKÜREK, Necip Fazıl, *Batı Tefekkürü ve İslam Tasavvufu*, Büyük Doğu yay., İstanbul 2012.

KOTKU, Mehmed Zahid, *Nefsin Terbiyesi*, Server yay., İstanbul 2017.

KUŞEYRÎ, Abdülkerim b. Havâzin, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah yay. İstanbul 2016.

KÜÇÜK, Osman Nuri, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevi'de İnsan-ı Kâmil*, İnsan yay., İstanbul 2014.

ÖZEL, Ahmet, "Cihâd", *DİA*, C. VII, T.D.V.Y., İstanbul 1993.

ÖZTÜRK, A. Serdar, "Klasik Tragedyalarda ve Tasavvufta Nefis Eğitimi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 171, S. 171, byy. 2013.

RÛMÎ, Eşrefoğlu, *Müzekki'n-Nüfûs*, haz. Abdullah Uçman, İnsan yay., İstanbul 2013.

RÛMÎ, Mevlâna Celâleddîn, *Fîh-i MâFîh*, çev. Cemal Aydın, Sûfî Kitap, İstanbul 2018.

SALMAZZEM, Mehmet –**BİNGÖL**, Abdülkerim, "Tefsirlerde Cihâda Yönelik Yorum Farklılıkları", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, Aralık 2016.

SÜHREVERDÎ, Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer b. Muhammed, *Gerçek Tasavvuf-Avârifü'l-Maârif*, terc. Dilaver Selvi, Semerkand yay., İstanbul 2016.

SÜSLÜ, Mehmet Zeki, "Tasavvufi Tefsirlerde Müşterek Yorumlar-Nefis, Kalp ve Ruh'a İşaret Ettiği İddia Edilen Kur'ân Kelimeleri Bağlamında Bir Çalışma", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 24, byy. 2016.

TİRMİZÎ, Hakîm, *Edep Yâ Hû*, çev. Mehmet Zahit Tiryaki, Hayy Kitap, İstanbul 2016.

_____ *Hatmu'l Evliyâ-Veliliğin Sonu*, haz. Salih Çift, İnsan yay., İstanbul 2018.

_____ *Kalbini Bul*, Çev. Hacı Bayram Başer, Hayy Kitap, İstanbul 2013.

_____ *Nefsin Terbiyesi*, çev. Mehmet Zahit Tiryaki, Hayy Kitap, İstanbul 2014

TÜRER, Osman, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Ataç yay., İstanbul 2013.

ULUDAĞ, Süleyman, "Mücâhede", *DİA*, C. XXXI, T.D.V.Y., İstanbul 2006.

_____ "Nefis", *DİA*, C. XXXII, T.D.V.Y., İstanbul 2006.

_____ *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı yay., İstanbul 2016.

YENİTERZİ, Emine, “Mesnevi’de Nefis Terbiyesi”, *Diyanet Dergisi*, S. 324, Ankara Aralık-2017.

YILMAZ, Hasan Kâmil, “Nefis ile Mücâdele Cihâd-ı Ekber”, *Diyanet Dergisi*, S. 324, Ankara Aralık-2017.

_____ *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar yay., İstanbul 2009.

_____ *Tasavvuf Meseleleri*, Erkam yay. İstanbul 2011.

YÜCER, Hür Mahmut, “Nefsini bilen Rabbini Bildi”, *Diyanet Dergisi*, S. 324, Ankara, Aralık-2017.

YÜKSEL, Yakup, “Halvet (Uzlet, Çile) ve Celvet”, *Özlenen Rehber Dergisi*, S. 15, Ankara 2004.

_____ “Mücâhede ve Riyâzet”, *Özlenen Rehber Dergisi*, S. 14, İstanbul 2004/Mayıs.

WEB SİTELERİ

ERGÜN, Mehmet, “Nefis Muhasebesi”, <https://www.xn--mehmetergn-ieb.com.tr/nefis-muhasebesi/>, erişim tarihi, 15.06.2018.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZGEÇMİŞ

Betül Okuyucu, 1990 yılında Konya Karapınar'da doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini Karapınar'da tamamlamıştır. 2013 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun olmuştur. 2014 yılında M.E.B. bünyesinde İ.H.L. Meslek Dersleri öğretmenliğine atanmıştır ve halen devam etmektedir.